

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **Σ. Ξιάρχος** : Οι εξελίξεις στη θεωρία της περιφερειακής ανάπτυξης
- **Μ. Ζουμπουλάκης** : Θεωρητικός πλουραλισμός στην οικονομική επιστήμη
- **Μ. Ψαρρού** : Αγροτική κοινότητα και καπιταλιστική ανάπτυξη
- **Ν. Παπαδόπουλος**
 - **Η. Αθανασιάδης**
- **Δ. Γιοκρούση-Κολς** : Το σχολικό κλίμα
 - **Η. Θερμός** : Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και κοινωνική αλλαγή
 - **Μ. Καίλα**
- **Ν. Ανδρεαδάκης**
 - **Γ. Ξανθάκου**
 - **Γ. Φιλίππου** : Αναπλαισιώσεις στην επαγγελματική εικόνα του εκπαιδευτικού
- **Ι. Ν. Κανάκης** : Διάταξη θρανίων και ύφος επικοινωνίας στην αίθουσα διδασκαλίας
 - **Συνέδρια**
 - **Βιβλιοκριτικές**
 - **Βιβλιοπαρουσιάσεις**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Γ΄

Τεύχος 10

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Κατεύθυνση Κοινωνιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης

Περιεχόμενα

Η υβριστική υπερβολή του κριτικού λόγου	5
Σταύρος Ξιάρχος: Οι εξελίξεις στη θεωρία και τη στρατηγική της περιφερειακής ανάπτυξης	13
Μιχαήλ Σ. Ζουμπουλάκης: Θεωρητικός πλουραλισμός στην οικονομική επιστήμη	61
Μάγδα Κ. Ψαρρού: Αγροτική κοινότητα και καπιταλιστική ανάπτυξη	87
Ηλίας Θερμός: Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και κοινωνική αλλαγή: Η περίπτωση των Η.Π.Α.	111
Παπαδόπουλος Ν., Αθανασιάδης Η., Γιορκούση-Κολς Δ.: Το σχολικό κλίμα: Θέσεις και κρίσεις των καθηγητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης	139
Καίλα Μ., Ανδρεαδάκης Ν., Ξανθάκου Γ., Φιλίππου Γ.: Αναπλαισιώσεις στην επαγγελματική εικόνα του εκπαιδευτικού	157
Ι.Ν. Κανάκης: Διάταξη θρανίων και ύφος επικοινωνίας στην αίθουσα διδασκαλίας	181
Συνέδρια	
Θεόδωρος Ν. Παπαδόπουλος: 50 χρόνια από την έκθεση Beveridge	195

Βιβλιοκριτική	199
Βιβλιοπαρουσιάσεις	207

Η υβριστική υπερβολή του κριτικού λόγου

«Ποιος ο ρόλος του κριτικού λόγου στις μέρες μας;» «Ποια η μορφή της παρεμβατικής του παρουσίας και ποια η εμβέλεια της διαμεσολαβητικής του δραστηριότητας;» Αυτά είναι πιστεύουμε τα ερωτήματα που σημασιοδοτούν τα όρια, τα περιθώρια και το χαρακτήρα του παρεμβατικού λόγου στις μέρες μας. Δεν αναφερόμαστε εδώ, όπως αντιλαμβάνεται κανείς, στο κοσμικότερο αλλά πιο ακαδημαϊκό ερώτημα: «Ποιος ο ρόλος του διανοουμένου στην εποχή μας;»

Αυτό το κάνουμε για να επισημάνουμε χώρους (κοινωνικής) επικοινωνίας και επίπεδα (πολιτικής) διαμεσολάβησης που, αν και δεν έχουν την εμβέλεια ή την ιδεολογική φόρτιση που συνήθως εμφανίζουν οι δραστηριότητες της «οργανικής διανοήσης», ωστόσο, συγχρονικά και διαχρονικά, αποτελούν αδιάψευστα σημάδια σοβαρών κοινωνικών ανακατατάξεων και μακρόπνων πολιτιστικών αναπροσανατολισμών.

Πρόκειται στην ουσία για σημαντικά προβλήματα κοινωνικής επικοινωνίας, πολιτικής συμμετοχής, καλλιτεχνικής έκφρασης και πνευματικής δημιουργίας, που με τις ιδιομορφίες και τις ιδιαιτερότητες τους προδιαγράφουν το αξιακό περίγραμμα του πνευματικού και ηθικού μας χώρου και προσχηματίζουν ιδεατά (δεν αντανakλούν απλώς), τις βιωματικές συνθήκες του σύγχρονου βιομηχανικού (διαμεσολαβητικού), μας πολιτισμού.

Απ' αυτή τη συγκεκριμένη οπτική γωνία ειδομένο το επικοινωνιακό πρόβλημα, εντοπίζεται σε θέματα της γραπτής και λεκτικής διαμεσολάβησης του κοινωνικού υποκειμένου σ' αυτό που συνθέτει την καθημερινή πραγματικότητα, απ' όπου και στοιχειοθετείται η ευρύτερη οργανωτική και λειτουργική υφή της πνευματικής δραστηριότητας στη χώρα μας σήμερα. Μέσα απ' αυτά τα καθημερινά, στιγμιαία και διάχυτα κριτικά στίγματα, σχηματοποιούνται, με τρόπο επιλεκτικό, τα κυρίαρχα φιλοσοφικά και πολιτικά ιδεολογήματα του καιρού μας. Τα ιδεολογήματα αυτά, ως ένα βαθμό, αντανakλούν τα υλικά επιτεύγματα και τις τεχνολογι-

κές δυνατότητες μιας δοσμένης πολιτικής κοινότητας.

Επιπλέον, με ερωτήματα όπως τα παραπάνω, αποτολμάται η υπέρβαση, κατά κάποιον τρόπο, του καθαρά πολιτικού στοιχείου, χωρίς με κανένα τρόπο αυτό να σημαίνει υποτίμηση του πολιτικού, αφού ο καθαρά κριτικός λόγος παράγει κατεξοχήν «πολιτική». Αν δηλαδή ο λόγος είναι συνδυασμός σκέψης και πράξης, ο κριτικός λόγος είναι ο κατεξοχήν συνδυασμός στον οποίο βαρύνει η πράξη και μάλιστα η πολιτική. Ωστόσο το πολιτικό στοιχείο από τη φύση του είναι στιγμιαίο, επιγενόμενο, σχεδόν απατηλό. Με την έννοια του κριτικού λόγου, εισχωρούμε στην καρδιά του κοινωνικού στοιχείου, που κι αυτό από τη φύση του είναι, αντίθετα με το πολιτικό, μονιμότερο, πρωτογενές, σχεδόν αυθεντικό.

Με τη μορφή, ανάμεσα στ' άλλα, της αρθρογραφίας ή κειμενογραφίας, της πολιτικής επιχειρηματολογίας, της λαϊκής διαμαρτυρίας, της δημόσιας αγόρευσης και της ρητορικής, της λογοτεχνικής αφήγησης, της φιλοσοφικής ή ποιητικής ενόρασης, της εκπαιδευτικής ή θεατρικής διδακτικής, της ιδεολογικής αντιπαράθεσης, της κομματικής χειραφέτησης, του τηλεοπτικού ή ραδιοφωνικού σχολιασμού και της κινηματογραφικής προβολής, ο κριτικός λόγος, απευθύνεται ή καταλήγει, απευθείας στον κατεξοχήν δημόσιο χώρο, χωρίς αναγκαστικά άλλες διαμεσολαθητικές παρεμβάσεις.

Η σημαντικότητα του κριτικού λόγου

Απ' αυτήν την άποψη, ο κριτικός λόγος, στην πρακτική του έκφραση, είναι άμεσα δηλωτικός όχι μόνο της συλλογικής βούλησης, δηλαδή των προθέσεων, των τάσεων και των προσανατολισμών μιας κοινωνικής ομάδας, αλλά και της συλλογικής ικανότητας, δηλαδή της λειτουργικής ευχέρειας ενός κοινωνικού συστήματος να προσαρμόζεται σε ανώτερα, ή τουλάχιστον διαφορετικά, ισορροπιστικά επίπεδα σχέσης μέσων-σκοπών. Όντας ο ίδιος διαμεσολαθητικός, ο κριτικός λόγος δεν έχει πάντα κι οπωσδήποτε ανάγκη από πολιτικές διαμεσολαθήσεις, οποιασδήποτε μορφής. Απ' αυτήν την άποψη εμφανίζεται –στα εξωτερικά, τυπικά τουλάχιστον γνωρίσματά του– ως ο αμεσότερος και γι' αυτόν το λόγο ίσως ο πειστικότερος τρόπος, προκειμένου να καταγράψουμε τους πολιτιστικούς προσανατολισμούς και να επισημάνουμε κοινωνικές τάσεις που διαμορφώνονται μέσα σ' ένα κοινωνικό μόρφωμα στις μέρες μας.

Πρόκειται για νοηματικές αναφορές, αφηγηματικά σχήματα

και επικοινωνιακές πρακτικές, που αναφέρονται στα καθημερινά και τα εφήμερα. Με ποιες «γραφικές» προδιαγραφές, ποιο ρητορικό ύφος, ποιους λεκτικούς κώδικες και ποια αφηγηματική ετοιμολογία, ποια στερεοτυπική φρασεολογία και ποιους ιδωματισμούς ιδεολογισμούς, επιχειρείται κάθε φορά η κριτική παρέμβαση στην αγορά των ιδεών και της πολιτικής συνδιαλλαγής; Μ' άλλα λόγια, με ποιες τεχνικές εκλογικεύονται οι υποθέσεις και με ποιον τρόπο παράγονται τα επιχειρήματα στην επικοινωνιακή διαδικασία; Με ποιον τρόπο εδραιώνονται οι πολιτικές πρακτικές (η υλική δόμηση των σχέσεων) και με ποιες μεθοδεύσεις νομιμοποιούνται οι κοινωνικές συμβάσεις (η φαντασιακή θέσμιση των σχέσεων) στις μέρες μας;

Αυτά νομίζω είναι τα ερωτήματα που πρέπει ν' απαντηθούν, προκειμένου: α) να εντοπίσουμε τα γενικότερα προβλήματα της κοινωνικής συμβίωσης που δημιουργούνται από την επαναστατική αλλαγή στα μέσα έκφρασης και επικοινωνίας, β) να εμβαθύνουμε στα αίτια και το χαρακτήρα της κοινωνικής κρίσης που μαστίζει σήμερα τον τόπο μας και γ) να ελέγξουμε τις εκσυγχρονιστικές δυνατότητες του κοινωνικού σώματος.

Οι καινούργιες επικοινωνιακές τεχνικές και οι αντίστοιχες ιδεολογικές θεωρήσεις που τις συνοδεύουν, σαρώνουν όλα τα παραδοσιακά συστήματα της διαμεσολαβητικής έκφρασης και της διακοινωνικής παρέμβασης, στο δημόσιο χώρο άμεσα και στον ιδιωτικό έμμεσα. Ο ρόλος του κριτικού λόγου στην περίπτωση αυτή είναι αποφασιστικής σημασίας. Από τη φύση του, είναι λόγος συγκριτικός. Ευδοκίμει σε συνθήκες όπου η εναλλακτική προ-διάθεση δεν είναι απλώς δυνητικά νοητή και επιτρεπτή, αλλά και θεσμικά αποδεκτή και κατοχυρωμένη από τους ισχύοντες πολιτικούς, κοινωνικούς, αισθητικούς, καλλιτεχνικούς και λογοτεχνικούς κώδικες επικοινωνιακής συμπεριφοράς και επηρεασμού.

Η «ύβρις» της υπερβολής

Αλλά τι είδους κριτικός λόγος επικρατεί σήμερα στη χώρα μας; Ποια η σημασία και η συμβολή του στη βαθιά κρίση των ηθικών αξιών και της εκλογικευμένης συμπεριφοράς που περνάει η κοινωνία μας; Ο κριτικός λόγος στις μέρες μας φαίνεται ν' ακολουθεί τη λογική των οπλικών συστημάτων και των ηλεκτρονικών υπολογιστών που κατακλύζουν τη χώρα απ' άκρη σ' άκρη: Λόγος αλαζονικός και (τυπικά) εκλογικευμένος. Λόγος επιθετικός και

φαινομενικά (επίπλαστα ή τεχνικά) τεκμηριωμένος. Λόγος εφήμερος και αφηρημένος. Γενικά φαίνεται ότι πρόκειται μάλλον για λόγο υπέρμετρο και δηκτικό, με κύριο χαρακτηριστικό του την «ύβριν», με την αρχαιοκλασική έννοια του όρου, δηλαδή της «απώλειας του μέτρου». Άλλοτε μέσα σε πλαίσια καταϊγιστικών αλλαγών και άλλοτε μέσα σε κλίμα κοινωνικής αφασίας, ο κριτικός λόγος φαίνεται να χάνει προς στιγμή την εμβέλεια και την αποτελεσματικότητά του, χάρη στην υβριστική, υπερβολική και πέρα από κάθε λογικό (μέχρι σήμερα) μέτρο, παρουσία του.

Αυτό σημαίνει ότι, όταν η κοινή αντίληψη για τον κόσμο γενικά και για τα καθημερινά δρώμενα ιδιαίτερα μεταβάλλεται, τότε από τα εκφραστικά μέσα της πολιτιστικής κοινότητας, ως οι πιο ευαίσθητοι οργανωτικά (τεχνολογικά) και ιδεολογικά (ηθικά-αισθητικά) κοινωνικοί χώροι, σε κάθε σύγχρονη κοινωνία, αναζητούνται εναλλακτικοί τρόποι διασύνδεσης της σχέσης μέσον-σκοπός. Μ' αυτόν τον τρόπο επιδιώκεται ή αναμένεται η αναβάθμιση του κριτικού επιχειρήματος στο χρηματιστήριο της πειθούς. Αναζητούνται ή δοκιμάζονται, συνεπώς, καινούργια επίπεδα εκλογίκευσης της επικοινωνιακής σχέσης. Και είναι αυτοί ακριβώς οι περίοδοι των μεταλλαγών και των μετατάξεων, οι εποχές των βαθέων κοινωνικών κρίσεων, μέσα στις οποίες δοκιμάζεται, όσο ποτέ, η αποτελεσματικότητα της παλιάς γραφής και της παραδοσιακής αφήγησης, συνήθως για να υποκύψουν και οι δυο σ' ένα καινούργιο αισθητικό κριτήριο και σ' ένα διαφορετικό συμβολισμό του κριτικού λόγου.

Σε στιγμές βαθειάς κοινωνικής κρίσης, γραπτός και προφορικός λόγος, σε όλες του τις εκφάνσεις και με όλα τα γλωσσολογικά παραφερνάλια λογο-τεχνικής δομής και αφηγηματικού ύφους, αποδεικνύεται επιτηδευμένος, ρηχός, παρωχημένος. Μοιάζει με απαρχαιομένο μηχανισμό (με στομωμένο μαχαίρι) που αδυνατεί να διαπεράσει (να σκίσει) την παχειά κρούστα της ανθρώπινης εξατομίκευσης (μοναχικότητας ή αλλοτριώσης). Ανίκανος να συγκινήσει την προσωπική ευαισθησία (ή αναισθησία) και να εισχωρήσει στη συλλογική συνείδηση, ο κώδικας της λεκτικής και γραπτής διαμεσολάβησης παραδίδει τη σκυτάλη σε άλλο ύφος και σε διαφορετική αισθητική, ώστε ν' ανταποκρίνεται περισσότερο στο καινούργιο ήθος της δημόσιας συνδιαλλαγής.

Ο φαύλος κύκλος

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, διερωτάται κανείς: Είναι η

απώλεια του μέτρου η αιτία της κοινωνικής κρίσης και συνεπώς της ασυμμετρίας στη σχέση μέσον-σκοπός, ή η κοινωνική κρίση οδηγεί στην απώλεια του μέτρου και συνεπώς στην αναποτελεσματικότητα του κριτικού λόγου; Δεν μπορούμε ν' απαντήσουμε σε τέτοια ερωτήματα με την ίδια ευκολία με την οποία διαπιστώνουμε τη συγχρονικότητα της κοινωνικής κρίσης με την υβριστική υπερβολή του κριτικού λόγου. Σε στιγμές βαθείας και μακρόχρονης κοινωνικής κρίσης, ρηματικές και λεκτικές παρεμβάσεις πέφτουν θύματα, τόσο μιας αυθαίρετης δομικής (τεχνο-συντακτικής) στοιχειοθέτησης, όσο και μιας υπερβολικής σημειολογικής (ηθικο-αισθητικής) φόρτισης.

Παράλληλα, όμως, θύματα πέφτουν τόσο το πολιτικό σύστημα, όσο και το γενικότερο κοινωνικό πλαίσιο που παράγουν ή εκτρέφουν έναν υπερβολικό και γι' αυτό, παράλογο κριτικό λόγο. Αυτό το δεύτερο έχει σημασία με την έννοια ότι ο χυδαίος, ή ακόμη και ο απλά υπερβολικός λόγος στην κριτική του διάσταση, όταν δεν είναι περιστασιακός αλλά μόνιμος, κάθε άλλο παρά ευνοεί συνθήκες που παράγουν ή προάγουν δημοκρατική σκέψη. Αντίθετα, η ύβρις «φυτεύει τύραννον», κατά το κοινόν λεγόμενον.

Από τη στιγμή της μοιραίας συνταύτισης των κρίσεων με τις κάθε λογής εκφραστικές υπερβολές, αρχίζουν να μπαίνουν σε κίνηση, σ' ολόκληρο το φάσμα των επικοινωνιακών σχέσεων, μηχανισμοί και δυνάμεις φαύλου κύκλου. Το σκηνικό το συνθέτουν, από τη μια μεριά, η ένταση των ανανεωτικών πρακτικών της παρέμβασης, από την άλλη, η αναποτελεσματικότητα του κριτικού λόγου: η απώλεια της κοινωνικής ισορροπίας (αιτία ή αποτέλεσμα της κοινωνικής κρίσης) εξαναγκάζει τον κριτικό λόγο να εισάγει νέους επικοινωνιακούς κώδικες και να υιοθετήσει διαφορετικές (όχι αναγκαστικά εξελιγμένες) μορφές παρέμβασης στο δημόσιο χώρο.

Στην προσπάθειά του, δηλαδή, να επιτύχει την υπέρβαση της ίδιας του της αναποτελεσματικότητας, ώστε να μπορέσει να επανακτήσει τη φερεγγυότητά του, χρησιμοποιεί νέες υποκριτικές και συμβολικές συμβάσεις. Κύριο όμως χαρακτηριστικό των συμβάσεων αυτών και στην υλική (ως μέσον) και στην ιδεολογική (ως μήνυμα) πτυχή τους, είναι η «υβριστική» τους υπερβολή, με αποτέλεσμα να διευρύνεται το χάσμα της αφερεγγυότητάς του, αντί να μικραίνει. Αποτέλεσμα, η δημιουργία μη αυθεντικών μορφών συμβίωσης που καθιστούν αδύνατο το διάλογο. Υβριστικός κριτικός λόγος, με την έννοια πάντα της υπερβολής, δεν μπορεί να διαγράψει την πραγματικότητα στις σωστές της διαστάσεις. Διά-

λογος όμως πάνω σε μια ή για μια διαστρεβλωμένη πραγματικότητα, είναι διάλογος ανάμεσα σε κωφούς.

Η άλλη όψη του νομίσματος

Αυθαιρεσίες στη δομική σύνταξη του λόγου και υπερβολές στη σημειολογική υφή της λογικής του, είναι δηλωτικά των νέων εκφραστικών, αισθητικών και συμβολικών μετακινήσεων που προκαλεί η αναντιστοιχία των παραδοσιακών μέσων έκφρασης με τις νέες τεχνικές επικοινωνίας. Κατά τις επικοινωνιακές εμπλοκές και τα χρονικά εκτεταμένα διάκενα που παρεμβάλλονται, τα υβριστικά και φαύλα φαινόμενα του κριτικού λόγου, τείνουν να επεκταθούν σ' ολόκληρο το χώρο της κοινωνικής διαμεσολάθησης. Τότε όλων των ειδών οι εκτροπές είναι δυνατές. Αυτή όμως είναι η μια όψη του νομίσματος, όπως εξάλλου συμβαίνει και σε άλλες κρίσιμες καταστάσεις.

Οι επικοινωνιακές αναντιστοιχίες που αναπτύσσονται έχουν και τη θετική τους πλευρά. Αποκαλύπτουν στον απορημένο παρατηρητή των δρώντων –που συνήθως δεν είναι ο «οργανικός διανοούμενος» του συστήματος (του κατεστημένου), αλλά ο νεαρός εκπρόσωπος των νέων κοινωνικών στρωμάτων– τις άπειρες δυνατότητες που δημιουργούνται στα πλαίσια ή στα περιθώρια των υφιστάμενων συστημάτων κοινωνικής διαμεσολάθησης και πολιτικού ελέγχου. Μεταφράσεις, παραφράσεις, υποβολές και υπερβολές στον επικοινωνιακό λόγο και τους κώδικές του, προδίδουν –ακόμη κι εκεί όπου δεν είναι εμφανές από άλλα σημεία– τις επερχόμενες μεταβολές, τόσο στις υλικές σχέσεις των κοινωνικών υποκειμένων, όσο και στις ιδεολογικές θέσεις των πολιτικών προοπτικών τους («στα πράγματα και στις λέξεις», όπως θα 'λεγε κι ο Φουκώ).

Προπάντων υποδηλώνουν και, σε πολλές περιπτώσεις, σφραγίζουν μια μετατόπιση των μέχρι τώρα πανίσχυρων κέντρων «αυθεντικής» ρύθμισης του λόγου και «τελεσίδικης» απόφασης της λογικής του. Η μετατόπιση, η φθορά των συμβόλων και η ανακατάταξη ή αποσύνθεση της θέσμισής τους, πραγματώνει τη δυνατότητα για καινούριες ή τουλάχιστον διαφορετικές συμβολικές αναπαραστάσεις του επικοινωνιακού λόγου. Αυτό έχει τον αντίκτυπό του και στη μορφή και στη δομή του διαμεσολαθητικού επιχειρήματος.

Αν τώρα οι συμβολικοί μηχανισμοί της προσωπικής επικοινωνίας και της κοινωνικής συνδιαλλαγής, από τους οποίους εξαρ-

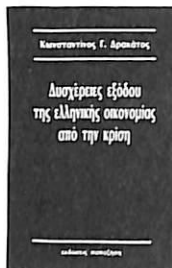
τάται και ο κριτικός λόγος, θα ενδώσουν στις νέες απαιτήσεις ή θα αντιτάξουν τους δικούς τους αμυντικούς μηχανισμούς στην επίθεση του παράλογου που δέχονται, είναι κάτι που δεν μπορούμε να το προεξοφλήσουμε. Η αδυναμία της πρόγνωσης πηγάζει κυρίως από το γεγονός ότι το θέμα δεν περιορίζεται μόνο στο χώρο της γλώσσας και της λογικής της ως μέσου κοινωνικής παρέμβασης.

Το θέμα είναι πολύπλοκο. Συνδέεται μ' όλες τις πλευρές της βαθειάς κοινωνικής κρίσης που συνταράσσει την κοινωνία μας. Η γλώσσα αποδέχεται αυτήν την κρίση και τη μεταφράζει, επεμβαίνοντας στη φόρμα της. Αυτό τουλάχιστον προσπαθήσαμε να δείξουμε με συντομία σ' ό,τι προηγήθηκε. Εδώ δηλαδή δεν ισχύει η συμβουλή που συχνά ακούγεται, απ' όσους βλέπουν το πρόβλημα να συγκεντρώνεται στο χώρο της γλώσσας. Η γλώσσα, ως μέρος του λόγου, όπως και όλα τα εκφραστικά παράγωγα της γραπτής ή ρηματικής επικοινωνίας των ανθρώπων, αποτελούν απλώς τα συμβολικά μέσα επικοινωνίας των ανθρώπων που διατυπώνουν τη βούληση τους να συνυπάρξουν.

Ως κοινωνικό φαινόμενο άπτεται της ηθικής υπόστασης του ανθρώπου. Το θέμα που προκύπτει από την ενεργοποίηση του κριτικού λόγου, είναι πρωτίστως θέμα ηθικό (αξιολογικό) και δευτερεύοντως γλωσσολογικό (τεχνο-λογικό). Είναι περισσότερο πρόβλημα κοινωνιολογικό και λιγότερο γραμματολογικό. Ο ρόλος και η σημασία του κριτικού λόγου είναι πρόβλημα φιλοσοφικό αλλά και πολιτικό. Είναι πρόβλημα της δικής μου απορίας για τη σκοπιμότητα της παρέμβασής μου, και της ικανότητας του άλλου ν' αντιληφθεί την αξία του επιχειρηματός μου. Ο κριτικός λόγος είναι η κοινωνική συνείδηση αυτοπροσώπως. Υπερβολικός, ακραίος, υβριστικός ή φαύλος είναι το κρυμμένο αντικείμενο του πόθου μας.

Ο κριτικός λόγος, έτσι ή αλλιώς, μπορεί, όσο υπάρχει και εκδηλώνεται, να είναι η αρχή μιας κάποιας αλλαγής στη σκέψη των ανθρώπων. Ο κριτικός λόγος είναι ο κατεξοχήν λόγος που μπορεί να κάνει φανερό στους ανθρώπους ότι είναι περισσότερο ελεύθεροι, απ' όσο συνήθως σκέπτονται ή πιστεύουν ότι είναι. Αυτό βέβαια οι άνθρωποι δεν το κατορθώνουν πάντα χωρίς την εξουθένωση της υπερβολής, που συχνά φτάνει στα όρια της ύβρης, με τη μορφή του άκρατου βερμπαλισμού ή αντίθετα του απροσημάτιστου ακτιβισμού. Γιατί ο κριτικός λόγος είναι αυτή η ίδια η αμφίσημη μορφή της ελευθερίας.

Από τη Διεύθυνση

ΔΥΣΧΕΡΕΙΕΣ ΕΞΟΔΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΡΑΚΑΤΟΣ

Πρόκειται για συλλογή άρθρων του Κ. Δρακάτου σχετικά με την ελληνική οικονομία. Τα άρθρα αυτά δημοσιεύθηκαν στον τύπο κατά την περίοδο 1988-1991. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου περιλαμβάνονται θέσεις για τον τρόπο αντιμετώπισης της καταστάσεως από την οικονομική πολιτική. Στο δεύτερο μέρος περιλαμβάνονται σύντομες αναλύσεις επιμέρους μεγεθών και δραστηριοτήτων και στο τρίτο γίνονται επισκοπήσεις οικονομικών εξελίξεων.

Σελ. 280, δρχ. 1.800

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΠΟΤΡΕΠΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ Π. ΗΦΑΙΣΤΟΣ - Α. ΠΛΑΤΙΑΣ

Στόχος του βιβλίου είναι η προσαρμογή των «αναλυτικών εργαλείων» της αποτρεπτικής στρατηγικής στην ελληνική πραγματικότητα. Αναλύονται το ελληνικό αμυντικό δόγμα, η μορφή και ο χαρακτήρας των εξωτερικών απειλών και τα στρατηγικά διλήμματα της χώρας. Εξετάζονται επίσης προβλήματα και προοπτικές στη διαμόρφωση μιας ελληνικής αποτρεπτικής στρατηγικής που θα βελτιστοποιεί τους εναλλακτικούς συνδυασμούς των συντελεστών ισχύος της χώρας με τη μεγιστοποίηση του κόστους του αντιπάλου, σε περίπτωση που θα υλοποιήσει τις απειλές του. Το αβυσσοπέρασμα της ανάλυσης είναι ότι η ανάγκη επίλυσης της Ελλάδας ως σύγχρονου κράτους και αξιόπιστου διεθνούς παρτιζόνα επιβάλλει ανάπτυξη στρατηγικής η οποία θα αποσκοπεί σε εξισορρόπηση του πιθανού αντιπάλου και όχι σε προσαρμογή στη θέλησή του.

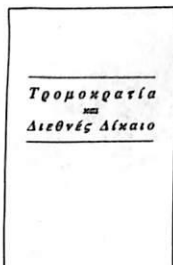
Σελ. 198, δρχ. 1.800

ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΒΑΜΒΟΥΚΟΣ

Η μελέτη αυτή αποσκοπεί στην αποσαφήνιση της έννοιας της τρομοκρατίας και στην ανάλυση των κανόνων και των αρχών που διέπουν το διεθνές δίκαιο της τρομοκρατίας. Καταβάλλεται προσπάθεια να αναλυθεί το φαινόμενο τόσο από θεωρητική οπτική όσο και από την πλευρά της διεθνούς πρακτικής και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί κανόνας του εθιμικού διεθνούς δικαίου που να απαγορεύει τις τρομοκρατικές πράξεις που διαπράττονται από άτομα ή ομάδες που δεν ασκούν κρατική εξουσία. Το βιβλίο συνοδεύεται από παράρτημα με τις διεθνείς συμβάσεις που αφορούν το θέμα καθώς και από εκτενή βιβλιογραφία.

Σελ. 268, δρχ. 3.000

1992: Η ΚΑΤΑΡΙΤΗΣΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΩΝ ΦΡΑΓΜΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Στην ενδιαφέρουσα αυτή μελέτη ο Θ. Γεωργακόπουλος διερευνά τα προβλήματα εναρμόνισης της έμμεσης φορολογίας στην Ελλάδα, σύμφωνα με τις προτάσεις της Επιτροπής της Κοινότητας. Αναφέρεται στη διάρθρωση των φορολογικών συστημάτων, ιδιαίτερως των έμμεσων φόρων, στις χώρες της Κοινότητας, εντοπίζει τη σημασία τους ως πηγών εσόδων και συζητεί τις προσπάθειες εναρμόνισης για κάθε κατηγορία τους.

Σελ. 182, δρχ. 1.800

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΙΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ

Πρόκειται για το πρώτο από μια σειρά «κειμένων εργασίας» πάνω σε φλέγοντα θέματα-προκλήσεις εξωτερικής πολιτικής, που εγκαταλείπει ο Τομέας Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τίτλος αυτού του πρώτου θέματος «Η ελληνική κοινωνία μπροστά στις βαλκανικές εξελίξεις: απειλή ή ευκαιρία;» και συμμετέχουν με κείμενά τους οι Π. Καζάκος, Α. Τσοικαλής, Θ. Χριστοδουλίδης, Ρ. Σωμρέτης, Π. Λοιυκάκος, Χρ. Ροζάκης, Α. Φατούρος και Π. Ιωακείμης.

Σελ. 64, δρχ. 500

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΝΙΑΙΑΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΔΑΦΝΗ ΒΟΥΔΟΥΡΗ

Στο βιβλίο αυτό επιχειρείται να διερευνηθούν οι βασικότερες επιπτώσεις της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς στην προστασία των πολιτιστικών αγαθών. Επιδίωξη της συγγραφείας δεν είναι μόνο η επισήμανση των κύριων θεωρητικών ζητημάτων που προκύπτουν, αλλά και η διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων, ιδίως ως προς την προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας στα νέα δεδομένα. Επικεντρώνεται στο κοινοτικό και στο εσωτερικό δίκαιο αλλά άπτεται και του διεθνούς και του συγκριτικού δικαίου.

Σελ. 192, δρχ. 1.800

Οι εξελίξεις στη θεωρία και τη στρατηγική της περιφερειακής ανάπτυξης

Σταύρος Ξιάρχος*

1. Εισαγωγή

Η έμφαση στην ανάπτυξη, χωρίς αμφιβολία, σηματοδότησε τη μεταπολεμική περίοδο. Πράγματι στην περίοδο αυτή, οι προσπάθειες των κυβερνήσεων, των διεθνών οργανισμών, των τεχνοκρατών και των οικονομολόγων είχαν αναπτυξιακό προσανατολισμό. Μεταξύ άλλων βασικός στόχος των αναπτυξιακών προγραμμάτων, ήταν και η εξάλειψη της φτώχειας: «Επιδίωξη της οικονομικής ανάπτυξης είναι η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου της μάζας των ανθρώπων που ταξινομούνται στα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα. Προϋποθέσεις για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι: α) Ο ρυθμός αύξησης του εθνικού εισοδήματος να είναι μεγαλύτερος από το ρυθμό αύξησης του πληθυσμού και β) Το προϊόν (ωφέλειες) της αύξησης του εισοδήματος να διανέμεται εξισοροπητικά» (βλέπε Lefebver, Louis 1964, σελ. 642).

Οι ποικίλες στατιστικές εκτιμήσεις δείχνουν¹, ότι παρ' όλες τις προσπάθειες η φτώχεια, ακόμα και σήμερα, αποτελεί πραγματικό γεγονός στη ζωή εκατοντάδων εκατομμυρίων ανθρώπων της γης και ότι όχι μόνο δε μειώθηκαν οι μεταξύ των διαφόρων περιοχών ανισότητες, αλλά σε πολλές περιοχές του κόσμου αυξάνονται αφήνοντας πίσω μεγάλες μάζες πληθυσμού να ζουν κάτω από τις πλέον δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης. Ωστόσο, θα ήταν άδικο να ισχυριστούμε, ότι στην εν λόγω περίοδο δεν υπήρξαν

* Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

επιτυχίες. Υπάρχουν, πράγματι, περιπτώσεις κατά τις οποίες οι επιτεύξεις ξεπέρασαν ακόμα και αυτές τις προσδοκίες. Πάντως, ο πρωταρχικός στόχος, η εξάλειψη της φτώχειας, δεν πραγματοποιήθηκε.

Μολονότι δεν υπάρχει ιστορικό προηγούμενο ως προς την κλίμακα και την έκταση της ανάπτυξης των τελευταίων 40 περίπου ετών από τη διακήρυξη του «σημείου τέσσερα» του δόγματος Τρούμαν², οι αναπτυξιακές ωθήσεις, δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα, με συνέπεια να διαμορφωθεί κλίμα απαισιοδοξίας. Το πιο πάνω παράδοξο μπορεί ν' αναζητηθεί στην ύπαρξη δύο άκρως αντιτιθέμενων απόψεων. Υπάρχει η άποψη εκείνων που θεωρούν το αποτέλεσμα των αναπτυξιακών προσπαθειών αποτυχία και η άποψη εκείνων που το θεωρούν επιτυχία. Η διαφορά στην ερμηνεία οφείλεται στο ότι οι δύο πλευρές αναλύουν τα αποτελέσματα από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Οι πρώτοι εξετάζουν το πώς έπρεπε να είναι η ανάπτυξη και ως προς αυτό υπάρχει πράγματι αποτυχία, ενώ οι δεύτεροι είναι μάρτυρες μιας απροσδόκητα εντυπωσιακής ανάπτυξης η οποία εξέπληξε ακόμα και τους πλέον αισιόδοξους παρατηρητές (βλ. Drucker P., σελ. 70).

Οι εντεινόμενες κριτικές, στη διάρκεια των τελευταίων 25 περίπου ετών, απευθύνονταν στη μέχρι πρόσφατα επικρατούσα θεωρητική προσέγγιση της ανάπτυξης και στις συνδεόμενες με αυτή στρατηγικές. Βασικό επιχείρημα των κριτικών ήταν, ότι η εν λόγω θεωρία δε συμπεριελάμβανε τους φτωχούς μεταξύ των ευνοουμένων, της, κατά τα άλλα, βιώσιμης ανάπτυξης. Επομένως, η θεωρητική βάση αποτέλεσε το σημαντικότερο παράγοντα της αποτυχίας.

Η νεοκλασικής οικονομικής αντίληψης συμβατή οικονομική γνώση, είχε ήδη καθιερώσει, μέσα στα πλαίσια της βιομηχανικής ανάπτυξης των Schumpeter και Perroux και της θεωρίας εξαγωγικής βάσης, το «κέντρο ανάπτυξης» ως τη χωρική εκδήλωση της ακολουθούμενης θεωρητικής βάσης.

Μία θεωρητική προσέγγιση που εισηγείται τη βιομηχανική και την αστική ανάπτυξη είναι φυσικό να μην έχει κέντρο βάρους την εξάλειψη της φτώχειας. Το ενδιαφέρον της για τη φτώχεια ήταν μόνο περιστασιακό και η ενσωμάτωσή της στο σύστημα αναμένετο να επέλθει σταδιακά, καθώς οι σφυγμοί των βιομηχανικών και αναπτυξιακών πόλων θα διαχέονταν στις υπόλοιπες γεωγραφικές περιοχές.

Η όντως emphatic απλότητα της ιδέας των πόλων και των κέντρων ανάπτυξης και γενικότερα της ανάπτυξης «από πάνω

προς τα κάτω» επηρέασε αποφασιστικά τους λήπτες των συλλογικών αποφάσεων τόσο στις αναπτυγμένες όσο και στις υπό ανάπτυξη χώρες. Το επόμενο βήμα, για τις περιοχές που στερούνταν πηγαίων πόλων και κέντρων ανάπτυξης ήταν η προσπάθεια συγκέντρωσης των ανεπαρκών πόρων στα αστικά κέντρα, τα οποία και θα αποτελούσαν τους πόλους ή τα κέντρα ανάπτυξης. Η επιλογή των δημιουργούμενων πόλων και κέντρων ανάπτυξης βασιζόταν στη δυνατότητά τους να μεγεθυνθούν.

Ωστόσο, παρά τις αισιόδοξες προσδοκίες, αλλά ίσως και εξαιτίας αυτών, το εν λόγω σενάριο απέτυχε κατά την υλοποίησή του. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, η μία χώρα μετά την άλλη, αποθαρρυνόμενες από τη διάψευση των μεγάλων τους προσδοκιών, άρχισαν να εγκαταλείπουν τις πολιτικές των κέντρων ανάπτυξης. Εξάλλου, και με απουσία άλλων αιτιών, οι οικονομικοί τριγμοί της δεκαετίας του 1970, στη διάρκεια της οποίας κυριάρχησαν τα εθνικού επιπέδου ενδιαφέροντα, ήταν αρκετά ισχυροί, για να εξαναγκάσουν τις εθνικές κυβερνήσεις να μεταβάλλουν κατεύθυνση και προσανατολισμό πολιτικής από τοπικό και περιφερειακό, σε εθνικό επίπεδο. Αποτέλεσμα της μεταβολής ήταν να μειωθούν τα κεφάλαια που μέχρι τότε διετίθεντο στην εφαρμογή προγραμμάτων τα οποία επιδίωκαν μείωση των υφιστάμενων, στο χώρο, ανισοτήτων.

Εκτός από τις πιο πάνω αιτίες η μεταβολή στην έμφαση επηρεάστηκε σημαντικά και από τις επιθέσεις που εξαπέλυσαν εναντίον των πολιτικών των πόλων και κέντρων ανάπτυξης και της «από πάνω προς τα κάτω» προσέγγισης, διάφορες ανόμοιες μεταξύ τους ομάδες ατόμων: α) Οι θεωρητικοί, όχι μόνο οι ριζοσπάστες οικονομολόγοι, αλλά και ορισμένοι από εκείνους που ακολουθούσαν το κύριο ρεύμα της παραδοσιακής οικονομικής σκέψης, β) Οι πραγματιστές, που υποστήριζαν ότι η θεωρία των κέντρων ανάπτυξης έπρεπε να εγκαταλειφθεί μια και τα αποτελέσματά της ήταν, αν όχι ανύπαρκτα, ελάχιστα και οι αρνητικές τους επιδράσεις, πάνω σε άτομα και στις ενδοχώρες των κέντρων, ήταν ισχυρότερες από τις θετικές τους επιδράσεις και γ) Οι ανθρωπιστές, που διαμαρτύρονταν για τις πολιτικές των πόλων και των κέντρων ανάπτυξης επειδή, όπως υποστήριζαν, δεν απευθύνονταν σε όλες τις ανθρώπινες ανάγκες, αφού οι στόχοι τους, δεν επεκτείνονταν πέρα από την ικανοποίηση υλικών αναγκών. Έτσι, με την επίδραση και τις συμβολές όλων αυτών των ομάδων άρχισαν οι προσπάθειες επαναπροσανατολισμού της μέχρι τότε παραδοσιακής θεωρίας σε νέες κατευθύνσεις.

Στις συνδεόμενες με την πολιτική των πόλων ανάπτυξης ανα-

σταλτικές επιδράσεις (backwash effects) άρχισαν, εναλλακτικά, να αντιπαρατάσσονται διάφορες ιδέες και προτάσεις οι οποίες, για ευκολία, μπορούν να συναθροιστούν κάτω από τον όρο «ανάπτυξη από κάτω προς τα πάνω» ή περιφραστικά, «ανάπτυξη από την περιφέρεια στο κέντρο».

Έτσι, με αυτήν τη νέα προσέγγιση η έμφαση μετατίθεται από τους, κατά κύριο λόγο, υλικούς και μεγάλης κλίμακας λειτουργικούς στόχους της «από πάνω» προσέγγισης, σε στόχους που αποβλέπουν σε ολοκλήρωση των μικρού μεγέθους δραστηριοτήτων και συμβιβάζονται με σχετικά μικρές περιοχές, στις οποίες πολλές από τις λειτουργίες της αγοράς, αντισταθμίζονται, σε μεγάλο βαθμό, με άλλες δραστηριότητες. Επίσης με την προσέγγιση αυτή ο σχεδιασμός, η κατεύθυνση και η λήψη των συλλογικών αποφάσεων, στο επίπεδο της εθνικής κυβέρνησης, αντιπαραβάλλονται με λήψη αποφάσεων που βασίζονται στη συναίνεση όλων των ενδιαφερόμενων κοινωνικών ομάδων και περιοχών μιας σχετικά μικρής εδαφικής έκτασης. Τέλος, στον εξωστρεφή χαρακτήρα της περιφέρειας αντιπροτείνεται μία επιλεκτικά μικρή και εσωστρεφούς χαρακτήρα, περιφέρεια.

Από τα παραπάνω αρχίζει να διαφαίνεται η ύπαρξη δύο, εκ διαμέτρου αντίθετων συστημάτων, εκ των οποίων το πρώτο είχε δοκιμαστεί και είχε γίνει αποδεκτό σε μεγάλη κλίμακα και ένα δεύτερο, το οποίο χωρίς να έχει ουσιαστικά εφαρμοστεί, παρουσιάζει ανάλογη, με το πρώτο, διαισθητική προσελκυστικότητα, η οποία με μεγάλη πιθανότητα, μπορεί να παρασύρει τους προγραμματιστές σε αυταπάτες παρόμοιες με τις αυταπάτες των προγραμματιστών του πρώτου συστήματος.

Οι ρίζες του σχεδιασμού είναι πολλές και ποικίλες, ωστόσο το επίπεδο οροθέτησης του χώρου στο οποίο αναφέρονται προσδιορίζει και το χαρακτήρα τους. Έτσι ο σχεδιασμός των αστικών κέντρων συνδυάζεται με συγκυρίες, αντιμετωπίζει προβλήματα και χρησιμοποιεί μέσα πολιτικής, διαφορετικά από εκείνα που χρησιμοποιούνται κατά τον σχεδιασμό της περιφερειακής και της εθνικής ανάπτυξης. Βασικά, τα αναπτυξιακά σχέδια της κάθε μίας από τις πιο πάνω υποδιαιρέσεις του χώρου με την προσέγγιση «από πάνω προς τα κάτω» επιβάλλονταν, κατά παράδοση, από την κορυφή, δηλαδή, την εθνική κυβέρνηση, τις δημοτικές ή κάποιες άλλες υποκείμενες στον έλεγχο της κεντρικής κυβέρνησης και των υποδιαιρέσεών της στο χώρο δευτεροβάθμιας ή τριτοβάθμιας διοικητικής αρχής³.

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και για σχετικά σύντομη χρονική περίοδο φάνηκε, πως ο τύπος της πολιτικής των πόλων

ανάπτυξης ήταν ικανός να οδηγήσει στην ταυτόχρονη λύση πολλών από τα προβλήματα που αντιμετωπίζαν τα αστικά κέντρα, οι άλλες τοπικές περιοχές και οι περιφέρειες. Πάντως, παρά το γεγονός ότι οι πολιτικές αυτές είχαν μεγάλη απήχηση, στην εφαρμογή τους πέτυχαν πολύ λίγα. Ωστόσο, εξετάζοντας τα πράγματα εκ των υστέρων, κάποιος ουδέτερος παρατηρητής μπορεί εύκολα να πει, ότι η λύση των πολλών και μεγάλων προβλημάτων που περιστοίχιζαν τις διάφορες υποδιαιρέσεις του χώρου ήταν σχεδόν αδύνατη, μέσα στο σύντομο διάστημα της εφαρμογής τους.

Με δεδομένη τη διάχυτη απογοήτευση από την αναποτελεσματικότητα της πολιτικής των πόλων και των κέντρων ανάπτυξης ή αλλιώς των «από πάνω προς τα κάτω» στρατηγικών και κυρίως εξαιτίας των δυσμενών τους επιδράσεων πάνω στις ενδοχώρες των κέντρων, το εκκρεμές άρχισε να γέρνει προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή στις πολιτικές της «από κάτω προς τα πάνω» ή αλλιώς στις στρατηγικές της αποκέντρωσης. Έτσι, ενώ την πρώτη χαρακτηρίζει η έμφαση στην καθαρά οικονομική ανάπτυξη, η «από κάτω προς τα πάνω» προσέγγιση αποβλέπει: α) στην πρόωθηση της κοινωνικής, πολιτικής και τεχνικής ανάπτυξης και β) στη βελτίωση της διοικητικής και της οργανωτικής ικανότητας της περιφέρειας.

Εδώ πρέπει να επισημανθεί, ότι όλες οι ιδέες που συνθέτουν την «από κάτω προς τα πάνω» αντίληψη, δεν είναι καινούριες. Υπήρχαν και σε παρελθούσες εποχές⁴. Τότε όμως, περιγελάστηκαν, αγνοήθηκαν και εγκαταλείφθηκαν στο βωμό της αναπόφευκτης λογικής για αστικοποίηση, βιομηχανοποίηση και εκσυγχρονισμό. Μετά την επάνοδό τους, ειπώθηκε ότι η αγνόησή τους συνέβαλε στην περιθωριοποίηση πολλών περιοχών ή ακόμα και πολλών κρατών, μαζί με τους πληθυσμούς τους.

Στόχος του άρθρου αυτού είναι να σκιαγραφήσει τις παραπάνω δύο προσεγγίσεις, υπό το φως των υποτιθέμενων αντιθέσεων τους, σε καταστάσεις της σημερινής πραγματικότητας.

Επειδή ο όρος «περιφέρεια» θα χρησιμοποιηθεί συχνά και με φαινομενικά διαφορετικές έννοιες, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η περιφέρεια εκλαμβάνεται σαν μία συνεχής εδαφική περιοχή που συμπίπτει με μία διοικητική περιοχή, είτε ως ανεξάρτητη, είτε ως τμήμα μιας ευρύτερης εδαφικής περιοχής. Ο ορισμός είναι αρκετά ευρύς, ώστε να περιλάβει όλους τους τύπους περιφέρειας. Με πιθανή εξαίρεση την κομβώδη (Nodal Region) η οποία, σε πολλές περιπτώσεις, είναι ασυνεχής και είναι δυνατό να καλύπτει περισσότερες της μιας διοικητικές περιοχές. Στη συ-

νήθη περίπτωση, η περιφέρεια αντιστοιχεί σε μια υποεθνική εδαφική περιοχή. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις στις οποίες ολόκληρη η εθνική επικράτεια, μπορεί να οριστεί ως περιφέρεια μιας υπερεθνικής ενότητας, π.χ., αυτής καθαυτής της υδρογείου ή μιας ομάδας αναπτυσσόμενων χωρών⁵, κ.ο.κ. Με αυτήν την έννοια ο ορισμός της περιφέρειας περιλαμβάνει και μία συνεχή υπερεθνική έκταση, διακρίνοντάς την από κάποιο άλλο σύνολο ή ακόμα και από τον υπόλοιπο κόσμο.

Κάθε ένας από τους πιο πάνω τρεις τύπους περιφέρειας, δηλαδή, εθνική, υποεθνική και υπερεθνική, αντιμετωπίζουν τη σχέση «κέντρο-περιφέρεια» από διαφορετική οπτική γωνία.

Ένα δεύτερο σημείο ενδιαφέροντος είναι η κρίση που διέρχεται η θεωρία της ανάπτυξης, η οποία εξαιτίας της μεγάλης απόκλισης ανάμεσα σε αναμενόμενα και πραγματοποιηθέντα αποτελέσματα, έχει αρχίσει να χάνει την παραδοσιακή της τμηματοποίηση σε εθνικό, περιφερειακό και αστικό επίπεδο και εμφανίζεται όλο και πιο πολύ σε ενιαία θεωρητική βάση, σύμφωνα με την οποία η αντιμετώπιση των προβλημάτων της ανάπτυξης παίρνει σφαιρικό χαρακτήρα (βλ. Gore, Charles, σελ. 236-260).

2. Η ανάπτυξη από το κέντρο στην περιφέρεια

Αυτό που είναι σήμερα γνωστό «από πάνω προς τα κάτω ανάπτυξη» δεν είναι τίποτε περισσότερο από μία σύνθεση ποικίλων ιδεών, οι οποίες από το 1930 έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1970, διογκώθηκαν και επεκτάθηκαν με νέες θεωρητικές προτάσεις. Αλλά ακόμα και στη διάρκεια της περιόδου αυτής, η θεωρητική βάση και η υπαγορευόμενη στρατηγική έγιναν στόχος πολύπλευρης επίθεσης που συνέβαλε αποφασιστικά στην ένταση των προσπαθειών αναζήτησης νέου υποδείγματος.

Πολλά από τα στοιχεία του πυρήνα της παραδοσιακής γνώσης πάνω σε θέματα ανάπτυξης ήρθαν στο προσκήνιο, πριν τη δεκαετία του 1940. Το πρώτο στοιχείο από άποψη σπουδαιότητας, αν όχι και χρονικά, συνδέεται με την Κεϋνσιανή προσέγγιση. Η πρόταση του Keynes, πέρα από το ότι αποδέχεται, ότι ο δημόσιος τομέας έχει τη δυνατότητα να κινητοποιεί τις δυνάμεις της αγοράς, υποστηρίζει, πως η παρεμβατική πολιτική του κράτους ήταν αναγκαία στην αναπτυξιακή διαδικασία της οικονομίας⁶.

Μια άλλη εξίσου σημαντική εξέλιξη της δεκαετίας του 1930, ήταν η ανάπτυξη των εθνικών λογαριασμών και της εννοιολογικής τους βάσης. Οι εθνικοί λογαριασμοί αποτέλεσαν πολύτιμο

εργαλείο, το οποίο έδινε τη δυνατότητα σύγκρισης της απόδοσης μιας οικονομίας τόσο με το παρελθόν της όσο και με άλλες οικονομίες.

Η πιο γνωστή συνταγή για την ανασυγκρότηση και την ανάπτυξη της μεταπολεμικής περιόδου ήταν η πρόταση του Rosestein Rodan (1943). Στο άρθρο αυτό ο συγγραφέας υποστηρίζει, ότι η πλέον αποτελεσματική στρατηγική για την προώθηση της ανάπτυξης και για την ανακούφιση των χαμηλού κατά κεφαλή εισοδήματος χωρών από τη φτώχεια, ήταν η διασπορά των επενδύσεων σε ένα ευρύ φάσμα βιομηχανιών καταναλωτικών αγαθών. Η πρόταση αυτή δεν είναι άλλη από τη θεωρία της «ισόρροπης ανάπτυξης», η οποία είναι γνωστή και με το όνομα θεωρία του «Big Push», δηλαδή της μεγάλης ώθησης που θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για απογείωση από τη στασιμότητα.

Μολονότι ορισμένα σημεία της θεωρίας για ισόρροπη ανάπτυξη έγιναν ευθύς εξαρχής αντικείμενα επιθέσεων, η θεωρία ως σύνολο και η συνδεομένη με αυτήν στρατηγική, αμφισβητήθηκε μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1950, όταν η θεωρία της «μη ισόρροπης ανάπτυξης» άρχισε να παίρνει συγκεκριμένη μορφή.

Ο Perroux (1950) διεκήρυξε ότι η ανάπτυξη δεν ήταν ποτέ ισόρροπη και όρισε το χώρο που εμπίπτει στα ενδιαφέροντα των οικονομολόγων, ως οικονομικό και όχι ως γεωγραφικό. Ουσιαστικά, αυτός καθαυτός ο χώρος δεν μπορεί να είναι ισόρροπος, αφού «... απαρτίζεται από κέντρα (πόλους ή εστίες) ανάπτυξης, από τα οποία εκπέμπονται φυγόκεντρες δυνάμεις και στα οποία προσελκύονται κεντρομόλες δυνάμεις... Με την έννοια αυτή οποιοσδήποτε κοινότοπος (χώρος) είναι ένα σύνολο κέντρων και ένας τόπος περάσματος των δυνάμεων αυτών». (βλ. Perroux, 1950).

Κατά τον Perroux είναι οι επιχειρήσεις και όχι ο γεωγραφικός χώρος, που προσελκύουν ή αποδεσμεύουν τους ανθρώπινους και τους φυσικούς πόρους. Σε άλλο άρθρο (1955), στο οποίο ο Perroux χρησιμοποιεί τον όρο «πόλος ανάπτυξης», αγνοώντας τις εδαφικά ακαθόριστες διαδικασίες, επικεντρώνει την προσοχή του πάνω στη μεταξύ των βιομηχανικών κλάδων αλληλεπίδραση και στον αιτιακό ρόλο του επιχειρηματία, με την έννοια που του είχε αποδώσει παλαιότερα ο Schumpeter.

Αυτό που δεν μπόρεσε να κάνει ο Perroux, να εκλογικεύσει, δηλαδή, τις χωρικές συνέπειες της ιδέας του, έγινε από άλλους. Ανάμεσα σε αυτούς σπουδαιότερος ήταν ο Boudeville, ο οποίος ερμήνευσε και εκλαΐκευσε τις εξαιρετικά αφηρημένες ιδέες του Perroux. Αναλύοντας τον Perroux, ο Boudeville έδωσε μεγάλη έμ-

φαση στο ρόλο της συσπείρωσης των «βιομηχανικών συμπλεγμάτων», καθώς και στις διαρκώς αυξανόμενες διακλαδικές τους σχέσεις και υπογράμμισε τη σπουδαιότητα της αναπτυξιακής διαδικασίας που λαμβάνει χώρα στα αστικά κέντρα. Με τον τρόπο αυτό ο Boudeville (1966), επεκτείνοντας τις ιδέες του Perroux, κατόρθωσε να επιβάλλει τον οικονομικό χώρο πάνω στον γεωγραφικό χώρο.

Περί το τέλος της δεκαετίας του 1950 δημοσιεύτηκαν δύο καθοριστικές για τη θεωρία της «μη ισόρροπης ανάπτυξης», συμβολές. Αμφότερες τόνιζαν τον πολωτικό προσανατολισμό της αναπτυξιακής διαδικασίας πάνω στο χώρο και παρά τη συμφωνία τους για το μη ισόρροπο χαρακτήρα της ανάπτυξης των γεωγραφικών πόλων και των περιοχών της ενδοχώρας τους, τα συμπεράσματά τους, για το τελικό αποτέλεσμα, διέφεραν ουσιαστικά.

Κατά την απαισιόδοξη άποψη, αυτή του Myrdal (1957), η ανάπτυξη, από τη φύση της, αποτελεί τη βασική αιτία των ανισοροπιών στο χώρο. Αν και δε θεωρούσε την άνιση ανάπτυξη αυτοσκοπό, ο Myrdal υποστήριξε ότι μετά από μία αρχική μεγέθυνση σε κάποιο σημείο, η περαιτέρω πορεία της ανάπτυξης δε θα δικαιολογούσε και άλλες χωροταξικές ανισοροπίες. Παρόλα αυτά ο Myrdal πίστευε ότι μια αρχική ανάπτυξη σε κάποιο σημείο του χώρου κινητοποιεί σωρευτικά όλες τις οικονομικές και τις κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες οδηγούν σε νέες σωρευτικές επεκτάσεις στο αυτό σημείο, ενώ ταυτόχρονα μειώνουν την πιθανότητα για συνεχή και βιώσιμη ανάπτυξη στο χώρο που το περιβάλλει.

Οι ανασταλτικές επιδράσεις (*backwash effects*) που αντανakλώνται στις ροές των χρηματικών πόρων και του ανθρώπινου δυναμικού, με κατεύθυνση από τις ενδοχώρες προς τα σημεία ανάπτυξης, μπορεί να αντισταθμίζονται, σε κάποιο βαθμό, από τη διάχυση της τεχνογνωσίας και της τεχνολογίας των σημείων ανάπτυξης, πάνω στην παραγωγή των προϊόντων και στην αξιοποίηση των πόρων των περιοχών της ενδοχώρας, όχι όμως επαρκώς. Ο Myrdal πίστευε, ότι ανεξάρτητα από την παρουσία ευνοϊκών εξαπλωτικών επιδράσεων (*spread effects*) στη μακροχρόνια περίοδο, ειδικότερα στις αναπτυσσόμενες χώρες υπερισχύουν, με μεγάλη πιθανότητα, οι ανασταλτικές επιδράσεις. Η διαίσθησή του αυτή ήταν εκείνη που τον έκανε εξαιρετικά απαισιόδοξο για το μέλλον των περιοχών αυτών.

Ο Hirschman (1958) για να εκλογικεύσει τον άνισο χαρακτήρα της ανάπτυξης και για να αιτιολογήσει τα σχετικά με την εξέλιξή της συμπεράσματα, χρησιμοποίησε τις ευνοϊκές ή εξαπλωτικές (*tricking down*) και τις δυσμενείς ή αναστροφικές (*polarization* ή

reversal) επιδράσεις, στη θέση των εξαπλωτικών και των ανασταλτικών επιδράσεων του Myrdal.

Ο Hirschman ωστόσο, ήταν πιο αισιόδοξος από το Myrdal και πίστευε, ότι στη μακροχρόνια περίοδο οι εξισορροπητικές δυνάμεις στο χώρο ήταν ικανές να υπεραντισταθμίσουν τις ανισορροπητικές. Επίσης, ο Hirschman τόνισε αυτό που αγνοήθηκε από τη θεωρία της «ισόρροπης ανάπτυξης», την ανεπάρκεια των πόρων και υποστήριξε πως η εξοικονόμησή τους μπορεί να επιτευχθεί με τη συγκέντρωση επενδύσεων στους τομείς που παρουσιάζουν και δημιουργούν τις μεγαλύτερες διασυνδέσεις προς τα εμπρός και προς τα πίσω, με άλλους τομείς της οικονομίας. Η στρατηγική αυτή κατά τον Hirschman, θα ήταν επαρκής για να ξεκινήσει μια αναπτυξιακή διαδικασία, η οποία όχι μόνο θα οδηγούσε σε χωροταξική πόλωση αλλά και θα την ενίσχυε, εξαιτίας της ενσωματωμένης τάσης των δευτερογενών επενδύσεων να προσανατολίζονται εκεί, όπου οι εξωτερικές οικονομίες είναι μεγάλες και οι προσδοκώμενες αποδόσεις μέγιστες. Γεωγραφικά η διαδικασία αυτή συμβαίνει σε ήδη αναπτυσσόμενες περιοχές.

Από την άλλη πλευρά η προσέγγιση της «ισόρροπης ανάπτυξης» θα απαιτούσε τη χρησιμοποίηση ενός τρομερά μεγάλου αποθέματος πόρων

«... τέτοιες εμβέλεις και μεγέθους, ώστε αν μια χώρα είχε τη δυνατότητα να το διαθέτει, τότε δε θα ανήκε στην κατηγορία των υπανάπτυκτων χωρών» (βλ. Singer, 1977, σελ. 10). Η προσέγγιση της μη ισόρροπης ανάπτυξης «... παραχωρεί σημαντικό έδαφος σε υποκινούμενες αναπτυξιακές αποφάσεις και ως εκ τούτου εξοικονομούνται οι κατά βάση ανεπαρκείς πόροι. Πρόκειται δηλαδή για μια ρεαλιστική διαδικασία στη λήψη των αποφάσεων» (βλέπε Hirschman, 1958, σελ. 62-63).

Από τα παραπάνω προκύπτει, ότι τόσο κατά το Hirschman όσο και κατά το Myrdal, η ανάπτυξη έχει γεωγραφικό χαρακτήρα. Επομένως, πρέπει να εξετάζονται οι συνέπειες της, πάνω στις περιοχές που περιβάλλουν τα σημεία ανάπτυξης. Η τύχη των περιοχών αυτών, όπως υποστήριξε ο Myrdal, θα εξαρτηθεί από το βαθμό στον οποίο οι θετικές εξαπλωτικές επιδράσεις, που ξεκινάνε από τα σημεία ανάπτυξης με κατεύθυνση τις ενδοχώρες τους, είναι σε θέση να αντισταθμίσουν τις δυσμενείς πολωτικές επιδράσεις που κινούνται στην αντίθετη κατεύθυνση. Ο Myrdal υποστήριξε, ότι οι ευνοϊκές επιδράσεις εμφανίζονται μόνον, όταν οι ενδοχώρες ακολουθούν τις εξελίξεις και αποτελούν στόχο των εθνικού επιπέδου αναπτυξιακών προσπαθειών, στα πλαίσια του δημόσιου

και του ιδιωτικού τομέα. Εξάλλου, οι δυσμενείς επιδράσεις της πόλωσης μπορούν να αντιμετωπιστούν με συνετή δημοσιονομική πολιτική που θα ευνοεί τις περιοχές της ενδοχώρας. Στην πράξη, η πολιτική αυτή μπορεί να αντανakλάται στην αύξηση του πάγιου κοινωνικού κεφαλαίου, με έργα υποδομής και με στρατολόγηση νέων βιώσιμων οικονομικών δραστηριοτήτων στις περιοχές της ενδοχώρας. Τέτοια μέσα πολιτικής ήταν πράγματι κοινά, εκεί που εφαρμόστηκε η στρατηγική των κέντρων ανάπτυξης.

Κατά το North (1955) η κατάλληλη στρατηγική οικονομικής ανάπτυξης της περιφέρειας ήταν να ενισχυθεί η οικονομική βάση των αστικών κέντρων. Η μεγέθυνση μιας περιφέρειας δεν είναι το αποτέλεσμα μιας σταδιακά πραγματοποιούμενης εξελικτικής διαδικασίας που αρχίζει από την κατάσταση ενός ελαχίστου επιπέδου διαβίωσης, αλλά το αποτέλεσμα της αύξησης στη ζήτηση των προϊόντων και των πόρων της περιφέρειας. Οι παραγωγικοί κλάδοι της περιφέρειας, οι οποίοι τροφοδοτούν την εκτός αυτής ζήτηση, συνθέτουν την εξαγωγική βάση που φέρνει εισόδημα στην περιφέρεια. Οι υπόλοιποι μη εξαγωγικοί κλάδοι, συμπεριλαμβανομένου του εμπορίου και των υπηρεσιών που ικανοποιούν τις ανάγκες της περιφέρειας, τροφοδοτούν τους κλάδους της εξαγωγικής βάσης⁷, της οποίας ακολουθούν τη διεύρυνση ή τη συστολή. Η συσχέτιση ανάμεσα σε μια μεταβολή της εξωγενούς ζήτησης και στις μεταβολές της εγχώριας δραστηριότητας, μπορεί να εκφραστεί με έναν πολλαπλασιαστή:

«... Έχει προταθεί, ότι στον πραγματικό κόσμο η πρόοδος και η ευημερία των ανθρώπων που ζουν σε μια περιφέρεια εξαρτάται, στην πραγματικότητα, από τη συνειδητή καλλιέργεια των οικονομικών δεσμών με τους ανθρώπους που ζουν εκτός αυτής» (βλέπε Weaver, Clyde, σελ. 73-106). Η πρόταση αυτή αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο στη θεωρία της περιφερειακής ανάπτυξης (βλέπε North, D., 1955 και Weaver, C., 1981).

Οι πιο πάνω θεμελιώδεις για τη θεωρία της περιφερειακής ανάπτυξης συμβολές, ακολουθήθηκαν και ενισχύθηκαν από πολυάριθμες προσπάθειες άλλων συγγενών επιστημονικών πεδίων. Ορισμένες από αυτές ενσωματώθηκαν στις παραδοχές διάφορων υποδειγμάτων και άλλες χρησιμοποιήθηκαν για να ερμηνεύσουν και να εκλογικεύσουν τις εξελικτικές διαδικασίες της περιφερειακής επιστήμης. Ο Rodwin (1963, σελ. 57) π.χ., εισηγήθηκε τη στρατηγική μιας συσπειρωμένης αποκέντρωσης. Οι παρατηρήσεις του αφορούσαν τις αναπτυσσόμενες οικονομίες, αν και μπο-

ρούσαν να τύχουν εφαρμογής και στις καθυστερημένες περιοχές των αναπτυσσόμενων χωρών.

Κατά το Rodwin το πρακτικό πρόβλημα της κατανομής των επενδύσεων του δημόσιου τομέα αντιμετωπίζεται με τη μαζική συγκέντρωση έργων σε περιοχές με μεγάλες δυνατότητες ανάπτυξης. Για τις υπόλοιπες περιοχές απαιτούσε από τις κυβερνήσεις να παρέχουν ένα ελάχιστο πόρων, ώστε να μετριάζεται η δικαιολογημένη δυσαρέσκεια των κατοίκων τους.

Ειδική μνεία πρέπει να γίνει στη συμβολή της μελέτης «Περιφέρεια, πόροι και οικονομική μεγέθυνση» (Region, Resources and Growth) από τον Perloff, H. S. και άλλους, το 1960. Πρόκειται για εμπειρική ανάλυση βασισμένη στην οικονομική θεωρία του τόπου εγκατάστασης, της οποίας το κέντρο βάρους είναι ο πληθυσμός, το εισόδημα, η απασχόληση, καθώς και οι προοπτικές για μελλοντικές διασυνδέσεις της περιφέρειας με την υπόλοιπη οικονομία των Η.Π.Α. Το ενδιαφέρον των συγγραφέων περιστράφηκε γύρω από τη σχετική και, λιγότερο, γύρω από την απόλυτη απόδοση της περιφέρειας. Είναι η ανάλυση της ποσοστιαίας διάρθρωσης των μεταβολών (Shift Share Analysis). Κατά τους συγγραφείς, η επιλογή και διατήρηση των κατάλληλων δραστηριοτήτων διασφαλίζει την επιβίωση και τη μεγαλύτερη απόδοση της περιφέρειας. Με μεταβαλλόμενη την τεχνολογία και τη διάρθρωση της ζήτησης είναι αδύνατον, να διατηρήσουν τη σχετική τους θέση, οι παλαιότερες περιφέρειες. Η οικονομική τους κάμψη θα έρθει αργά ή γρήγορα. Οι συγγραφείς, επιλέγοντας ανάμεσα σε πλούσιες περιοχές και σε πλούσιους ανθρώπους, προτιμούν το τελευταίο. Αυτό διαφαίνεται στο απόσπασμα που ακολουθεί:

«... Η αντιμετώπιση της οικονομικής κάμψης, με δεδομένη την κουλτούρα και την αναπτυξιακή μας νοοτροπία, είναι δύσκολη. Ακόμα, η σχετική κάμψη της οικονομικής δραστηριότητας ορισμένων περιοχών είναι αναπόφευκτο γεγονός σε μια ταχέως αναπτυσσόμενη οικονομία. Το ότι μαθαίνουμε να αντιμετωπίζουμε τα προβλήματα από την κάμψη του όγκου, αυξάνει τη σημαντικότητα της επίτευξης του στόχου για ταχεία αύξηση των οικογενειακών επιπέδων διαβίωσης, ειδικότερα εκείνων που βρίσκονται στα κλιμάκια του χαμηλού εισοδήματος». (ο.π., σελ. 604).

Αν και η εν λόγω μελέτη δεν ανήκει στον κόσμο της ανάπτυξης μέσα από τη συγκέντρωση, θεωρεί αναπόφευκτη συνέπεια της οικονομικής προόδου την κάμψη των περιφερειών, ακόμα και

όταν τα διαπεριφερειακά χάσματα στο κατά κεφαλήν εισόδημα ή των άλλων δεικτών της ανάπτυξης μπορεί να μειώνονται διαχρονικά. Οι μεταξύ των περιφερειών διαφορές θα παραμείνουν ουσιώδεις. Με άλλα λόγια, η ιδέα της ισόρροπης ανάπτυξης δε θα γίνει ποτέ πραγματικότητα.

Μεταξύ των σημαντικών συμβολών συγκαταλέγονται οι εργασίες του J. Friedmann (1967, 1969 και 1972). Στις εργασίες αυτές η διάκριση του αναπτυγμένου Βορρά και του υπανάπτυκτου Νότου του Hirschman, μετασχηματίζεται στο υπόδειγμα κέντρο-περιφέρεια (core-periphery), το οποίο υπογραμμίζει την υφιστάμενη, κατά τη διαδικασία της ολοκλήρωσης, αλληλεπίδραση ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια. Στο υπόδειγμα αυτό οι περιφέρειες-πυρήνες (core) ιεραρχούνται σε ένα σύστημα που περικλείει ολόκληρο τον κόσμο, όπου η περιφέρεια (periphery) εξαρτάται από τα συμφέροντα των πανίσχυρων περιφερειών-πυρήνων.

Ο J. Friedmann, εκτός από τις καθαρά οικονομικές, θεωρεί εξίσου σημαντικές τις πολιτικές και τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια. Σημειώτέον ότι το υπόδειγμα αυτό είναι ανοικτό στην χρησιμοποίηση διάφορων τύπων περιφέρειας.

Σημαντικές στη θεωρία, την έρευνα και την πρακτική εφαρμογή της «από πάνω προς τα κάτω» προσέγγισης ήταν και οι συμβολές συγγραφέων και ερευνητών που ενδιαφέρονταν για τη διάχυση των καινοτομιών στο χώρο, κατά τη διαδικασία της ανάπτυξης και της αλλαγής. Μεταξύ αυτών εξέχουσα θέση κατέχει ο γεωγράφος Berry, (1963, 1970, 1972). Ο Berry, εκτός από τη διάταξη των πόλεων ως προς το μέγεθος του πληθυσμού και την παραγωγή καμπυλών διαφοροποίησης δεικτών, όπως είναι η μετανάστευση, το εισόδημα, η πληθυσμιακή πυκνότητα, η αγροτική παραγωγή κ.ά. κατά μήκος μιας γραμμής που συνδέει δύο πόλεις, τόνισε και τη σπουδαιότητα του συστήματος των πόλεων στη διαδικασία της περιφερειακής ανάπτυξης και στη διάχυση των καινοτομιών, στην ώριμη, βιομηχανικά αναπτυγμένη και λειτουργικά αστικοποιημένη οικονομία των Η.Π.Α.

Ο Lausen (1973), από τη μεριά του, εξέτασε την αλληλεπίδραση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη, τις καινοτομίες και την οργάνωση των επιχειρήσεων και κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι το πιο κατάλληλο κανάλι μέσα από το οποίο διαχέονται και υιοθετούνται ο εκσυγχρονισμός και οι καινοτομίες, είναι οι πολυεθνικές επιχειρήσεις.

Τα πιο πάνω και άλλα νήματα ερευνητικών πρωτοβουλιών και

θεωρητικής σκέψης, της πριν και της μετά τον πόλεμο περιόδου, συνδυάστηκαν μεταξύ τους για να υποστηρίξουν, με διάφορους τρόπους, τις πολιτικές των πόλων και των κέντρων ανάπτυξης που εφαρμόστηκαν σε διάφορες παραλλαγές στις αναπτυσσόμενες και στις αναπτυσσόμενες χώρες μια και, τουλάχιστον φαινομενικά, αποτελούσαν την εφικτότερη στρατηγική.

Κατά το Higgins (1977) η πολιτική των πόλων ανάπτυξης

«... απολαμβάνει, στην τρέχουσα περίοδο, μια διαρκώς αυξανόμενη ασάφεια. Με μεγάλη πιθανότητα, δεν υπάρχει πραγματικά καθυστερημένη περιφέρεια για την οποία να μην έχει προταθεί ως λύση στα οικονομικά και τα κοινωνικών της προβλήματα, η δημιουργία ή η ενίσχυση ενός ή περισσότερων πόλων ανάπτυξης. Διαρκώς αυξανόμενος ήταν και ο ρυθμός με τον οποίο προσελκύνονταν πολιτικοί και προγραμματιστές, που σχεδίαζαν την εθνική ανάπτυξη, βασισμένοι στην διεύρυνση της αστικής εξαγωγικής βάσης. Οι προγραμματιστές ξεκινώντας από το σχέδιο της αστικής διάρθρωσης, προχωρούν στην κατάρτιση του συνεπαγομένου προτύπου περιφερειακής ανάπτυξης και συγχωνεύοντας τα περιφερειακά σχέδια, καταρτίζουν το εθνικό σχέδιο ανάπτυξης. Κατόπιν, τα αποτελέσματα συγκρίνονται με τους εθνικούς στόχους. Αν υπάρχει απόκλιση, είναι δυνατό να τροποποιήσουν, είτε το σχέδιο της αστικής διάρθρωσης είτε τους εθνικούς στόχους».

Η εφαρμογή πολιτικών μη ισόρροπης ανάπτυξης, ειδικά των πολιτικών των πόλων ανάπτυξης, δε θα ήταν εφικτή, αν δεν υπήρχε η ευρύτατα διαδεδομένη πεποίθηση, πως η πόλωση της ανάπτυξης δεν διαρκεί επ' άπειρον. Κάποιο χρονικό σημείο θα αποτελέσει αφετηρία μιας ανάστροφης πορείας, με συνέπεια να τείνουν σε σύγκλιση τα εντός και τα εκτός περιφέρειας εισοδήματα και οι λοιποί δείκτες της ευημερίας.

Η συμφωνία για τον άνισο χαρακτήρα της ανάπτυξης στην αρχική τουλάχιστον περίοδο, ανάμεσα στους Hirschman και Myrdal, είναι απόλυτη. Στην περίοδο αυτή, με κατάλληλες αναπτυξιακές ωθήσεις, ενεργοποιείται ένα σύνολο δυνάμεων, οι οποίες οδηγούν τους περιφερειακούς δείκτες σε απόκλιση. Παράλληλα, με κάποια χρονική υστέρηση, ένα άλλο σύνολο δυνάμεων ωθεί τους δείκτες της ευημερίας σε σύγκλιση. Η απαισιοδοξία του Myrdal, για τη σχετική δύναμη των πιο πάνω αντικρουόμενων δυνάμεων, ίσως οφείλεται στο ότι συγκέντρωσε την προσοχή του σε ένα μεγάλο σύνολο μη οικονομικών παραγόντων, που δεν έλαβε σο-

βαρά υπόψη ο αισιόδοξος Hirschman αναπτύσσοντας τη θεωρία του. Κατά το Myrdal, η αλληλεπίδραση των οικονομικών, των κοινωνικών και των πολιτικών παραγόντων, γίνεται αιτία σωρευτικής απόκλισης, μεγαλύτερης από εκείνη που θα αναλογούσε σε μια κατάσταση περιφερειακής ισορροπίας⁸.

Ποια από τις παραπάνω δύο απόψεις ερμήνευε καλύτερα τον πραγματικό κόσμο; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό απαιτούσε εμπειρικό έλεγχο. Η πρώτη εμπειρική ένδειξη, που δικαίωνε την αισιόδοξη άποψη, ήρθε από τον Kuznets. Τα δεδομένα του Kuznets (1955) αποκάλυψαν, ότι ενώ στην πρώτη φάση, τη φάση του εκσυγχρονισμού και της ανάπτυξης, η ανισότητα στη διανομή εισοδήματος και αποταμιεύσεων μεγάλωνε, με την πάροδο του χρόνου και την ενίσχυση των αντισταθμιστικών δυνάμεων, άρχισε στις Η.Π.Α. η περίοδος των περιφερειακών συγκλίσεων.

Οι εκτιμήσεις του Williamson (1965) που προέκυψαν από την επεξεργασία των διαθέσιμων περιφερειακών στοιχείων, τα οποία κάλυπταν την περίοδο 1880 έως 1960, επαλήθευσαν, ότι ενώ αρχικά οι περιφερειακές ανισότητες αυξήθηκαν, αργότερα, με την εξέλιξη της ανάπτυξης σε εθνικό επίπεδο, άρχισαν να μειώνονται και να συμβάλλουν στη διαμόρφωση αισιόδοξων προοπτικών, για το μέλλον των φτωχών περιφερειών. Επίσης, η εργασία του El-Shakhs (1972) έδειξε, ότι ενώ στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης διευρύνεται η αστική επικυριαρχία, στη συνέχεια με την επέκταση της ανάπτυξης, αρχίζει να μειώνεται.

Οι παραπάνω, και άλλες διαφόρων προελεύσεων ενδείξεις, φαίνεται να συνηγορούν με την πολιτική της εκβιομηχάνισης και του εκσυγχρονισμού. Κατά την άποψη αυτή, περισσότερη από την ίδια πολιτική μπορεί να αντιμετωπίζει τα προβλήματα που η ίδια δημιουργεί. Αρκεί να εφαρμόζεται μέχρι να εμφανιστεί η αναστροφή στην πολωτική διαδικασία. Η έμφαση επομένως περιστρέφεται, γύρω από το χρονικό σημείο στο οποίο αρχίζει η αναστροφή, η οποία οδηγεί στη σύγκλιση.

Η επιδίωξη επομένως της περιφερειακής ανάπτυξης με την «από πάνω προς τα κάτω» προσέγγιση βασίζεται: Πρώτον, στην πεποίθηση ότι η ανάπτυξη είναι επιθυμητή και ότι δεν πρέπει να αφήνεται στην τύχη. Αντίθετα, πρέπει και μπορεί να ενεργοποιείται και να καθοδηγείται επιτυχώς. Η κεντρική κυβέρνηση επομένως έχει τη δυνατότητα και πρέπει να συμμετέχει ενεργά στις εξελικτικές διαδικασίες. Πράγματι, σε όλες σχεδόν τις χώρες η εθνική κυβέρνηση αποτέλεσε τον ιδεώδη φορέα δημιουργίας, ενορχήστρωσης και εφαρμογής αναπτυξιακών προγραμμάτων. Είναι ο μόνος φορέας που μπορεί να έχει σφαιρική αντίληψη και

να διαβλέπει τις προοπτικές τόσο της εθνικής επικράτειας, όσο και των επί μέρους περιφερειών.

Δεύτερον, η περιφερειακή ανάπτυξη εξαρτάται από τη σχετική δύναμη της εκτός περιφέρειας πηγάζουσας ζήτησης των προϊόντων της. Αυτό είναι αρκετό για να υπογραμμίσει την αναγκαιότητα της ανοικτής, εξωστρεφούς φυσιογνωμίας της περιφέρειας. Παρά το γεγονός ότι στο εθνικό επίπεδο, η πολιτική υποκατάστασης των εισαγωγών, αποτελούσε τη δημοφιλέστερη στρατηγική ανάπτυξης των περισσότερων αναπτυσσόμενων χωρών, με την «από πάνω» προσέγγιση, δε δικαιολογείται οποιοδήποτε κλεισιμο της περιφέρειας μέσα στο χώρο της εθνικής επικράτειας⁹.

Τρίτον, η βιομηχανική επιχείρηση, μέσα από καινοτομίες, διακλαδικές συνδέσεις και επιδράσεις στην απασχόληση και το εισόδημα, αποτελεί το όχημα της ανάπτυξης και επομένως δικαιολογεί τη μεγάλη έμφαση για την προσέλκυση βιομηχανικών κλάδων στις καθυστερημένες ή υπανάπτυκτες περιοχές¹⁰.

Τέλος, η εν λόγω πολιτική, είχε αστικό προσανατολισμό. Η ενσωμάτωση αυτού ειδικά του στοιχείου, μέσα στο σύνολο της πολιτικής, ήταν αρκετά ασαφής. Η έννοια που του έδωσε αρχικά ο Ferroux, αντανάκλατο σε ένα σύνολο οικονομικών σχέσεων, των οποίων η μόνη εμφανής γεωγραφική διάταξη, ήταν ολόκληρος ο κόσμος. Με άλλα λόγια δεν ήταν εμφανές, αν οι σχέσεις αυτές υπήρχαν σε ένα συνεχή χώρο, αλλά μάλλον το αντίθετο. Τα λόγια του Higgins είναι αποκαλυπτικά:

«... Ωστόσο στα χέρια του Boudeville και των άλλων που ακολούθησαν τον Ferroux, οι πόλοι ανάπτυξης άρχισαν να σημαίνουν, όλο και πιο πολύ, συγκέντρωση των κινητήριων βιομηχανικών κλάδων, σε ένα συγκεκριμένο χώρο. Και αφού οι περισσότερες κινητήριες βιομηχανίες βρίσκονταν στις πόλεις, στους τόπους στους οποίους εγκαθίσταντο με όλο και ταχύτερο ρυθμό έτσι, αυτές άρχισαν να θεωρούνται πόλοι ανάπτυξης. Με το χρόνο και με επιταχυνόμενο ρυθμό οι κινητήριες βιομηχανίες συγκεντρώνονταν στις μεγάλες πόλεις... Με επακόλουθο, ο πόλος να μην εκφράζεται πλέον από ένα σύμπλεγμα κινητήριων βιομηχανιών σε ένα συγκεκριμένο χώρο, αλλά από το χώρο στον οποίο λαμβάνει χώρα η συγκέντρωση. Ο χώρος αυτός είναι το μητροπολιτικό κέντρο. Τέλος, οι σχεδιαστές και οι λήπτες των αποφάσεων άρχισαν να εκλαμβάνουν ως πόλο ανάπτυξης μια πόλη η οποία δημιουργεί εξαπλωτικές επιδράσεις στην ενδοχώρα της και

όχι ως έναν πολύ εκτεταμένο και άκρως αφηρημένο οικονομικό χώρο» (βλ. Higgins, 1983, σελ. 19-20).

Από τη συνδεόμενη με τα συμπεράσματα, της πιο πάνω, εξαιρετικά περιγραφικής θεωρίας, πολιτική, προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι, όταν μια καθυστερημένη περιφέρεια στερείται ενός πόλου ανάπτυξης (*rôle de croissance*) και όταν οι δυνάμεις της αγοράς δε διασφαλίζουν τη διαμόρφωση ενός τέτοιου πόλου, πρέπει να δημιουργηθεί με την παρέμβαση του δημόσιου τομέα. Δυστυχώς πολλές υπανάπτυκτες (καθυστερημένες) περιοχές στερούνται βιώσιμων κέντρων του τύπου και του μεγέθους, που είναι ικανά να μεταφέρουν τις αναπτυξιακές ωθήσεις οπουδήποτε (Higgins, 1981, σελ. 20).

Στη δοκιμαστικού χαρακτήρα πολιτική, οποιοδήποτε κέντρο μιας καθυστερημένης περιφέρειας, με επαρκείς επενδύσεις και ίσως λίγη τύχη, θα μπορούσε να είναι υποψήφιο δυνητικό κέντρο ανάπτυξης. Και πάλι με τα λόγια του Higgins (1981):

«... είναι πραγματικά σπάνιο να υπάρξουν περισσότερες επιδράσεις, πάνω στο εισόδημα και την απασχόληση μιας καθυστερημένης περιφέρειας, με επενδύσεις που πραγματοποιούνται σε έναν πόλο ανάπτυξης που βρίσκεται έξω από αυτήν, σε σχέση με τις επιδράσεις πάνω σε αυτόν τον πόλο ή ακόμα και στην ενδοχώρα της περιφέρειάς του... Συνήθως υπάρχουν διαρροές, σε ολόκληρη τη διαδρομή. Έτσι, όσο πιο μακριά από τον πόλο βρίσκεται μια περιφέρεια, τόσο αυξάνονται οι διαρροές και μικραίνει η πιθανότητα να μειωθούν, από τις επενδύσεις στον πόλο, οι υπάρχουσες διαφορές, ανάμεσα σε μια καθυστερημένη και στις περισσότερο ευημερούσες περιφέρειες».

Πάντως, με την παραπάνω απλοποίηση και τον προσανατολισμό της πολιτικής που συνόδευσε το θεωρητικό υπόβαθρο των ιδεών του Perroux, οι καινοτομίες δε συμμετέχουν αποφασιστικά στις χωρικές επιδράσεις αλλά, ακόμα και αυτές οι κλαδικές διασυνδέσεις, θα ήταν ελάχιστες. Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι προσδοκίες βασίζονταν, αποκλειστικά, στις επιδράσεις της εν λόγω πολιτικής, πάνω στην απασχόληση και το εισόδημα.

Η «από το κέντρο» ή «προς τα κάτω» αναπτυξιακή στρατηγική μπορεί να έχει πολλές, μεταξύ τους διαφορετικές, αλλά αλληλοσυνδεόμενες πλευρές. Ανάμεσα σε αυτές συγκαταλέγονται: η επιλογή των στόχων από τις αρχές της κεντρικής κυβέρνησης, ο κεντρικός σχεδιασμός και η υλοποίηση του, οι βασικά ανεμπόδιστες, από τις ενδεχόμενες προσπάθειες για την ανατροπή

τους¹¹, ανασταλτικές επιδράσεις της συσπείρωσης που εκπέμπονται από τα κέντρα στις αγροτικές περιφέρειες, οι μονόδρομες ροές της διάχυσης των καινοτομιών και η αστική διάρθρωση μέσα στην οποία αλληλοεπηρεάζονται τα μεγάλα αστικά κέντρα και αυτά, με τα μικρότερης κλίμακας κέντρα. Τέλος, πιστεύεται ότι, όπως και στη θεωρία του κεντρικού χώρου (central place theory), όπου τα κέντρα επηρεάζουν τις ενδοχώρες, οι ροές, από την ενδοχώρα προς το κέντρο, περνούν από την αγορά.

Ποιες όμως ήταν οι επιτεύξεις των παραλλαγών, της «από πάνω προς τα κάτω» στρατηγικής; Σε σύγκριση με τις προσδοκίες ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Οι ενδείξεις, μετά από δύο δεκαετίες πειραματισμών και εφαρμογής της στρατηγικής των πόλων ανάπτυξης, σε αμφότερες τις αναπτυγμένες και τις αναπτυσσόμενες χώρες, δικαίωσαν τις απόψεις του απαισιόδοξου Myrdal. Ωστόσο, ανάμεσα σε αυτούς που έχουν εμπλακεί στο σχεδιασμό, την υλοποίηση και την αξιολόγηση των επιδράσεων της στρατηγικής των κέντρων ανάπτυξης, υπάρχουν και αυτοί που πιστεύουν ότι τα αποτελέσματα δεν πρέπει να θεωρούνται αμελητέα, αν ληφθούν υπόψη τα πιο κάτω: (α) η σύγχυση που περιέβαλε τον όρο «κέντρο ανάπτυξης» και το τι αυτό μπορούσε να επιτελέσει, ειδικά όταν υπήρχαν ασταθείς κυβερνήσεις, αλληλοσυγκρουόμενες και συνεχώς μεταβαλλόμενες πολιτικές και (β) ο χρονικός ορίζοντας μέσα στον οποίο ήταν πιθανό να εμφανιστούν οι επιδράσεις.

Οι Richardson και Richardson (1975) αναφέρουν:

«Η αφύπνιση εναντίον των πολιτικών των πόλων ανάπτυξης δεν αποτελεί ένδειξη, ότι η αρχή της συσπείρωσης είναι λανθασμένη. Αντίθετα αντανακλά την υπεραισιοδοξία, το μικρό χρονικό ορίζοντα αυτών που συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων, την αστάθεια πολιτικής βούλησης, την επιλογή αναποτελεσματικών επενδυτικών κριτηρίων, τις κακές επιλογές των τόπων εγκατάστασης και την έλλειψη φαντασίας στην επιλογή των κατάλληλων μέσων πολιτικής».

Ο Hillhorst (1981), από την πλευρά του, τονίζει ότι:

«Αν στόχος είναι η μεταβολή στη διάρθρωση της οικονομίας ενός εθνικού χώρου, με προοπτική τη δημιουργία μιας δικαιότερης διανομής των επιπέδων διαβίωσης όλων των πολιτών στις διάφορες περιφέρειες της χώρας, τότε δεν υπάρχει αμφιβολία ότι επιδιώκεται η επίτευξη ενός εξαιρετικά αισιόδοξου στόχου... Είναι επομένως λογικό, πως σε

δεδομένη χρονική διάρκεια, δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί, παρά μέρος μόνο του στόχου αυτού».

Μολονότι, τα επίπεδα διαβίωσης διαφόρων ομάδων πολιτών, μπορεί να επηρεάζονται δραστικά από τη διαπεριφερειακή και την ενδοπεριφερειακή ισορροπία¹² δε σημαίνει, ότι αποτελούν τον πρωταρχικής σπουδαιότητας κυβερνητικό στόχο. Ένας στόχος χάνει τη σπουδαιότητά του, όταν η επίτευξη άλλων στόχων θεωρείται επιτακτικότερη. Εξάλλου, οι επιδράσεις κυβερνητικών πολιτικών, όπως π.χ., είναι οι τομεακές και αυτές που αφορούν το ισοζύγιο των πληρωμών, μπορεί να αντισταθμίζουν τις εφαρμοζόμενες ή τις προταθείσες περιφερειακές πολιτικές και να συμβάλλουν στη χειροτέρευση της ενυπάρχουσας περιφερειακής ανισορροπίας. Μπορεί επίσης να ισχυριστεί κανείς, ότι οι στόχοι των κυβερνήσεων δεν είναι ξεκάθαροι. Πράγματι, λίγες είναι οι κυβερνήσεις, αν υπάρχουν, οι οποίες ακολουθούν αποφασιστικά ή και για μεγάλα χρονικά διαστήματα, πολιτικές που επιδιώκουν αποκλειστικά είτε την ευημερία των ανθρώπων είτε την ευημερία των περιοχών¹².

3. Η ανάπτυξη «από κάτω προς τα πάνω»

Ακόμα και στην εποχή αιχμής της «από πάνω» προσέγγισης, υπήρχαν αμφιβολίες για την καταλληλότητα της στρατηγικής των πόλων ανάπτυξης. Στις αναπτυγμένες χώρες οι αμφισβητήσεις περιεστράφηκαν γύρω από το αν οι εξαπλωτικές επιδράσεις των πόλων, ήταν ή δεν ήταν αρκετά ισχυρές. Πάντως, στις υπανάπτυκτες οικονομίες οι ανασταλτικές και όχι οι εξαπλωτικές επιδράσεις βρισκόνταν στο επίκεντρο των κριτικών.

Η διαφορά στην έμφαση μπορεί να αποδοθεί στους εξής παράγοντες: α) στην έκταση και στο βαθμό της ανάπτυξης στο παρελθόν, β) στην πληθυσμιακή διάρθρωση και γ) στο μέγεθος του χάσματος ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς. Οι αναπτυγμένες χώρες χαρακτηρίζονται από σχετικά σταθερή πληθυσμιακή διάρθρωση, μεγάλη και ισχυρή μεσαία τάξη, μικρό ποσοστό πληθυσμού στη γεωργία και καλή διάρθρωση υποδομής. Κάτω από τέτοιες συνθήκες είναι λογικό να αναμένονται σχετικά ισχυρές εξαπλωτικές επιδράσεις και σχετικά αδύναμες ανασταλτικές επιδράσεις. Αντίθετα στις υπανάπτυκτες χώρες, οι ανασταλτικές επιδράσεις του Myrdal, αναμένονταν ισχυρότερες από τις εξαπλωτικές επιδράσεις.

Αν οι ακολουθούμενες πολιτικές οδήγησαν πράγματι σε με-

γέθυνση, τότε μπορεί να λεχθεί ότι οι πιέσεις πάνω στη γη και οι μετακινήσεις των πληθυσμών από τις αγροτικές περιοχές στο βιομηχανικό τομέα των πόλεων (συντά σε μια πόλη) ικανό να απορροφήσει μέρος μόνο του πληθυσμού, και η παγιωμένη και ενισχυμένη μεσαία τάξη που προσπαθεί να ανταγωνιστεί τον τρόπο ζωής των πλουσίων, αποτελούν προϋποθέσεις για δημιουργία ισχυρών ανασταλτικών επιδράσεων και εκρηκτικών ίσως καταστάσεων στις συχνά, ασταθείς κυβερνήσεις. Η πρώτη επίδραση μιας τέτοιας ανάπτυξης ήταν η διεύρυνση του χάσματος στα βιοτικά επίπεδα πλουσίων και φτωχών. Εξάλλου, τα μεταναστευτικά ρεύματα, οι μεταβολές στις σχετικές τιμές και στη διάρθρωση παραγωγής και κατανάλωσης, επιδείνωσαν τη θέση των χαμηλού εισοδήματος κοινωνικών στρωμάτων.

Ακόμα χειρότερα, όπως πολύ emphatic υποστηρίχθηκε «... ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, της παραγωγής και της οικονομίας γενικά, παρέμειναν ουσιαστικά και ολοκληρωτικά, μακριά από την πρόσφατα παρατηρηθείσα, σε άλλα τμήματα, πρόοδο» (De Mattos, 1981, αποσπασμένο από τον Pinto, A., 1965). Αυτό σύμφωνα με τον Pinto (1965) «οφείλετο στην οικονομική πόλωση από τη συγκέντρωση του κεφαλαίου, τη συσπείρωση των κοινωνικών ελίτ που απορροφούσαν το πλεόνασμα της παραγωγής και τη γεωγραφική συγκέντρωση του πληθυσμού στις αστικές περιοχές. Παρ' όλα αυτά, άτομα ουσιαστικά ανέγγιχτα από το νέο σύστημα, αλλά αρνητικά επηρεασμένα από αυτό, αποκαλέστηκαν περιθωριακά» (De Mattos C.A., 1981).

Το κυρίαρχο επομένως, ερώτημα εστιάζεται στο αν η συγκέντρωση θα συνεχιστεί και στο ορατό μέλλον. Πράγματι το αν θα υπήρχε καθόλου η συγκέντρωση ή αν η περαιτέρω ανάπτυξη θα ακολουθούσε το σενάριο της συσπειρωμένης, σε ορισμένους τομείς και ομάδες ατόμων, ανάπτυξης με την παράλληλα, κατά τον Myrdal, συσσωρευόμενη επιδείνωση των καθυστερημένων περιοχών, ετίθετο με διαρκώς εντεινόμενο ρυθμό. Και αν πράγματι θα επικρατούσε το σενάριο του Myrdal, πως μπορούσε να μιλάει κανείς για «ανάπτυξη»; Ο Sears (1969, σελ. 2) τόνισε ότι ο όρος «ανάπτυξη» έχει δεοντολογική μόνο σημασία και ότι η προκατάληψη για τη χρησιμοποίηση, ως δείκτη ανάπτυξης, της αύξησης του εισοδήματος, αποτελεί προσπάθεια υπεκφυγής από τα πραγματικά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματά της, υποστηρίζοντας ταυτόχρονα ότι «... τα ερωτήματα που πρέπει να τίθενται γύρω από το θέμα «ανάπτυξη μιας χώρας», είναι τα ακόλουθα: Τι έχει συμβεί με τη φτώχεια; Τι συμβαίνει με την ανεργία; Τι συμβαίνει με τις ανισότητες; Αν όλα τα παραπάνω, έχουν πέσει κάτω

από τα προηγούμενα υψηλά επίπεδα, τότε, χωρίς καμιά αμφιβολία πρόκειται για μια περίοδο ανάπτυξης της υπό εξέταση χώρας. Αν το ένα ή τα δύο και κυρίως όταν και τα τρία βασικά προβλήματα έχουν επιδεινωθεί, θα ήταν παράδοξο να μιλάμε για ανάπτυξη, ακόμα και αν το κατά κεφαλή εισόδημα είχε διπλασιαστεί».

Μερικές από τις πρώτες αλλά ουσιαστικές κριτικές της «από πάνω» ανάπτυξης προέρχονται από συντηρητικές υπηρεσίες ή από ομάδες ατόμων που ασχολούνται με το σχεδιασμό της ανάπτυξης. Οι κριτικές, στην πλέον ριζοσπαστική τους μορφή εμφανίστηκαν μεταξύ των θεωρητικών που απέρριπταν την νεοκλασική οικονομική θεωρία και τα υποδείγματα που βασίζονταν σε αυτή. Σε πολλές περιπτώσεις, οι κριτικές συνδέονταν με την υιοθέτηση εναλλακτικών υποδειγμάτων ανάπτυξης και ιδεολογικοπολιτικού προσανατολισμού (π.χ. τα διάφορα μαρξιστικά υποδείγματα). Εξάλλου, και πολλοί από τους μη υποκείμενους σε πολιτικές επιρροές θεωρητικούς της παραδοσιακής προσέγγισης, άσκησαν έντονη κριτική. Οι κριτικές εντάθηκαν μετά την εμφάνιση των πρώτων εμπειρικών δεδομένων της Κίνας, τα οποία έδειχναν πως οι Κινέζοι, υιοθετώντας ορισμένα στοιχεία της «από κάτω προς τα πάνω» προσέγγισης, κατόρθωσαν να ανυψώσουν τα βασικά βιοτικά πρότυπα του πληθυσμού των αγροτικών τους περιοχών. (βλ. Stohr, W. και D.R.F. Taylor, 1981, σελ. 453-480).

«Η συμβολή της Κίνας του Μάο, για την καταξίωση στην πράξη, ενός εναλλακτικού στον καπιταλισμό, ιδεολογικού υποκατάστατου, ήταν ανυπολόγιστης αξίας» (στο ίδιο, σελ. 457). «Το αν το υπόδειγμα αυτό είναι μύθος ή πραγματικότητα έχει μικρή σημασία. Αυτό που ενδιαφέρει (εδώ) είναι ότι αναγνωρίζουμε την ύπαρξη μιας εναλλακτικής αναπτυξιακής διαδικασίας κατανοητής και δυνατής να πραγματοποιηθεί, διαφορετικής από εκείνη που έχει επιλέξει η δύση και είχε αναπαράγει η (τέως) ΕΣΣΔ» (Ρεπουίλ, 1981, σελ. 5).

Με την πάροδο του χρόνου άρχισε να αναδύεται μια νέα σχολή σκέψης η οποία ενσωματώνοντας τα στοιχεία και τις έννοιες διαφόρων ομαδοποιήσεων, εμφανίζεται με τίτλους όπως: «πολιτικές των βασικών αναγκών», ανάπτυξη «από τη βάση προς τα πάνω» ή «αυτοδύναμη ανάπτυξη». Παρά την απουσία συνωνυμίας οι ομαδοποιήσεις αυτές μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά των οποίων η βάση στοχεύει πρώτον, στην παρεμπόδιση των αντικειμενικών συνθηκών που οδηγούν σε περιθωριοποίηση τα

άτομα και περιοχές που δεν ακολουθούν τις σύγχρονες διαδικασίες της ανάπτυξης, και δεύτερο, να στηρίξουν μια βιώσιμη ανάπτυξη η οποία δε θα βασίζεται σε εξωγενείς δυνάμεις¹³.

Οι εν λόγω τύποι αναπτυξιακών στρατηγικών μπορούν να διακριθούν σε τρεις βασικές υποδιαιρέσεις: Η πρώτη, παραδόξως, είναι μία «από την κορυφή προς τα κάτω» προσέγγιση. Η δεύτερη είναι συνδυασμός της «από πάνω» και της «από κάτω» προσέγγισης και η τρίτη αποσυνδέεται ολοσχερώς από πολιτικές της «από πάνω προς τα κάτω» στρατηγικής.

Ο πρώτος τύπος είναι μια αμιγής πολιτική που στοχεύει στην ικανοποίηση βασικών αναγκών. Διαφέρει από τους δύο άλλους τύπους στο ότι επιβάλλεται από την κορυφή με σκοπό να ανταποκριθεί στα νέα πρότυπα διανομής εισοδήματος, κατανάλωσης και παραγωγής, τα οποία επηρεάζουν αρνητικά τις χαμηλές εισοδηματικές τάξεις και περιοχές. Για την εφαρμογή της πολιτικής αυτής απαιτούνται εκτιμήσεις των ποσοτήτων και του είδους των αγαθών και των υπηρεσιών που πρέπει να παρέχονται σε κάποιες ομάδες ατόμων, για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα.

Όταν η κεντρική κυβέρνηση επιβάλλει μια τέτοια πολιτική, η εφαρμογή της οποίας δεν απαιτεί μεταβολές στα βασικά όργανα και στα κριτήρια σχεδιασμού της «από πάνω» προσέγγισης, ούτε και ουσιώδεις διαρθρωτικές μεταβολές, επωμίζεται το συνολικό της κόστος. Ο ρόλος της κυβέρνησης στην περίπτωση αυτή είναι να παρέχει τα δέοντα για την ικανοποίηση βασικών αναγκών των κατοίκων και των περιοχών, έως ότου επέλθουν, οι αναμενόμενες εξαπλωτικές επιδράσεις. Δηλαδή η κεντρική κυβέρνηση επωμίζεται ολόκληρο το κόστος της πολιτικής αυτής.

Ο δεύτερος τύπος αποβλέπει στην τροποποίηση των κριτηρίων του σχεδιασμού από τα πρώτα στάδια της ανάπτυξης ώστε να ενισχυθούν ταχύτερα ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες. Και ο τύπος αυτός διατηρεί ισχυρούς δεσμούς με την «από πάνω» προσέγγιση. Στην εν λόγω κατηγορία εντάσσονται τα πρότυπα της στρατηγικής απασχόλησης του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας και της Διεθνούς Τράπεζας, μετά από τις αναθεωρήσεις για αναδιανομή με ανάπτυξη, στις δεκαετίες του 1960 και 1970. Η υιοθέτηση της στρατηγικής από τις αναπτυσσόμενες χώρες απαιτεί τη διαπίστωση και στη συνέχεια την εισήγηση νέων αναλογιών στους συντελεστές της παραγωγής και τις κατάλληλες τεχνολογίες οι οποίες μαζί με την ανάπτυξη θα προωθούν αύξηση του εισοδήματος των φτωχών και δικαιότερη διανομή της ευημερίας. Βασικός στόχος των προγραμμάτων της Διεθνούς Τράπεζας είναι, οι καρποί της ανάπτυξης να κατανέμονται σε

όφελος των χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων και εκείνων που δεν έχουν ιδιοκτησία παραγωγικών περιουσιακών στοιχείων (Βλέπε Lee, Eddy, 1981, σελ. 119).

Η τρίτη ομάδα προσεγγίσεων είναι αυτή που απορρίπτει τις περισσότερες πολιτικές και τους στόχους του σχεδιασμού της μεταπολεμικής περιόδου, όπως και τους προαναφερθέντες δύο τύπους. Βασικό τους δόγμα είναι ότι τα οικονομικά και τα άλλα προβλήματα των γεωγραφικών περιοχών σε αμφότερες τις αναπτυσσόμενες και αναπτυγμένες χώρες οφείλονταν στο επικρατούν υπόδειγμα ανάπτυξης, του οποίου η περαιτέρω εφαρμογή θα διαιώνιζε και θα επιδείνωνε τα υπάρχοντα προβλήματα (Βλέπε, Hansen, 1981, σελ. 36-38).

Η εν λόγω στρατηγική συνδέεται με «... την πεποίθηση ότι μια θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης, πρέπει να ενσωματώνεται σε μια θεωρία κοινωνικής μεταβολής. Αυτό σημαίνει, ότι είναι αδύνατη η σύνθεση μιας αναπτυξιακής στρατηγικής που θα βασίζεται αποκλειστικά σε οικονομικές τεχνικές, ακόμα και όταν η βάση των προβλημάτων της ανάπτυξης είναι οικονομική» (Βλέπε Hansen, 1981, σελ. 27-28).

Με τη λογική αυτή απορρίπτονται: Πρώτον, η emphaticή χρησιμοποίηση δεικτών μέτρησης των μεταβολών στην ευημερία, που βασίζονται σε μακρο-οικονομικές μεταβλητές. Αν και δεν αμφισβητείται η αξία των οικονομικών στόχων, οι προς τα πάνω μετακινήσεις του εισοδήματος και της απασχόλησης μπορεί να αποκρύπτουν ποιοτικές και διαρθρωτικές μεταβολές στη δομή της περιφέρειας, οι οποίες μπορεί να επιδρούν αρνητικά στη μακροχρόνια ανάπτυξη¹⁴. Ακόμα όμως και από άποψη ορολογίας ο όρος «ανάπτυξη» θα είναι αντιφατικός, αν η ανάπτυξη δε βελτιώνει τη θέση των κατοίκων και δεν διαμορφώνει προοπτικές για μελλοντική ανάπτυξη σε μια περιοχή. Εξάλλου, όταν υπάρχουν μεγάλες σωρευτικές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές ανασταλτικές επιδράσεις, δεν είναι δυνατό να μιλάμε για πραγματική ανάπτυξη.

Δεύτερον, οι διάφορες έννοιες που έχουν μηχανευτεί οι οικονομολόγοι, π.χ., η κομβώδης ή η ομοιογενής περιφέρεια (Friedmann, J. και Douglass, 1978, σελ. 101-102). Η περιφέρεια είναι και πρέπει να είναι μια γεωγραφική εδαφική μονάδα με τον πληθυσμό της. Η οργάνωση του χώρου πρέπει να έχει εδαφικό και όχι λειτουργικό χαρακτήρα. Λειτουργικό χαρακτήρα έχει η περιφέρεια που αποτελεί μέρος ενός μεγαλύτερου εθνικού ή υπερεθνικού συστήματος, όπου κυριαρχούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα και η συμμετοχή της σε ένα ευρύτερο σύστημα. Αντιθέτως, ο

εδαφικός προσανατολισμός βλέπει την περιφέρεια να σχηματίζεται με βάση το ντόπιο πληθυσμό και τους φυσικούς πόρους με τους οποίους μοιράζεται το κοινό παρελθόν. Ιδιαίτερη σημασία, κατά τη λήψη των σχετικών με την εγκατάσταση αποφάσεων, αποδίδεται στην εσωτερική οικονομική κατάσταση της επιχείρησης και όχι στις πιθανές, εκτός περιφέρειας, διασυνδέσεις. Η ανάπτυξη ορίζεται με όρους που συμβιβάζονται με το χαρακτήρα της εδαφικής περιφέρειας, της οποίας οι πόροι χρησιμοποιούνται αποκλειστικά για την αντιμετώπιση των αναγκών του τοπικού πληθυσμού και την εκπλήρωση των στόχων που αυτός επιλέγει.

Ο προγραμματισμός επικεντρώνεται στη βελτίωση της ευημερίας όλων των πληθυσμιακών ομάδων. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η εν λόγω εδαφική περιοχή ταυτίζεται με την πολιτική και διοικητική περιφέρεια. Η περιφέρεια πρέπει να είναι προικισμένη με την ικανότητα να αποφασίζει και να προδιαγράφει την οικονομική της ανάπτυξη και το δικό της μέλλον. Με αυτή την έννοια, η κατά την παραδοσιακή θεωρία αρνητική συνάρτηση της απόστασης, μεταβάλλεται σε θετική σχέση, αφού διευκολύνει τον μεταξύ των περιφερειών διαχωρισμό και επιτρέπει στους κατοίκους να αναπτύξουν τις ιδιαιτερότητες της δικής τους περιφέρειας.

Η πραγματοποίηση των επιδιώξεων της ενσωματωμένης στο εθνικό πλαίσιο περιφέρειας, πρέπει να απολαμβάνει επαρκούς διοικητικής και χρηματοδοτικής αυτοτέλειας, για να είναι σε θέση να προχωρήσει στην εκπλήρωση των δικών της επιδιώξεων, χωρίς να παρεμποδίζεται από την εθνική κυβέρνηση, όταν η τελευταία προσπαθεί να εκπληρώσει τους δικούς της στόχους, οι οποίοι πιθανόν να συγκρούονται ή να ιεραρχούνται διαφορετικά από αυτούς της περιφέρειας.

Τρίτον, ο προσδιορισμός και η επιλογή των στόχων της περιφέρειας, στο επίπεδο της κεντρικής εξουσίας. Τα μόνα άτομα, αρμόδια να αποφασίζουν τους στόχους και τις μελλοντικές κατευθύνσεις είναι οι κάτοικοι της περιφέρειας. Αυτό υπονοεί, ότι όπως ακριβώς ο πληθυσμός, έτσι και οι λοιποί πόροι και η τοπογραφία μιας συγκεκριμένης περιφέρειας, διαφέρουν από τα αντίστοιχα άλλων περιφερειών. Έτσι, και οι περιφερειακοί στόχοι μπορεί να διαφέρουν από περιφέρεια σε περιφέρεια. Επίσης υπονοεί, ότι οι περιφερειακοί στόχοι πρέπει να αποφασίζονται και να προσδιορίζονται από όλους εκείνους που ζουν σε αυτή. Το τελευταίο καθιστά αναγκαία την άρτια λειτουργία μιας ευρείας βάσεως και δημοκρατικά θεσμοθετημένης οργάνωσης, τόσο στο τοπικό όσο και στο περιφερειακό επίπεδο.

Τέταρτον, η πρωτοκαθεδρία που δίδεται στην αποτελεσματικότητα. Η παραδοσιακή θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης εξετάζει το θέμα της διανομής περιστασιακά και, παραδόξως, μέσα από τις πολιτικές των πόλων ανάπτυξης και τα βιομηχανικά συμπλέγματα. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή θεώρηση, η «από κάτω» ανάπτυξη, δεν έχει την ανάγκη δυϊσμού ανάμεσα σε αποτελεσματικότητα και ισότητα. Με την προσέγγιση αυτή, η αποτελεσματικότητα ορίζεται ως η πλήρης συμμετοχή όλων των περιφερειακών πόρων σε ένα αναπτυξιακό σχέδιο, το οποίο καταρτίζεται από όλους τους κατοίκους, με στόχο τη μεγιστοποίηση των δικών τους ωφελειών. Η ισότητα απαιτεί τη διανομή των καρπών της ανάπτυξης, έτσι ώστε να αντιμετωπίζονται οι βασικές ανάγκες όλων των κατοίκων και να παρεμποδίζεται η διαμόρφωση των συνθηκών που οδηγούν σε άνιση συσσώρευση του πλούτου¹⁵.

Πέμπτον, η χρησιμοποίηση των πλέον σύγχρονων, εντάσεως κεφάλαιου, τεχνολογιών. Ευνοούνται οι κατάλληλες για την περιφέρεια τεχνολογίες που αξιοποιούν τους επαρκέστερους και τους εύκολα ανανεούμενους πόρους της περιφέρειας, συνήθως την εργασία. Ακόμα και ο πιο διαθέσιμος πόρος μιας περιοχής, απαιτεί ιδιαίτερη φροντίδα και ορθολογική μεταχείριση, ειδικότερα όταν ο πόρος αυτός δεν είναι ανανεώσιμος. Με τον τρόπο αυτό αποτρέπεται η ταχεία μείωση των μελλοντικών αναπτυξιακών δυνατοτήτων της περιφέρειας. Εξάλλου, συγκριτικά με τις εισαγόμενες σύγχρονες τεχνολογίες, πρέπει να προτιμώνται, όταν υπάρχουν, οι ντόπιες τεχνολογίες που ταιριάζουν στο εργατικό δυναμικό της περιφέρειας και στις εμπειρίες του, χωρίς αυτό να σημαίνει προκατάληψη υπέρ της χαμηλής απόδοσης και εναντίον του εκσυγχρονισμού. Σημασία έχει η επιλογή της τεχνολογίας να εξυπηρετεί τους στόχους της περιφέρειας.

Έκτον, οι υπερ-περιφερειακοί μεγάλης κλίμακας και κάθετα ολοκληρωμένοι θεσμοί και οργανισμοί που στοχεύουν στην παραγωγή προϊόντων και στην παροχή των βασικών κοινωνικών υπηρεσιών. Η απόρριψή τους διευκολύνει: (α) την επαρκή χρησιμοποίηση των τοπικών εξειδικεύσεων του εργατικού δυναμικού, (β) τη διασφάλιση της προστασίας των παραγωγικών δραστηριοτήτων της περιφέρειας, από τον ανταγωνισμό των μεγάλων και χαμηλότερου κόστους παραγωγικών μονάδων που έχουν τις έδρες τους σε άλλες περιφέρειες και (γ) τον περιορισμό εκροών, πόρων και συναλλάγματος, στο ελάχιστο δυνατό. Η επίτευξη του τελευταίου διευκολύνεται, όταν οι τοπικές παραγωγικές μονάδες ανήκουν σε ντόπιους επιχειρηματίες.

Εξάλλου, η οργάνωση των δημοσίων επιχειρήσεων και οργανι-

σμών που παρέχουν προϊόντα ή υπηρεσίες πρέπει να προσαρμόζεται, ώστε να εξυπηρετεί την περιφέρεια. Κατ' αρχήν η κλίμακα των βιομηχανικών μονάδων και η επιλογή των κλάδων παραγωγής πρέπει να σχεδιάζεται έτσι, ώστε να ικανοποιεί τη ζήτηση του πληθυσμού της περιφέρειας. Το ίδιο ισχύει και για τις υπηρεσίες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και άλλων κοινωνικού χαρακτήρα υπηρεσιών. Τέλος, το σύστημα των μεταφορών εκτός από τις διαπεριφερειακές συνδέσεις πρέπει να δίνει έμφαση στα δίκτυα που συνδέουν τις διάφορες αγροτικές περιοχές και αυτές, με τους τόπους αγοράς.

Έβδομον, ο ανοικτός και εξωστρεφής χαρακτήρας της περιφέρειας, που βασίζεται στη θεωρία της εξαγωγικής βάσης και προτείνει πολιτικές που κυριαρχούνται από την πεποίθηση πως οι αναπτυξιακές ωθήσεις ξεκινούν έξω από την περιφέρεια και την θέλουν ανοικτή σε κινητήριες δυνάμεις εκτός αυτής, των οποίων η με οποιοδήποτε τρόπο παρεμπόδιση μειώνει τα κέρδη και γενικότερα τις ωφέλειες της περιφέρειας.

Η «από κάτω» προσέγγιση λέει όχι στην ανοικτή περιφέρεια και υποστηρίζει, ότι οι εξωγενείς δυνάμεις λειτουργούν προς όφελος των περιοχών πόλωσης και των περιφερειών τους ή προς όφελος άλλων πιο αναπτυγμένων περιφερειών που αντλούν πόρους και κέρδη που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν επωφελώς μέσα στην περιφέρεια. Όλες οι απώλειες από τη μεταναστευση ή τον επαναπατρισμό κερδών, σε συνδυασμό με τις πολλαπλασιαστικές τους επιδράσεις, αυξάνει τα προς επίλυση προβλήματα, εξαντλεί το απόθεμα πόρων και μειώνει τις δυνατότητες για μακροχρόνια ανάπτυξη.

Ωστόσο, αν και το πλήρες κλείσιμο της περιφέρειας είναι ανέφικτο και μη επιθυμητό, οι εισαγωγές και η παραγωγή για εξαγωγές, με την εν λόγω προσέγγιση, πρέπει να γίνονται επιλεκτικά και να περιορίζονται, ώστε να εξοικονομούνται πόροι, να μην απειλείται η εξάντληση των αποθεμάτων τους, να περιορίζεται η εξάρτηση της περιφέρειας από δυνάμεις εκτός αυτής και να εισρέει επαρκές, για τις ανάγκες της περιφέρειας, συνάλλαγμα.

Όγδοον, τα καθιερωμένα μέσα σχεδιασμού της «από πάνω προς τα κάτω προσέγγισης». Ειδικότερα απορρίπτονται: α) η έμφαση ανάπτυξης των μεγάλης κλίμακας, εντάσεως κεφαλαίου, βιομηχανικών κλάδων, β) τα κέντρα ή οι πόλοι ανάπτυξης και γ) ο τομεακός και ο κεντρικός σχεδιασμός. Η εν λόγω άποψη φρονεί πως τα παραπάνω οδηγούν στη διατήρηση και την αύξηση των ανισοτήτων ανάμεσα στις περιφέρειες τόσο για το άμεσο,

όσο και για το απώτερο μέλλον.

Ένατον (και ίσως το μεγαλύτερο εμπόδιο στην υλοποίηση των «από κάτω» αναπτυξιακών πολιτικών), η ανάπτυξη των σύγχρονων κοινωνικοπολιτικών σχέσεων. Αντ' αυτών υποστηρίζει τη λήψη των συλλογικών αποφάσεων μέσα από πραγματικά δημοκρατικές διαδικασίες και αναζητεί επαναστατικές μεταβολές στις σχέσεις εξουσίας και στο καθεστώς της ιδιοκτησίας.

Οι αναμενόμενες ωφέλειες της συζητούμενης πρότασης, συνοψίζονται στη διαμόρφωση μιας διαφορετικής, εκ των έσω αναπτυσσόμενης περιφέρειας, η οποία θα βασίζεται σε δικές της πρωτοβουλίες, που θα συνδυάζουν την αποτελεσματική χρησιμοποίηση πόρων με τη διανομή κερδών και όλων γενικά των ωφελειών της ανάπτυξης, προς όφελος των κατοίκων της περιφέρειας, και που θα χρησιμοποιούνται για τη διεύρυνση των προοπτικών συνεχούς και μακροχρόνιας ανάπτυξης. Εξάλλου, οι υποστηρικτές της προσέγγισης αυτής οραματίζονται και ωφέλειες που συνδέονται με την ολοκλήρωση της περιφέρειας, οι οποίες συνήθως, αγνοούνται ή υποεκτιμώνται με την «από πάνω» προσέγγιση. Μεταξύ των ωφελειών αυτών συγκαταλέγονται, η συνετή προστασία του περιβάλλοντος, που είναι συνέπεια των αναπτυσσόμενων σχέσεων ανάμεσα σε αυτό και σε εκείνους που ζουν και κερδίζουν τα προς το ζην στην περιφέρεια, καθώς και η ενσωμάτωση στο σύστημα, των αποτυχιών της αγοράς και της παραοικονομίας, αμφότερες των οποίων μπορεί να είναι μεγάλα ποσοστά της συνολικής περιφερειακής δραστηριότητας.

4. Η ανάπτυξη «από τη βάση προς τα πάνω» και οι μεταβολές στο κλίμα της παραγωγής

Η άποψη για «ανάπτυξη από τη βάση προς την κορυφή» ενισχύθηκε σημαντικά από αυτό που ονομάστηκε μεταβολή στον εθνικό και τον υπερεθνικό γεωγραφικό καταμερισμό της εργασίας. Οι ερμηνείες που δόθηκαν για να εκλογικεύσουν το νέο καταμερισμό της εργασίας έχουν διάφορες προελεύσεις. Παραδείγματος χάρη, οι πολέμιοι του καπιταλιστικού συστήματος, θεώρησαν τις μεταβολές αυτές, ως ένα ακόμα εξελικτικό στάδιο του καπιταλισμού, αναγκαίο για την αντιμετώπιση των αναγκών του. Άλλοι πάλι ερμηνεύουν τη μεταβολή ως απάντηση στο δίδυμο αλλαγή και ανάπτυξη, το οποίο άνοιξε το δρόμο σε νέα σε-

νάρια παραγωγικών διαδικασιών. Η μεταβολή στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, ανεξάρτητα από το αν τον ερμηνεύουν καλύτερα οι αντίπαλοι του καπιταλισμού ή κάποιοι άλλοι πολιτικά ουδέτεροι, εκ των οποίων πολλοί θεωρούν τις μεταβολές ευνοϊκές, οι διαρθρωτικές τους συνέπειες για τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές του κόσμου και χώρες ήταν τεράστιες.

Παρά το ότι η συνδυασμένη επίδραση των παρακάτω καθοριστικών για τις εξελίξεις παραγόντων ενισχύει τα επιχειρήματα της «από κάτω» προσέγγισης, έχουμε οδηγηθεί σε μια νέα πραγματικότητα που συνδυάζει: α) Την ιδέα του κύκλου της ζωής του προϊόντος και τις απαιτήσεις του κύκλου αυτού πάνω στην οργάνωση της παραγωγής. Συνέπεια της ιδέας του κύκλου ζωής για την επιχείρηση είναι η αναζήτηση νέων προϊόντων και διαδικασιών παραγωγής, καθώς και η ανάγκη διαρκούς έρευνας και νέων προγραμμάτων, β) Την ωρίμανση των αναπτυγμένων χωρών του Βορρά (κυρίως των χωρών της Δύσης), γ) Την πλεονάζουσα, σε παγκόσμιο επίπεδο, παραγωγική δυναμικότητα, πολλών βιομηχανικών κλάδων που οδήγησε σε αύξηση του ανταγωνισμού και σε ένταση της προσπάθειας για αύξηση των κερδών μέσα από τη μείωση του κόστους, ειδικότερα του κόστους της εργασίας. δ) Τις δυσκαμψίες στα επίπεδα των μισθών, των βιομηχανικών πρακτικών και την υποδομή των παλαιών βιομηχανικών περιοχών οι οποίες πιθανόν να παρεμποδίζουν τις απαιτούμενες, σε πολλές περιπτώσεις, μεταβολές, ε) Τις νέες τεχνολογικές εξελίξεις στις επικοινωνίες και στ) Τις μεταβολές στην οργάνωση της επιχείρησης που οφείλονται: i) στην αύξηση του μεγέθους της αγοράς, ii) στη μείωση του όγκου, αλλά αύξηση της αξίας του προϊόντος των επιχειρήσεων, iii) στην αύξηση του βαθμού καθετοποίησης της παραγωγής και iv) στη νέα τεχνολογία των τηλεπικοινωνιών. Οι μεταβολές αυτές οδήγησαν στην απελευθέρωση της επιχείρησης, από τους προηγούμενους συγκεκριμένους τόπους εγκατάστασης (πρόκειται για τις αποκαλούμενες *footloose industries*), χωρίς αυτό να σημαίνει πως η απελευθέρωση ισχύει για όλες τις διαστάσεις του χώρου και για όλα τα στάδια παραγωγής. Είναι πράγματι δυνατό οι σύγχρονες, υψηλής τεχνολογίας επιχειρήσεις, να μη συνδέονται με εντοπισμένες πρώτες ύλες. Αυτό όμως, δε σημαίνει πως μπορούν να εγκαθίστανται οπουδήποτε στο γεωγραφικό χώρο. Για παράδειγμα, ορισμένες κατηγορίες βασικού στελεχειακού δυναμικού, το υψηλής στάθμης διοικητικό προσωπικό και το προσωπικό που ασχολείται με έρευνα και ανάπτυξη, αναζητά τις οικονομίες συσπείρωσης που βρίσκονται στις μητροπόλεις ή σε κάποιες άλλες περιοχές παροχής υπηρεσιών

υψηλής στάθμης¹⁶. Είναι ωστόσο γεγονός ότι υπάρχουν άλλες κατηγορίες εργατικού δυναμικού και κάποιες ληξουργίες των επιχειρήσεων, οι οποίες δε συνδέονται με τα μεγάλα αστικά κέντρα. Συνέπεια όλων αυτών είναι ότι τα διάφορα στάδια παραγωγής, στη διάρκεια της ζωής του προϊόντος, με επιδίωξη την ελαχιστοποίηση κόστους στο κάθε στάδιο παραγωγής, μπορεί να κατανέμονται σε διαφορετικά γεωγραφικά σημεία στο χώρο, ώστε να προσαρμόζονται στα χαρακτηριστικά και στο βαθμό εξειδίκευσης και εμπειρίας του εργατικού δυναμικού της εκάστοτε περιοχής.

Αν και οι διάφορων πεποιθήσεων εμπνευστές της ιδέας του κύκλου της ζωής του προϊόντος, το οποίο συνδυάζεται με όλα τα στοιχεία της νέας κατάστασης πραγμάτων, μας αιφνιδίασαν με την καινοτομία των βασικών στοιχείων της θεωρητικής τους σκέψης, τα θεμέλια της ιδέας αυτής δεν ήταν καθόλου νέα. Η λογική της υπήρχε στους προβληματισμούς και στο διάλογο της δεκαετίας του 1930 (αν όχι παλαιότερα) στην περίοδο της μεγάλης οικονομικής ύφεσης και στασιμότητας. Στη διαδρομή της περιόδου που ακολούθησε, ειδικότερα σε συγκεκριμένα και κρίσιμα χρονικά σημεία, η ιδέα καλλιεργήθηκε και έγινε αντικείμενο περαιτέρω επεξεργασίας. Αυτό, όμως, που τη χαρακτήρισε σαν ιδέα της οποίας ήρθε η ώρα, ήταν ότι μετά από μια μακροχρόνια περίοδο ανάπτυξης, εμφανίστηκαν τα φαινομενικά άλυτα προβλήματα και οι αντιπαραθέσεις του 1973 και της περιόδου που ακολούθησε.

Στο σύγγραμμα του «Η εγκατάσταση της οικονομικής δραστηριότητας» (The Location of Economic Activity), ο Hoover το 1948 περιέγραψε μια διαδικασία, εξαιρετικά όμοια με εκείνη των συγγραφέων των δεκαετιών 1970 και 1980, κατά την οποία η αρχική συγκέντρωση μιας βιομηχανίας στο χώρο, ακολουθείται αργότερα από διασπορά. Βασικό ρόλο στη μεταβολή αυτή παίζει ο παράγοντας εργασία.

Έχει επιχειρηματολογηθεί ότι η φθίνουσα πορεία των παλαιών βιομηχανικών κέντρων είναι συνάρτηση της ωριμότητας των βιομηχανικών τους κλάδων (Perloff, H.S., κ.ά., 1960). Μολαταύτα, κατά τον Hoover, ο συνδυασμός αυτός δεν είναι πάντοτε αναγκαίος, μια και ωτοκώντας οι εν λόγω κλάδοι μπορούν, χωρίς διακοπές, να δίνουν ζωή σε νέες βιομηχανίες. Ο Vernon (1966) λαμβάνοντας τις Η.Π.Α. ως προκαθεδρικό κέντρο παραγωγής ενός προϊόντος επεξέτεινε την ανάλυση του Hoover σε παγκόσμια κλίμακα, υπογραμμίζοντας τη διαχρονική μετατόπιση, σε άλλες χώρες, του τύπου εγκατάστασης των επιχειρήσεων, καθώς

οι παραγωγικές διαδικασίες φθάνουν στο στάδιο της τυποποίησης, μέσω των θυγατρικών υπομονάδων παραγωγής.

Τα σύγχρονα θεωρητικά σενάρια παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με τις αναλύσεις των Hoover και Vernon. Τα σενάρια αυτά χρησιμοποιώντας το επίπεδο εξειδίκευσης ως σημείο αναφοράς, διακρίνουν τρεις βασικές κατηγορίες εργασίας. Η κάθε μία από αυτές που μπορεί να βρεθεί σε διαφορετικές ποσότητες σε διάφορους τύπους περιοχών, απολαμβάνει ξεχωριστή σπουδαιότητα για την πολυπεριφερειακή επιχείρηση. Η εργασία του κορυφαίου επιπέδου, το υψηλής στάθμης μανάτζμεντ και το στελεχειακό προσωπικό έρευνας και ανάπτυξης, καθώς και ορισμένοι άλλοι τύποι πολύ έμπειρου προσωπικού, απαραίτητοι στα πρώτα στάδια παραγωγής ενός νέου προϊόντος, συναντώνται στις μεγάλες μητροπόλεις ή στις αναπτυγμένες χώρες, σε περιοχές παροχής «υψηλού επιπέδου» υπηρεσιών όπου η προσπέλαση σε νέες ιδέες, σε διαπροσωπικές σχέσεις, σε μεγάλο απόθεμα εξειδικευμένης εργασίας και σε άλλες οικονομίες συσπείρωσης, είναι πολύ εύκολη. Η εργασία του επιπέδου αυτού συγκεντρώνει τα εξής γνωρίσματα: είναι πολύ απαραίτητη, πολύ δύσκολο να υποκατασταθεί με άλλους τύπους εργασίας και έχει μεγάλες απαιτήσεις για το επίπεδο του μισθού και την εξασφάλιση μόνιμης και σταθερής απασχόλησης.

Το επόμενο στάδιο του κύκλου της ζωής του προϊόντος είναι το στάδιο στο οποίο η στενή σε καθημερινή βάση παρακολούθηση της παραγωγής του προϊόντος από το προσωπικό του κορυφαίου επιπέδου εξειδίκευσης, δεν είναι πλέον απαραίτητη. Ωστόσο, οι μέθοδοι παραγωγής δεν έχουν φτάσει ακόμα το επίπεδο γραμμής συναρμολόγησης (Assembly Line), όπου η ανειδίκευτη εργασία είναι επαρκής. Το κατάλληλο για το στάδιο αυτό εργατικό δυναμικό μπορεί να βρεθεί στις γηρασμένες βιομηχανικές περιοχές, όπου παρά το ότι η οικονομική βάση και τα μισθολογικά επίπεδα είναι εμφανώς καταπιεσμένα υπάρχει επαρκής προσφορά δυναμικού, σχετικά υψηλού επιπέδου εξειδίκευσης.

Ο τρίτος τύπος που συμπίπτει με το αντίστοιχο στάδιο ζωής του προϊόντος αφορά στην ανειδίκευτη εργασία της γραμμής συναρμολόγησης, στην οποία δεν απαιτείται ιδιαίτερη ατομική εξειδίκευση. Η σημαντικότητα του τύπου αυτού της εργασίας διακρίνεται όχι από το βαθμό εξειδίκευσης, αλλά από το μεγάλο της μέγεθος που την καθιστά εύκολα υποκαταστάσιμη. Βρίσκεται σε υπερεπάρκεια σε ορισμένες περιφέρειες των αναπτυγμένων χωρών και σχεδόν παντού στις υπανάπτυκτες χώρες, όπου τα επίπεδα των μισθών αποτελούν κλάσμα μόνο αυτών που ισχύουν

στις περιφερειακές περιοχές των αναπτυσσόμενων χωρών.

Όσο μεγαλύτερο το μερίδιο των μισθών στο κόστος του προϊόντος τόσο σημαντικότερη είναι η αναζήτηση του εν λόγω τύπου εργασίας οπουδήποτε στον κόσμο. Πρέπει να επισημανθεί ότι και σε περίπτωση ανεπάρκειας, η εργασία της κατηγορίας αυτής μπορεί να δημιουργηθεί εύκολα από κάποιο ή από κάποια μη συνδικαλισμένα, μη ενημερωμένα και ανοργάνωτα τμήματα του πληθυσμού, τα οποία ίσως να μην αποτελούσαν πριν, μέρος του εργατικού δυναμικού, π.χ., οι μη εργαζόμενες γυναίκες, οι εποχιακοί εργάτες και οι μετανάστες.

Σύμφωνα με τη λογική του κύκλου ζωής, ένα νέο προϊόν εμφανίζεται πρώτα στις περιοχές των μητροπολιτικών συσπειρώσεων. Στη συνέχεια όμως αρχίζει να παράγεται και στις περιφερειακές περιοχές της ίδιας χώρας ή σε άλλες χώρες. Ωστόσο, η ανταγωνιστικότητα και η βιωσιμότητα των μητροπόλεων μπορεί να διατηρηθεί μόνον όταν, σε συνεχή βάση, εμφανίζονται νέα προϊόντα, τα οποία αργότερα, σε πιο προχωρημένα στάδια παραγωγής, δίνουν ζωή και σε άλλες περιοχές.

Από τη στιγμή που η εγκατάσταση παραγωγικών μονάδων που χρησιμοποιούν μεγάλες ποσότητες της τρίτης κατηγορίας εργασίας, είναι ικανή να αυξήσει, ουσιαστικά, τον αριθμό των νέων θέσεων εργασίας σημαίνει ότι ασκεί σημαντική επίδραση στην απασχόληση των περιφερειακών περιοχών. Μια τέτοια επίδραση προβάλλεται συχνά ως το βασικό κριτήριο αποτελεσματικότητας της ασκούμενης περιφερειακής πολιτικής. Ωστόσο οι λοιπές ωφέλειες (εκτός της αύξησης στην απασχόληση), από την εφαρμογή της εν λόγω πολιτικής μπορεί για τους παρακάτω λόγους να είναι πολύ μικρές, βραχυχρόνια, και να αποδυναμώνουν την ικανότητα της περιφέρειας να αναπτύσσεται σε μακροχρόνια βάση: Πρώτον, μολονότι η πιο πάνω διατύπωση, μπορεί να θεωρηθεί υπερβολικά αυστηρή, μια και ταυτίζει ουσιαστικά, την εν λόγω πολιτική με μια διαδικασία αποξειδίκευσης της περιφέρειας, ωστόσο η εφαρμογή της, ούτε το κορυφαίο επίπεδο εξειδίκευσης, το προερχόμενο από άλλες περιοχές, αυξάνει σημαντικά, ούτε αυξάνει την δεύτερη κλίμακα εξειδίκευσης, μια και οι κάτοικοι της περιοχής, χρησιμοποιούνται στις γραμμές συναρμολόγησης, όπου προσαρμόζονται με ευκολία. Δεύτερον, η σχετικά χαμηλής στάθμης εξειδίκευση, αντανakλάται σε χαμηλά επίπεδα μισθών. Τρίτον, οι διασυνδέσεις αυτών των παραγωγικών μονάδων με ντόπιους προμηθευτές θα είναι, με μεγάλη πιθανότητα, μικρές. Τέταρτον, τα κέρδη, κάτω από ορισμένες συνθήκες, επιστρέφουν στις έδρες των επιχειρήσεων. Πέμπτον, θα αιωρείται,

άμεσα ή έμμεσα, η απειλή των φιλοξενουμένων επιχειρήσεων, ότι θα εγκαταλείψουν την περιφέρεια. Είναι ευνόητο, ότι μια τέτοια απειλή θα περιορίσει τις προσπάθειες της εργατικής δύναμης να οργανωθεί και να βελτιώσει το επίπεδο των μισθών και τις προσπάθειες της περιοχής να διασφαλίσει μεγαλύτερη θεσμοθετημένη χρηματοδοτική κάλυψη από τις εν λόγω επιχειρήσεις. Επίσης, με συνθήκες μειωμένης ζήτησης του προϊόντος ή με συνθήκες οικονομικής ύφεσης, οι φιλοξενούμενες παραγωγικές μονάδες, θα έχουν την τάση να μετακυλίσουν τις οικονομικές τους συνέπειες, από την πτώση της οικονομικής τους δραστηριότητας, σε βάρος της δημοσιονομικής αυτοτέλειας της κοινότητας¹⁷.

Πάντως, από τη στιγμή που το συζητούμενο σενάριο μπορεί να δώσει απασχόληση στο άνεργο και υποαπασχολούμενο εργατικό δυναμικό, να βελτιώσει τα επίπεδα εξειδίκευσης ορισμένων κατηγοριών εργαζομένων και να διαμορφώσει τις συνθήκες που οδηγούν στην αύξηση του εισοδήματος, δεν υπάρχει αμφιβολία, πως μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως στρατηγική ανάπτυξης κάποιας περιοχής (βλ. Aydalot, 1981).

Ο χαρακτήρας, πάντως, ενός τέτοιου σεναρίου ανάπτυξης δεν είναι εσωστρεφής. Οι κινητήριές του δυνάμεις ξεκινούν εκτός περιφέρειας και παρά το γεγονός, ότι μπορεί να οδηγεί σε ολοκλήρωση μεγαλύτερη από αυτήν των αναπτυγμένων αστικών κέντρων ή των αναπτυγμένων χωρών, μια διαρκούς βάσεως ανάπτυξη της περιφέρειας θα είναι εξαρτημένη.

Αν και, υπάρχει άρνηση στην εγκατάσταση επιχειρήσεων, που θα έδινε τη δυνατότητα για εκτεταμένη απασχόληση σε μια περιοχή με ισχνές προοπτικές ανάπτυξης, εντούτοις η από «κάτω προς τα πάνω» αντίληψη υποστηρίζει, πως αυτό που χρειάζεται η περιφέρεια δεν είναι η εγκατάσταση πολυπεριφερειακών επιχειρήσεων, αλλά η αναβάθμιση των επιπέδων εξειδίκευσης, η μικρότερη εξάρτηση από τις πρωτοβουλίες και την οικονομική κατάσταση του έξω κόσμου και η μείωση της διαρροής κερδών εκτός περιφέρειας. Οι τελευταίες είναι πράγματι και οι προσδοκώμενες ωφέλειες που υπόσχεται να επιτύχει η «από κάτω προς τα πάνω» προσέγγιση.

5. Δυνατότητες της «από τη βάση προς την κορυφή» ανάπτυξης

Είναι η ανάπτυξη από τη βάση προς τα πάνω πραγματοποιή-

σιμη ή μήπως υπάρχει μόνον στη φαντασία αυτών που την προτείνουν; Η διερεύνηση του ερωτήματος αυτού, μπορεί να αρχίσει με την παραδοχή, ότι οι διάφορες θεωρητικές απόψεις που συνθέτουν την «από κάτω προς τα πάνω» προσέγγιση προβλέπουν, απαγωγικά, ότι η οικονομική ανάπτυξη συμπορεύεται με την εξάλειψη των ενδοπεριφερειακών και των διαπροσωπικών κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων¹⁸. Δεδομένου όμως, ότι οι θεωρήσεις αυτές δεν έχουν, δοκιμαστεί στην πράξη ουσιαστικά, με πιθανή εξαίρεση ορισμένα μικρής κλίμακας τοπικά προγράμματα, είναι σχεδόν αδύνατο να αποτελέσουν αντικείμενο κριτικής και να αναλυθούν με βάση τα αποτελέσματά τους πάνω στους οριακούς πληθυσμούς, που είναι ο στόχος. Ωστόσο, αυτό που μπορεί να λεχθεί χωρίς προκατάληψη είναι, ότι η βασική τους ιδέα εμπεριέχει αναρίθμητες ασάφειες, οι περισσότερες οικονομικού περιεχομένου. Έστω όμως, πως η ιδέα της αλληλεγγύης και συνεργασίας μπορεί πράγματι, να βελτιώσει τη θέση των ατόμων μιας σχετικά μικρής περιοχής. Τότε εύλογα προκύπτει το ερώτημα: γιατί στις μικρές περιοχές που έχουν εφαρμοστεί ορισμένα στοιχεία της προσέγγισης αυτής, δεν αφήνονται οι πληθυσμοί ελεύθεροι, να αποφασίζουν μόνοι τους τις τύχες της μελλοντικής τους ανάπτυξης;

Για απλοποίηση μπορούμε να ομαδοποιήσουμε τους συντελεστές του δράματος σε τρεις οντότητες: (α) τον πληθυσμό της υπό εξέταση περιοχής, (β) την κεντρική κυβέρνηση και (γ) όλους τους άλλους φορείς, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται οι πολυεθνικές εταιρίες, οι υπερπεριφερειακοί (εκτός από την κεντρική κυβέρνηση) εθνικοί και διεθνείς οργανισμοί ανασυγκρότησης και βοήθειας (π.χ. το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η Διεθνής Τράπεζα κ.λ.π). Το μεγαλύτερο μέρος του πιο πάνω ερωτήματος περιστρέφεται γύρω από το ρόλο και την πολιτική της κεντρικής κυβέρνησης. Αυτό σημαίνει υποβάθμιση της στροφής που πήρε η θεωρία της ανάπτυξης, από την έμφαση στα τεχνικο-οικονομικά προβλήματα, στην έμφαση των πραγματικών κοινωνικο-πολιτικών και διοικητικών προβλημάτων.

Πρώτο από άποψη ενδιαφέροντος, είναι το μέγεθος της εξουσίας και της δύναμης που είναι διατεθειμένη να παραχωρήσει η κεντρική κυβέρνηση στις μικρές εδαφικές υποδιαιρέσεις. Πρέπει να τονιστεί, ότι η κεντρική κυβέρνηση, λόγω του εύρους και της έκτασης αρμοδιοτήτων και εξουσίας, έχει πολλούς προς εκπλήρωση στόχους. Μεταξύ αυτών είναι οι περιφερειακές ισορροπίες και η οικονομική ανάπτυξη. Οι δύο αυτοί στόχοι, ανεξάρτητα από την αξία τους μπορεί, για διάφορους λόγους, να θεωρούνται

υποδεέστεροι, ίσως επειδή μπορεί να συγκρούονται με άλλους της στόχους.

Από τους σπουδαιότερους στόχους της κεντρικής κυβέρνησης, ίσως οι σπουδαιότεροι, είναι η επικράτηση, η νομιμοποίηση, η δικαιοδοσία και η επέκταση της εξουσίας της σε ολόκληρο τον εθνικό χώρο, ο οποίος συντίθεται συνήθως, από περισσότερες της μιας, εθνότητες. Μόνο η σκέψη, ότι η εθνική κυβέρνηση, προκειμένου να εφαρμόσει την «από κάτω» προσέγγιση, πρέπει να απεμπολίσει εθελοντικά στις τοπικές αρχές, πολιτική και οικονομική δύναμη, προϋποθέτει την εγκαθίδρυση έμπιστου τοπικού καθεστώτος και την ύπαρξη ώριμου και πειθαρχημένου πληθυσμού, του οποίου οι επιδιώξεις θα ταυτίζονται επαρκώς με τις δικές της επιδιώξεις, έτσι, ώστε να υπάρχει η εμπιστοσύνη πως η εξουσία που θα τους παραχωρηθεί, θα χρησιμοποιείται συνετά και πως θα λειτουργούν μέσα στα πλαίσια του εθνικού συμφέροντος.

Τα παραπάνω μπορεί να αποτελούν επινοήσεις με κάποια πιθανότητα εφαρμογής, σε λίγες, με μεγάλη παράδοση, καλά οργανωμένες και κοινωνικοπολιτικά αναπτυγμένες χώρες. Σε χώρες όμως στις οποίες η ανάπτυξη αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση, για να ανασύρουν τους πληθυσμούς από την περιθωριοποίηση, τη φτώχεια και την εξαθλίωση, ειδικότερα στις χώρες που απαρτίζονται από πληθυσμούς με εθνικές, φυλετικές και γλωσσικές διαφοροποιήσεις, η πιθανότητα υλοποίησης των επινοήσεων αυτών είναι μάλλον ανύπαρκτη. Πράγματι, σύμφωνα με τις αρχές της τοπικής αυτονομίας, η «από κάτω» προσέγγιση μπορεί να τύχει εφαρμογής, εκεί που υπάρχει εθνική, φυλετική και γλωσσική ομοιογένεια. Η παρουσία ανομοιογένειας στα χαρακτηριστικά αυτά, συνδέεται συχνά, με πολιτικές πιέσεις και με κινήματα ανεξαρτητοποίησης από την εθνική ενότητα, τα οποία αποτρέπουν τις εθνικές κυβερνήσεις στο να παραχωρούν τοπική αυτονομία¹⁹.

Δεύτερο, το ότι μιλάμε για την εθνική κυβέρνηση, σαν να είναι μια αφηρημένη και μονολιθική οντότητα, δε σημαίνει ότι είναι τίποτε από αυτά. Η διατήρηση της κεντρικής κυβέρνησης στην εξουσία μπορεί, απλά, να οφείλεται στο ότι στηρίζεται από ομάδες ατόμων, των οποίων τα συμφέροντα για πολλούς λόγους, βρίσκονται σε διαμετρική αντίθεση με τα συμφέροντα των περιφερειακών περιοχών και των περιθωριακών τους πληθυσμών. Τέτοιες ομάδες μπορεί να είναι οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, η μεσαία τάξη, οι εργατικές ενώσεις και γενικότερα οι ελίτ των αστικών κέντρων, καθώς και της ίδιας της περιφέρειας. Όταν ζητάς από την κυβέρνηση να υποστηρίξει πολιτικές της «από κάτω

προς τα πάνω ανάπτυξης», είναι σα να ζητάς από τις πιο πάνω ομάδες ατόμων, να παραχωρήσουν τα συμφέροντά τους, προς όφελος των φτωχών. Παρόλα αυτά οι ελίτ, είναι δυνατό, για εθνικούς κυρίως λόγους, να αποδεχτούν κάποια παραλλαγή της «από κάτω» προσέγγισης, ώστε να διασφαλίσουν, την απειλούμενη από τα τυχόντα ρεύματα διεθνών εξελίξεων, εθνική τους ανεξαρτησία.

Τρίτον, με επιχείρημα την αντιστάθμιση των θυσιών που υπέστησαν οι αγροτικοί πληθυσμοί στο παρελθόν, η χρηματοδότηση της «από κάτω» ανάπτυξης παραμένει, σχεδόν καθ' ολοκληρία, στα χέρια της κεντρικής κυβέρνησης. Ωστόσο, είναι αναγκαίο να παραχωρείται, στις περιφερειακές αρχές, τουλάχιστον, η δυνατότητα να εισπράττουν και να διαχειρίζονται τους τοπικούς φόρους, ώστε τα έσοδά τους να χρησιμοποιούνται στη χρηματοδότηση των τοπικών τους αναγκών²⁰.

Τα πιο πάνω είναι τα ελάχιστα αναγκαία για τη διαμόρφωση του πλαισίου μέσα στο οποίο θα κινείται, αν και εφόσον, εφαρμοστεί μια στρατηγική ανάπτυξης «από τη βάση προς την κορυφή». Αυτό, όμως, που πραγματικά χρειάζεται η κεντρική κυβέρνηση, μπορεί να είναι η κατάργηση των πολυπληθών εθνικού και τομεακού επιπέδου πολιτικών οι οποίες, πολλές φορές λειτουργούν εναντίον των αγροτογεωργικών περιφερειών και πληθυσμών και η αντικατάστασή τους από πολιτικές με ευνοϊκές για αυτές επιδράσεις. Παραδείγματα είναι οι πολιτικές τιμών, οι επιδοτήσεις των αγροτικών προϊόντων και οι πολιτικές ισοτιμιών του συναλλάγματος. Σε γενικές γραμμές απαιτείται καλύτερη σύνθεση και αποτελεσματικότερος συντονισμός ανάμεσα σε εθνικές, τομεακές και περιφερειακές πολιτικές, με τις αγροτικές πολιτικές, τα αναπτυξιακά προγράμματα των ανθρωπίνων πόρων και με άλλες μάκρο και μικρο-οικονομικές πολιτικές. Εκτός από τα παραπάνω, τα παρεχόμενα από την κεντρική κυβέρνηση ιδιωτικά και δημόσια αγαθά και υπηρεσίες, π.χ. εκπαίδευση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και συστήματα μεταφορών, πρέπει να προσανατολίζονται και να διαφοροποιούνται από περιφέρεια σε περιφέρεια και να προσαρμόζονται στα πραγματικά προβλήματα, αφού πρώτα ληφθούν υπόψη οι ιδιαιτερότητες της κάθε περιφέρειας χωριστά.

Τέλος οι φανατικοί οπαδοί της «από πάνω προς τα κάτω» προσέγγισης επιμένουν στο επιλεκτικό κλείσιμο της περιφέρειας, το οποίο θεωρούν απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία της εν λόγω στρατηγικής. Αυτή η τελευταία απαίτηση των θεωρητικών, φαίνεται να είναι εξαιρετικά ενοχλητική στην υλοποίηση των

εθνικού και τομεακού επιπέδου προγραμμάτων. Επομένως, με μεγάλη πιθανότητα, θα αντιμετώπιζε την άρνηση της κεντρικής κυβέρνησης. Εξάλλου, ακόμα και αν υποθεθεί, ότι η κεντρική κυβέρνηση επιτρέπει και υποστηρίζει το κλείσιμο της περιφέρειας, προβάλλεται το εύλογο ερώτημα: είναι η περιφέρεια ικανή να κινητοποιήσει και να διοχετεύσει τους πόρους της στα κατάλληλα κανάλια, ώστε να διασφαλιστεί μια βιώσιμη αναπτυξιακή πορεία; Η δυνατότητα να το επιτύχει προϋποθέτει τη συνύπαρξη τριών βασικών στοιχείων: (α) λήψη αποφάσεων, αφού πρώτα οργανωθούν οι κατάλληλοι μηχανισμοί, (β) επιχειρηματικότητα και (γ) αναδιανομή του εισοδήματος και επαναπροσδιορισμός των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας.

Ωστόσο οι περισσότερες θεωρητικές προτάσεις της προσέγγισης αυτής παραβλέπουν τις συνθέσεις των πληθυσμών, τα πρακτικά προβλήματα εφαρμογής, τις διαφορές απόψεων και τις κοινωνικο-οικονομικές στρωματώσεις στο τοπικό επίπεδο. Θεωρούν δεδομένο, ότι από τη στιγμή που η εξουσία και η λήψη των αποφάσεων θα παραχωρηθούν στο επίπεδο αυτό, θα επικρατήσει ανώδυνη, ειρηνική και δημοκρατική συναίνεση όλων των κοινωνικών φορέων.

Η υπόθεση σύμφωνα με την οποία, η κάθε περιοχή έχει δικαίωμα να είναι διαφορετική και να ακολουθεί δική της πορεία στην ανάπτυξη, θα μπορούσε, ίσως, να επεκταθεί και στα άτομα, τα οποία με τη σειρά τους πρέπει να έχουν το δικαίωμα να είναι διαφορετικά. Αν αυτό αληθεύει, τι πρέπει να ισχύει για τις μειοψηφίες; Πρέπει οι μειοψηφίες να υποκύπτουν και θα υποκύπτουν, στις προτιμήσεις των πλειοψηφιών; Ειδικότερα, όταν τα μέλη των μειοψηφιών αποτελούσαν, προηγούμενα, τις τοπικές ελίτ; Είναι πράγματι προφανές, ότι η επίτευξη οποιασδήποτε συνειδητής συναίνεσης προϋποθέτει την ύπαρξη επαρκών ποσοτήτων εισροών, κατά κύριο λόγο, πληροφόρησης και οργανωτικής ικανότητας, ώστε να δίδεται η δυνατότητα στις ανομοιογενείς ομάδες των, κατά κανόνα, όχι καλά πληροφορημένων ατόμων, να καταλήγουν σε ορθές αποφάσεις. Είναι προφανές ότι η κυβέρνηση ή κάποια άλλη πιο ουδέτερη υπηρεσία, πρέπει να ασκεί το έργο της οργάνωσης και της συγκέντρωσης πληροφοριών που θα είναι προσπελάσιμες από όλες τις ομάδες των ατόμων της περιφέρειας. Η εμπειρία έχει δείξει ότι τέτοιες υπηρεσίες μπορεί να παρέχουν πλεονεκτήματα σε ορισμένες μόνο ομάδες ατόμων ή σε ορισμένες περιφέρειες ή ακόμα και να περιορίζουν επιλεκτικά τη ροή των πληροφοριών, εκεί που αυτές το θεωρούν σκόπιμο.

Ειδικής σημασίας σπουδαιότητα συγκεντρώνει το θέμα της

τεχνολογίας και των μεταβολών της, οι οποίες θα προκύψουν αργά ή γρήγορα. Οποιοσδήποτε αναβολές στην αντιμετώπιση του θέματος αυτού οδηγούν μοιρολατρικά τον πληθυσμό της περιφέρειας σε χαμηλότερα επίπεδα διαβίωσης σχετικά με τα επίπεδα των καινοτόμων περιφερειών. Πάντως, είναι δύσκολο να μιλάει κανείς για οριακές μεταβολές, όταν μάλιστα πρόκειται για μικρές εδαφικές περιοχές, όπου είναι σχεδόν σίγουρο, πως οποιοσδήποτε μεταβολές θα καλύτερεύσουν τη σχετική θέση ορισμένων ατόμων, σε σύγκριση με αυτήν, άλλων ατόμων (βλέπε Malecki, E.J., 1983).

Το άλλο ερώτημα που προκύπτει είναι: ποιος ή ποια υπηρεσία είναι υπεύθυνη για την υιοθέτηση ή την απόρριψη των πιθανών τεχνολογικών μεταβολών και ποιος θα είναι ο τελικός διαιτητής σε περιπτώσεις σύγκρουσης απόψεων αναφορικά με τις επιπτώσεις της τεχνολογίας στη σχετική ευημερία των διαφόρων ομάδων ατόμων από τις αποφάσεις που έχουν ληφθεί για το θέμα αυτό.

Δε μπορεί επίσης να αγνοηθεί το γεγονός, ότι αυτή καθαυτή η εγκατάσταση εργοστασίων, δρόμων, σχολείων, νοσοκομείων και άλλων στοιχείων του πάγιου ιδιωτικού και κοινωνικού κεφαλαίου, σε κάποια σημεία του χώρου, δημιουργεί ανισότητες. Η εγκατάσταση στο σημείο x και όχι στο ψ παρέχει μεγαλύτερο πλεονέκτημα στα άτομα του x , σε σχέση με τα άτομα του ψ . Εξάλλου, η αρχική εγκατάσταση μιας συγκεκριμένης επένδυσης στο σημείο x είναι πολύ πιθανό να οδηγήσει στην εγκατάσταση και άλλων επενδύσεων στο ίδιο σημείο, αφού με τον τρόπο αυτό, οι επενδυτές θα επωφεληθούν από τις οικονομίες κλίμακας. Ερωτάται λοιπόν, αν και πως είναι δυνατόν να αποφευχθεί το πρόβλημα αυτό. (Hilhorst, J., 1981).

Ένα άλλο κρίσιμο ερώτημα είναι αυτό που συνδέεται με την αντιμετώπιση του προβλήματος του προσδιορισμού και του ρόλου του συστήματος των κεντρικών χώρων. Οι κεντρικοί χώροι, εκ των πραγμάτων, παίζουν το ρόλο του προμηθευτή των κατά κύριο λόγο αγροτικών περιοχών, ανεξάρτητα αν η προσέγγιση είναι από τη βάση προς την κορυφή ή αντιστρόφως. Προφανώς, οι χώροι αυτοί συγκεντρώνουν τις οικονομίες της συσπείρωσης που είναι προϊόν της συσσωρευμένης εγκατάστασης των επενδύσεων.

Το αυξημένο ενδιαφέρον για την «από κάτω προς τα πάνω» ανάπτυξη συμπορεύτηκε με την ανανέωση ενδιαφέροντος για το ρόλο και τη χωροθέτηση του συστήματος των πόλεων μέσα στα πλαίσια της προσέγγισης αυτής, όχι μόνο ως σημείων τροφοδο-

σίας, αλλά και ως κέντρων ανάπτυξης (βλέπε, Rodinelli, D.A. και K. Ruddle, 1976). Ο Higgins (1983) υπογραμμίζει ότι η ασάφεια στους όρους που χρησιμοποιεί, για το θέμα αυτό, η ομάδα των νέων προγραμματιστών, είναι ακόμα πιο μεγάλη και υποδεικνύει τις παγίδες στις οποίες κινδυνεύουν να πέσουν. Πάντως, αυτοδίκαια, μπορούμε να πούμε, ότι οι κεντρικοί χώροι εξυπηρετούν κάποιους σκοπούς. Τα ερωτήματα είναι, σε ποια έκταση είναι δυνατή η χρησιμοποίησή τους και σε ποια έκταση ελέγχονται οι λειτουργίες τους.

Ένα πρόσθετο ερώτημα είναι αυτό που συνδέεται με το ρόλο του επιχειρηματία, στις μικρού μεγέθους τοπικές αγροτικές εδαφικές περιοχές. Όπως ακριβώς ο Hirschman υπενθύμισε σε παλαιότερη γενιά, ότι η επιχειρηματικότητα αποτελεί τον σπανιότερο πόρο, αναρωτιώμαστε πόσο από τον πόρο αυτό, μπορεί να προσδοκά κανείς σε αυτό το τοπικό εδαφικό επίπεδο. Ο Hillhorst (1981) προέβει στην εξής διατύπωση:

«... Η σχετική με τα επιχειρήματα αυτά βιβλιογραφία που αφορά τις φτωχές χώρες, είναι μάρτυρας των δυσκολιών που θα αντιμετωπιστούν από την άποψη αυτή».

Και υπογραμμίζει, ότι ακόμα και με τις καλύτερες συνθήκες, οι προγραμματιστές, εξαιτίας των διαρθρωτικών προβλημάτων, στα οποία ο έλεγχος είναι πολύ μικρός, δεν έχουν πολλά περιθώρια για το τι μπορούν να παραδώσουν. Αυτό, κατά την κατάρτιση των προγραμμάτων, σημαίνει αδυναμία πρόβλεψης των ενδεχομένων να συναντηθούν προβλημάτων. Ο ίδιος παραθέτει, σαν παραδείγματα διαρθρωτικών προβλημάτων την κακή οργάνωση των αγροτών, τη διακύμανση στη δυνατότητα πραγματοποίησης δαπανών, την ευρύτητα διαδεδομένη από διάφορες αιτίες κατάσταση της φτώχειας, καθώς και το δικαιολογημένο σκεπτικισμό και τη δυσπιστία του φτωχού αγρότη για τις προθέσεις της κεντρικής κυβέρνησης η οποία, συνήθως, τον εκμεταλλεύεται πολιτικά και οικονομικά (στο ίδιο σελ. 164-167).

Τα πιο πάνω και άλλα παρόμοια είναι τα θέματα τα οποία έχουν την τάση να παραβλέπουν ή να παρακάμπτουν οι θεωρητικοί. Είναι πράγματι κατανοητό, ότι η ουσιαστική μεταβίβαση της εξουσίας από το κεντρικό στο τοπικό επίπεδο, ίσως απάλασσε το τελευταίο από τα προαναφερθέντα προβλήματα. Αυτό όμως, θα μας επανέφερε στο βασικό ερώτημα, δηλαδή το αν ή όχι, η κεντρική κυβέρνηση μπορεί και θέλει να μεταβιβάσει τη δύναμή της στην τοπική κυβέρνηση.

Παρά τις αναρίθμητες εννοιολογικές ασάφειες υπάρχουν κά-

ποιες ενδείξεις, ότι διάφοροι τύποι της «από κάτω προς τα πάνω» αναπτυξιακής στρατηγικής μπορούν, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, να λειτουργήσουν σε μερικά, μικρής κλίμακας, ολοκληρωμένα προγράμματα που απευθύνονται σε μικρές εδαφικές περιοχές (βλ. Upholl, 1988, σελ. 63-64 και 1989, σελ. 61-66). Εξαιτίας όμως του άλτους, μέχρι τώρα, προβλήματος, του αναπόφευκτου, σε τελική ανάλυση, ελέγχου της κεντρικής κυβέρνησης πάνω στις περιφέρειες και τις άλλες γεωγραφικές περιοχές, ίσως να μη μάθουμε ποτέ, αν η στρατηγική αυτή θα είχε δυνατότητες επιτυχίας. Πράγματι, η προσέγγιση αυτή θα αποτελεί το βασανιστικό όραμα των θεωρητικών που κινούνται πέρα από το χώρο της πραγματικότητας.

Παρ' όλα αυτά, το ότι η πρόταση της «από κάτω προς τα πάνω αντίληψης» άνοιξε εποικοδομητικό διάλογο και μας απεγκλώβισε από τα στενά θεωρητικά πλαίσια που επέβαλαν, στην οικονομική της ανάπτυξης, οι ιδέες της δεκαετίας του 1950 και οι πολιτικές ανάπτυξης της «από το κέντρο προς τα κάτω» προσέγγισης, δε μπορεί παρά να θεωρηθεί συμβολή. Από την άλλη πλευρά, θα ήταν πραγματικά ανεδαφικό να υποκύψουμε στη θεωρητική τυραννία της «από κάτω» προσέγγισης και να απορρίψουμε τη γνώση και όλα τα εργαλεία, με τα οποία μας εφοδίασε ο σχεδιασμός «από το κέντρο προς τα κάτω», με την πρόφαση ότι οι συνδεδόμενες με αυτόν πολιτικές είχαν, συχνά, χρησιμοποιηθεί σε ακατάλληλους συνδυασμούς και καταστάσεις και σε εποχές στις οποίες εξαιρέθηκαν εσκεμμένα οι πολιτικές που αναζητούσαν τη διατήρηση της ιστορικής, κοινωνικής και εδαφικής ακεραιότητας των διάφορων περιοχών και περιφερειών. Κατά την άποψη μας, αμφότερες, οι παλαιές και οι νέες ιδέες, πρέπει να αποτελούν το πολύτιμο απόθεμα μιας και μόνης δεξαμενής, το οποίο θα χρησιμοποιείται σύμφωνα με τις απαιτήσεις των πραγματικών καταστάσεων.

Υπάρχει και θα συνεχίσει να υπάρχει καθοριστικός ο ρόλος της κεντρικής κυβέρνησης και των άλλων υπερτοπικών αρχών και υπηρεσιών στις λειτουργίες του σχεδιασμού, της χρηματοδότησης, της καθοδήγησης, της παροχής των πληροφοριών και της τεχνικής βοήθειας, τις οποίες δε θα είχε την ικανότητα να παρέχει στον εαυτό της μια περιοχή. Και αν ακόμα θα μπορούσε να τις παράσχει, θα το έκανε με πολύ υψηλότερο κόστος.

Δε θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί, ότι με μεγάλη πιθανότητα, τα καλύτερα αποτελέσματα επιτυγχάνονται εκεί, όπου υπάρχει σε συνεχή βάση ένας μεγάλος αριθμός ωθήσεων αμοφτέρων των προσεγγίσεων (κέντρο-περιφέρεια και περιφέρεια-

κέντρο), που θα συντονίζονται και θα σχεδιάζονται, από κάποιο πολιτικά ουδέτερο και με μακροχρόνια δέσμευση κέντρο, πιθανόν, κάτω από την εποπτεία της κεντρικής κυβέρνησης, το οποίο θα αφιερώνει τις δραστηριότητές του στη χάραξη της τοπικού επιπέδου αναπτυξιακής πορείας, η οποία θα διασφαλίζει την εδαφική ακεραιότητα της περιοχής. Θα ήταν πράγματι υπερβολή να απαιτήσει κανείς τέλεια ισορροπία ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις. Το πιθανότερο είναι ότι σε ορισμένες χρονικές περιόδους, μπορεί να κυριαρχεί η «από πάνω προς τα κάτω» στρατηγική, ενώ σε άλλες περιόδους η «από κάτω προς τα πάνω» στρατηγική.

Εξάλλου, ο απαιτούμενος χρόνος για την επίτευξη των πιθανών να προκύψουν επιθυμητών μεταβολών, από την εφαρμογή της «από κάτω προς τα πάνω» προσέγγισης, στο επίπεδο μιας μικρής καθυστερημένης περιοχής θα είναι, με μεγάλη πιθανότητα, τόσο εκτεταμένος όσος, τουλάχιστον, απαιτείται για να αποδώσει τα αναμενόμενα αποτελέσματα, σε μια του ίδιου τύπου και με την αυτή πληθυσμιακή σύνθεση περιοχή, η «από πάνω προς τα κάτω» προσέγγιση. Με άλλα λόγια, πιστεύουμε ότι η εφαρμογή ενός προγράμματος που βασίζεται στην «εκ των κάτω» προσέγγιση, πρέπει να δεσμεύει τους εμπλεκόμενους στη διαδικασία του για χρονική περίοδο απροσδιόριστης διάρκειας. Αλλά αυτό ακριβώς είναι το βασικό επιχείρημα και το κρίσιμο σημείο, λόγω του οποίου, οι «από το κέντρο προς τα κάτω» πολιτικές αποδείχθηκαν αναποτελεσματικές στην περίοδο της εφαρμογής τους.

Παρά τις μεγάλες προσδοκίες για απτά αποτελέσματα σε μικρό χρονικό διάστημα, πέντε ή δέκα το πολύ ετών, οι ασκηθείσες στο παρελθόν πολιτικές άλλαζαν συχνά και σε μη τακτά διαστήματα, με συνέπεια να μην αποδίδουν τα αναμενόμενα.

Δυστυχώς, η εφαρμογή αμιγών «από τη βάση προς την κορυφή» πολιτικών (αν μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε έτσι, όταν γνωρίζουμε ότι η κεντρική κυβέρνηση, όπως τονίσαμε πιο πάνω, πρέπει να παίζει συγκεκριμένο και καθοριστικό ρόλο για να τις στηρίξει), δεν είναι εφικτές, χωρίς την πραγματοποίηση επαναστατικών μεταβολών στα δικαιώματα ιδιοκτησίας και στις σχέσεις της εξουσίας που πρέπει να διαμορφωθούν, ώστε να επιφέρουν την πλήρη ισότητα. Ωστόσο, ούτε προηγούμενο τέτοιας μορφής ισότητας υπάρχει, ούτε και αναμένεται να υπάρξει στο άμεσο μέλλον.

Πάντως, στην περίοδο που διανύουμε η έμφαση έχει στραφεί στον αγροτικό τομέα ο οποίος, με τη χρησιμοποίηση ορισμένων στοιχείων της «από κάτω προς τα πάνω» προσέγγισης, έχει μετασχηματιστεί σε μηχανισμό ανάπτυξης των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών.

Μια πρόσφατη δημοσίευση υπογραμμίζει ότι, αν ληφθεί υπόψη, στη διαδικασία της ανάπτυξης, και ο ευρείας βάσης συμμετοχικός χαρακτήρας του αγροτικού τομέα, τότε γίνεται αντιληπτό, ότι μια στρατηγική που βασίζεται στον τομέα αυτό δεν αποτελεί απλά ένα πρόγραμμα ανάπτυξης του τομέα, αλλά, ταυτόχρονα, αποτελεί πρόγραμμα απασχόλησης και πρόγραμμα αναδιανομής του εισοδήματος και εξάλειψης της φτώχειας. Επίσης, αν ληφθεί υπόψη το μέγεθος των διασυνδέσεων του αγροτικού τομέα, συγκριτικά με τις διασυνδέσεις από μια στρατηγική ανάπτυξης του βιομηχανικού τομέα και η συνδεόμενη, με την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, μείωση των απαιτήσεων σε εισαγωγές (όχι μόνο των αγροτικών προϊόντων αλλά και των προϊόντων των οποίων αυξάνεται η εγχώρια παραγωγή, εξαιτίας των διασυνδέσεων τους με τον αγροτικό τομέα), τότε αποτελεί και ένα πρόγραμμα εξοικονόμησης συναλλάγματος (βλέπε, Bautista, 1989, σελ. 24). Σε άλλο σημείο ο ίδιος τονίζει ότι:

«... Ο μηχανισμός της αγροτικής ανάπτυξης και η δημιουργία διασυνδέσεων με τους άλλους τομείς της οικονομίας αποτελεί το κλειδί για μια ταχεία, ευρείας βάσης και αυτοσυντηρούμενη οικονομική ανάπτυξη» (στο ίδιο, σελ. 26).

Συμπέρασμα

Όπως στα περισσότερα πεδία της οικονομικής επιστήμης, έτσι και με τις στρατηγικές επιλογές της ανάπτυξης υπάρχει αντιπαράθεση απόψεων, ανάμεσα στους υποστηρικτές της «από πάνω» και της «από κάτω» προσέγγισης, η οποία πολλές φορές προσεγγίζει τα όρια της υπερβολής. Η παρούσα εργασία προσπάθησε να παρουσιάσει μια κριτική διατύπωση των επιχειρημάτων των δύο προσεγγίσεων και την αντιστοιχία τους με αυτό που συμβαίνει στην πράξη. Ανακεφαλαιώνοντας τα συμπεράσματα του διαλόγου παραθέτουμε αποσπάσματα ενός άρθρου του καθηγητή Urphoff, Norman (1989, σελ. 61):

«... ούτε η ακραία από την κορυφή προς τα κάτω, ούτε η ακραία από τη βάση προς τα πάνω ανάπτυξη, διατηρεί την υπεροχή... Παρά τις θεωρητικές διαφορές (μεταξύ των δύο προσεγγίσεων), όταν οι κυβερνήσεις και οι διεθνείς οργανισμοί εφαρμόζουν αναπτυξιακές στρατηγικές, αναγκάζονται να αρχίσουν με μέτρα που ανήκουν στο χώρο της «από πάνω προς τα κάτω» προσέγγισης, για να ξεκινήσουν (αργότερα) και να διατηρήσουν τις «από τη βάση προς τα πά-

νω» δυνατότητες... Αν και ο όρος «υποβοηθούμενη αυτοδυναμία» (assisted self-reliance) μπορεί να θεωρηθεί παράδοξος, εντούτοις, όπως προκύπτει από τις εκτιμήσεις για αυτό που έχει λειτουργήσει και για αυτό που δεν έχει λειτουργήσει, σε πολλές χώρες, αποτελεί μια στρατηγική για τη χρησιμοποίηση εισαγόμενων πόρων, όπως είναι σύμβουλοι, κεφάλαια, επαγγελματική κατάρτιση και υλική βοήθεια, όχι τόσο για να παράγουν άμεσα αποτελέσματα όσο για να ενισχύσουν τις τοπικές δυνατότητες σε πρωτοβουλίες, διοίκηση και μετασχηματισμό και να στηρίξουν δραστηριότητες που παράγουν ωφέλειες στους φτωχούς. Επίσης μπορεί να συνεχιστεί η από έξω βοήθεια. Ωστόσο, θα παρέχεται με τρόπους και με όρους που δε θα υποκαθιστούν τις προσπάθειες των ίδιων των ανθρώπων για δημιουργία εισοδήματος και υποδομής, για διαχείριση των φυσικών πόρων και για βελτίωση της ποιότητας ζωής»²¹.

Εξάλλου, με την ιδεατή του έννοια, ο όρος ολοκλήρωση υπονοεί ότι οι σχέσεις των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων υπόκεινται σε αμοιβαίους περιορισμούς επιβαλλόμενους από μια ανώτερη δύναμη, την πολιτεία. Κατά την άποψη αυτή, οι πολιτικές της πολιτείας στοχεύουν στην εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος ή όπως αποκαλείται (από τους Friedmann και Weaver, 1979) το συμφέρον της εδαφικής περιοχής (territorial interest), ενώ η κυβέρνηση εκφράζει την ενοποιημένη βούληση των ατόμων. Αν, επομένως, στόχος της πολιτείας είναι η ανάπτυξη, σημαίνει πως η δύναμή της χρησιμοποιείται για να προσφέρει στους κατοίκους της ένα καλύτερο μέλλον. Αλλά τι σημαίνει ανάπτυξη, αμφοτέρως, στο θεωρητικό και το πρακτικό επίπεδο;

«Μπορεί, με την υιοθέτηση των σύγχρονων τεχνολογιών, να σημαίνει το κλείσιμο των χασμάτων ανάμεσα σε φτωχές και σε πλούσιες χώρες, μπορεί να σημαίνει την αύξηση του ρυθμού της μεγέθυνσης με ταυτόχρονη διασφάλιση μιας δικαιότερης διανομής του εισοδήματος, μπορεί να σημαίνει ανασυγκρότηση των αποικιακών θεσμών και την αναδημιουργία των παραδοσιακών τρόπων ζωής ή την αύξηση της αυτοδυναμίας και της οικονομικής ανεξαρτησίας ή ακόμα και την υιοθέτηση σοσιαλιστικών τύπων οικονομικής οργάνωσης» (Gore, C., 1984, σελ. 241).

Αυτό που έχει σημασία είναι, ότι σε όλες τις περιπτώσεις, η δύναμη αυτή χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει την παρέμβαση της πολιτείας σε ένα πλατύ φάσμα πεδίων, τὰ οποία επηρεάζουν αποφασιστικά τη ζωή των κατοίκων.

Οι δραστηριότητες του περιφερειακού σχεδιασμού είναι τμήμα των στρατηγικών πεδίων παρέμβασης της πολιτείας με τα οποία στοχεύει να μεταβάλλει τη χωροταξική κατανομή του κεφαλαίου υποδομής, του πληθυσμού και των ανθρώπινων δραστηριοτήτων της εδαφικής της περιοχής. Αντικείμενο του περιφερειακού σχεδιασμού είναι η κατανομή των πόρων στις υποδιαιρέσεις της επικράτειας μιας περιφέρειας. Επίσης, αντικείμενό του είναι και ο συντονισμός της κατανομής των πόρων ανάμεσα στις υποπεριοχές μιας εδαφικής βάσεως περιφέρειας. Οι περιφέρειες είναι συνήθως μεγαλύτερες από την περιοχή της βασικής τοπικής υποδιαίρεσης (νομός, Πολιτεία) της κεντρικής κυβέρνησης και, σε γενικές γραμμές, μεγαλύτερες από την περιοχή αρμοδιότητας της τοπικής αυτοδιοίκησης. Τα παραπάνω συνηγορούν με την άποψη ότι τόσο στο θεωρητικό όσο και στο επίπεδο των εφαρμογών, ο περιφερειακός σχεδιασμός είναι καταννοητός, μόνον όταν αναλύεται ως ενσωματωμένο τμήμα μέσα στα πλαίσια της ολοκληρωμένης εθνικής πολιτικής ενός στρατηγείου ανάπτυξης, ανεξάρτητα αν επικρατεί ή όχι η αντίληψη της «από κάτω» προσέγγισης.

Σημειώσεις

1. Μάλλον, «μπορεί να δείχνουν», αφού ούτε ως προς την ποιότητα των αριθμών ούτε ως προς την ακριβή τους ερμηνεία συμφωνούν οι ερευνητές.
2. Το «σημείο τέσσερα», εκτός από την υλική βοήθεια των Η.Π.Α. προς τις άλλες χώρες, στόχευε και στη μεταφορά τεχνογνωσίας, η οποία θα τους επέτρεπε να αυξήσουν τα επίπεδα της παραγωγικότητας και το βιοτικό τους επίπεδο.
3. Παραδείγματα είναι η Tennessee Valley Authority, The Appalachian Regional Commission των Η.Π.Α., η Υπηρεσία εφαρμογής του προγράμματος Ανάπτυξης Έβρου κ.ά.
4. Μερικές από αυτές μπορούν να αναζητηθούν στις ιδέες του Γκάντι, καθώς επίσης και στις εργασίες του Hirschman και των Moore και Adams, όταν αναφέρονται στην έννοια της περιφέρειας.
5. Παραδείγματος χάρη, ένα κράτος-μέλος της Ε.Ο.Κ.
6. Η συμφωνία πάνω στη θέση αυτή, ήταν τόσο καθολική και τόσο ήταν η απήχησή της, ώστε μετά από σύντομο χρονικό διάστημα έπαυσε να αποτελεί θέμα διαλόγου. Πάντως, υπήρχε διαφωνία μεταξύ των διαφόρων χωρών για τη μορφή και την έκταση της κρατικής παρέμβασης. Και ως προς αυτό, υπήρχε εκτεταμένη συζήτηση και διαμφισβήτηση.
7. Πρέπει να τονιστεί ότι ο North δεν ταύτιζε τη βιομηχανική ανάπτυξη με τη βαρειά μεταποιητική βιομηχανία. Και αναφέρει για παράδειγμα, ότι μια περιφέρεια μπορεί να απολαύσει υψηλό εισόδημα, κι αν ακόμα η βάση

της αποτελείται από έναν εξορυκτικό κλάδο.

8. Ένας άλλος παράγοντας που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις της μεταπολεμικής περιόδου είναι το ότι η οικονομική, την εποχή αυτή, αποστασιοποιήθηκε από την πολιτική. Η θετική οικονομική διαχωρίστηκε από την δεοντολογική και έπαυσε να καλείται πολιτική οικονομία. Από τότε, η οικονομική επιστήμη επικεντρώνεται στην αποτελεσματικότητα και αφήνει τα άλυτα προβλήματα της μεταβατικής περιόδου στη σφαίρα της πολιτικής.

9. Παρά το ότι, κατά το Hirschman, πολλές φορές αντιμετωπίζουμε μια περιφέρεια σαν να ήταν ολόκληρη χώρα και σε άλλες περιπτώσεις αντιμετωπίζουμε μια χώρα σαν να ήταν περιφέρεια. Στην πραγματικότητα, με στόχο τη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών, επιλέγεται ο καλύτερος από τους δύο κόσμους.

10. Ο ρόλος των βιομηχανικών επιχειρήσεων στην ανάπτυξη ήταν καθοριστικός ακόμα και στη δεκαετία του 1980 (βλέπε, *Regional Studies Association, Irish Branch*).

11. Εξάλλου οι προσπάθειες για την αναχαίτιση των ανασταλτικών επιδράσεων μπορεί να μειώνουν την αποτελεσματικότητα άλλων, κεντρικά θεσπισμένων, μακροοικονομικών ή κοινωνικο-οικονομικών πολιτικών.

12. Περισσότερα για το θέμα αυτό στα: Richardson, H.W. (1979) Todd Daniel (1970), and Cameron, G.C. (1974).

13. Σχετική κριτική εναντίον των διαφόρων προσεγγίσεων, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που προτείνουν η Διεθνής Τράπεζα και ο Διεθνής Οργανισμός Απασχόλησης, βλ. Weaver, K., P. Jameson και Bleu, R.R., 1978.

14. Η έμφαση δίδεται στην εσωτερική οικονομική κατάσταση της επιχείρησης και στον εντοπισμό των προσδιοριστικών, για την ανάπτυξη της περιφέρειας, παραγόντων, βάσει των οποίων λαμβάνονται οι αποφάσεις για την εγκατάσταση της (βλ. Stohr, W. Totling, F., 1979).

15. Βλ. Richardson, H.W. *Regional Policy in a Growth Economy*, 1984, Richardson, H.W. *Approaches to Regional Development Theory*, 1984, p. 6.

16. «Η αναζήτηση εργασίας στη Silicon Valley των Η.Π.Α., η οποία αποτελεί κοινά αποδεκτό τόπο προσέλκυσης των τεχνικών επαγγελματιών στους κλάδους που έχουν σχέση με τα ηλεκτρονικά και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές... το μέγεθος των εναλλακτικών εργοδοτών στην περιοχή παρέχει πολλές επιλογές απασχόλησης που δεν εξαρτώνται από ένα μόνο εργοδότη» (Malecki, J. E., 1989, σελ. 69).

17. Το σενάριο αυτό μπορεί να εφαρμοστεί ευκολότερα σε τύπους βιομηχανικών κλάδων των οποίων το ποσοστό συμμετοχής στη συνολική απασχόληση διαρκώς μειώνεται. Η εγκατάσταση, ακόμα και τώρα, τείνει να πραγματοποιείται, εκεί όπου τα εισοδήματα και το μέγεθος του πληθυσμού είναι μεγάλα. Στις Η.Π.Α., ωστόσο, τα περιφερειακά πληθυσμιακά μερίδια και τα μερίδια της συνολικής βιομηχανικής απασχόλησης δείχνουν τάση σύγκλισης (βλ. Norton, R.D., 1976).

18. Ας υπογραμμιστεί ότι η «από κάτω» προσέγγιση δεν αντιμετωπίζει το πρόβλημα των διαπεριφερειακών ανισοτήτων και η δυνατότητα σύγκλισης επαφίεται στην κατά περίπτωση χώρα.

19. Μπορεί να ισχυριστεί κανείς, ότι οι εξελίξεις στην ανατολική Ευ-

ρώπη και την τέως Σοβιετική Ένωση μπορεί να οφείλονται, σε κάποιο βαθμό, στην υποβάθμιση των φυγόκεντρων αυτών δυνάμεων που οδήγησαν μέχρι και στη διάλυσή τους.

20. Πέραν αυτού δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι μειώνεται ο όγκος των προς ανάπτυξη πόρων.

21. Ο Norman Urhoff, εκτός από καθηγητής στο πανεπιστήμιο Cornell, είναι και σύμβουλος πολλών διεθνών οργανισμών, μεταξύ των οποίων ο Ο.Η.Ε. και η Διεθνής Τράπεζα.

Βιβλιογραφία

- Adelman, Irma, «Growth, Income Distribution and Equity-Oriented Development Strategies», in Wilbur, Charles K., ed, *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, 2nd ed. New York: Random House, 1979.
- Aydalot, Philippe, «The Regional Policy and Spatial Strategy of Large Organizations», pp. 173-185 στο: Kuklinski, A., ed. *Polarized Development and Regional Policies: Tribute to Boudeville*, The Hague, Mouton, 1981.
- Bautista, Romeo M., pp. 24-28 in *Economic Impact 1989*, No. 1, 66 (Seminar).
- Berger, Peter L., «Policy and the Calculus of Pain», σελ. 357-37, in Wilbur, Charles K., ed. 1979.
- Berry, B.J., «Cities as systems within systems of cities», *Papers and proceedings of the Regional Science Association* 13, 147-164. Reprinted in Friedmann, J. and Alonso, W., Ed., 1964, pp. 116-37, 1963.
- Berry, B.J., «The geography of the United States in the year 2000», *Transactions of the Institute of British Geographers*, No. 51. (November), 21-53. Reprinted in Friedmann, J. and Alonso, W., ed., 1975, 106-136.
- Berry, B.J., «Hierarchical diffusion: the basis of development filtering and spread in a system of growth centers». In Hansen, N.M., ed, 1972, pp. 108-138.
- Bivand, Roger, «Regional Policy and Asymetry in Geographical interaction Relationship», pp. 219-229 in Kuklinski, A. ed., 1981.
- Boudeville, J.R., *Problems of Regional Economic Planning*, Edinburgh University Press, 1966.
- Boylan T.A. and Drudy P.J. *Regional Policy and National Development*, ed. Regional Studies Association (Irish Branch), 1987.
- Brown, Lawrence A., «Reflections on Third World Development: Growth Level Reality, Exogenous Forces and Conventional Paradigms», *Economic Geography*, 1974.
- Cameron, G.C., «Regional Economic Policy in the United Kingdom», pp. 65-102 στο Niles Hansen, ed., *Public Policy and Regional Economic Development: The experience of nine Western Countries*.
- Chenery, Hollis *Structural Change and Development Policy*, Oxford University Press, for World Bank, 1979.
- Coraggio, Jose Luis, «Polarization, Development and Integration», pp. 37-57, in Kuklinski, A. ed., 1981.
- De Mattos, Carlos A., «Some Consequences of Growth and Spatial Concentration in Latin America», pp. 307-325, στο Kuklinski, 1981.

- Demko, George ed. *Regional Development Problems and Policies in Eastern and Western Europe* New York: St. Martin's Press, 1984.
- De Sotto, H., «The Informals Pose and Answer to Marx», pp. 56-60 in *Economic Impact* 1989 (2) 77, Reprinted from the *Washington Quarterly*, vol. 12.
- Drucker, Peter, «The paradoxes of Economic Development», *Economic Impact*, 1990(1), 70.
- El Shakhs, S., «Development Primacy and the System of Cities», *Journal of Developing Areas*, 7, pp. 11-36, (1972).
- Frank, Andre Gunder, «The Development of Underdevelopment», pp. 103-113 in Wilbur, Charles K., ed., 1979.
- Friedmann, John and Weaver, Clyde, *Territory and Function: The Evolution of Regional Planning*, London, Edward Arnold, 1979.
- Friedmann, John and Douglass, M., «Agropolitan development: Towards a new strategy for regional planning in Asia». In *United Nations Centre for Regional Development*, 1975, pp. 333-387.
- Friedmann, John, *Planning in The Public Domain*, 1987.
- Gore, Charles, *Regions in Question: Space, development Theory and Regional Policy*, Methem &Co. Ltd, N.Y. London, 1984.
- Gurley, John W., «Maoist Economic Development: The New Man in the New China», pp. 334-346 in Wilbur, Charles K., ed., 1979.
- Hansen, Niles, M. «Development from Above: The Center Down Development Paradigm», pp. 15-38, in Stohr W.B. and Frasar Taylor, D.R., New York, John Wiley & Sons Ltd.
- Hansen, Niles, M. «Regional Consequences of Structural Change in national and International Division of Labor», *International Regional Science Review*, 11(2), 1988, pp. 121-136.
- Hansen, Niles, M., «Spatial Dynamics in the U.S., Mexico and their Borderlands: Is Growth Pole Theory Relevant», pp. 273-287 in Kuklinski, 1981.
- Henriot, Peter J., «Development Alternatives: Problems, Strategies, Values», pp. 5-22 in Wilbur, Charles K., ed., 1979.
- Higgins, Benjamin, «Development Poles: Do They Exist;» pp. 19-36 in Kuklinski, A., 1981.
- Higgins, Benjamin, «From Growth Poles to Systems of Interaction in Space», pp. 3-13, *Growth and Change*, 1984.
- Hilhorst, Jos., «On Unresolved Issues in Regional Development», pp. 139-172, in Kuklinski, A.; 1981.
- Hirschmann, A.O., *The strategy of economic development*, New Haven: Yale University Press, 1958.
- Holland, Stuart, «Capital, Labour, and Regions: Aspects of Economic, Social and Political Inequality in regional Theory and Policy», pp. 185-218 in Folmer, Hendrik and Jan Oosterhaven, eds, *Spatial inequalities and Regional Development* The Hague, Martinus Nijhoff, 1979.
- Hoover, E.M., *The location of economic activity*, New York McGraw Hill, 1948.
- Hughes, Helen, «Agricultural Development, Growth and Equity», pp. 13-18 in *Economic Impact* 1989, No 1 (66). Exerted from Ms Hughes Sir John Crawford Memorial Lecture.
- Illich, Ivan, «Outwitting The Developed Countries», pp. 436-444 in Wilbur, Char-

- les K. ed., 1979).
- Jonson, P. Gate, «Paradoxes in World Agriculture», pp. 19-23 in *Economic Impact*, 1989, No 1 (66). Από το άρθρο με τον ίδιο τίτλο στο Aderson, Annelise and Dennis L. Bark, eds. *Thinking About America: The U.S. in the 1990's* The Hoover Institution Press, 1988.
- Kuznets, Simon, «Economic Growth and Income Inequality», *American Economic Review* 45, pp. 1-20, 1955.
- Kuklinski, A., ed., *Polarized Development and Regional Policies: Tribute to Boudeville* The Hague: Mouton, 1981.
- Lasuen, J.R., «Urbanization and development: the temporal interaction between geographical and sectoral clusters», *Urban studies*, 10, 163-88, 1973.
- Lee, Eddy, «Basic-Needs Strategies: A., Frustrated Responce to Development From Bellow», pp. 107-122 in Stohr, Walter B. and Fraser Taylor, 1981.
- Lefeber, Louis, *Normative and Institutional Problems in Regional Policies: Tribute to Boudeville* The Hague, Mouton, 1981.
- Lefeber, Louis, «Regional Allocation of Resources in India», pp. 642-653, in Friedmann, John and William Alonso, *Regional Development: A Reader*, Cambridge MIT Press, 1964.
- Lo, Fu-Chen, and Kamal Salih, «Growth Poles, Agropolitan Development and Polarization Reversal: The Debate and Search for Alternatives», pp. 123-132, in Stohr, W.B. and D.R. Fraser Taylor.
- Malecki, Edward J. «What about People in High Technology, Some Research and Policy Considerations», in *Growth and Change*, Winter, 1989 pp. 69-78.
- Malecki, Edward J., «Technology and Regional Development: A. survey» , *International Regional Science Review*, 8 (2), 1983, pp. 89-125.
- Muller, Ronald, «The Multinational Corporation and the Underdevelopment of third World», pp. 151-178 in Wilbour, Charles K., ed., 1979.
- Myrdal, G., *Economic Theory and Underdevelopment Regions*, London, Duckworth, 1989.
- North, Douglass, C., «Location Theory and Regional economic Growth», Reprinted in Friedmann, J. and Alonso, W. *Regional Development and Planning: A Reader*, pp. 246-255, from the *Journal of Political Economy*, 1963.
- Norton, R.D., «Industrial Policy and American Reneval», *Journal of Economic Literature*, Vol. 24, pp. 1-40, 1986.
- Penouil, Marc, «Looking Beyond Strategies of Polarized Development: Generalized Growth», pp. 3-18, in Kuklinski: A., 1981.
- Perloff, H.S., Dunn, E.S. Jr., Lampard, E.E., and Muth, R.F., *Regions, Resources, and Economic growth*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Perroux, F., «Economic Space: Theory and Application», *Quarterly Journal of economics* 64, 89-104. Reprinted in Friedmann, J. and Alonso, W., ed. 1964.
- Perroux, F., «Note Sur la notion de la croissance», translated in Livingston, I. ed. (1979) *Development Economy and Policy: Selected Readings*, London, Allen, G. & Unwin.
- Regional Studies Association, Irish Branch, *New Directions in Development Poli-*

- cy: *The Local and Regional Dimensions*, Dec. 1986.
- Pinto, A., «The structural heterogeneity in the development of the Latin American countries», in *Inflacion: raices estructurales Mexico*: Fondo de Cultura Economica, 1973.
- Richardson, H.W., «Aggregate Efficiency and Interegional Equity» in Folmer, Henrik, and Jan Oosterhaven, Eds., *Spatial Inequalities and Regional Development*, The Hague, Martinus Nijhoff Pub. Co., 1979, pp. 161-183.
- «Approaches to Regional Development Theory in Western Market Economies», pp. 4-33 in Demko, George ed., 1984.
- Richardson, H.W. «Regional Policy in a Slow-Growth Economy» pp. 258-281 in Demko, George ed., *Regional development: Problems and Policies in Eastern and Western Europe*, New York St. Martin's Press, 1984.
- Richardson, H.W., and Margaret Richardson, «The relevance of Growth Center Strategies to Latin America», *Economic Geography*, 51 pp. 163-178.
- Rondinelli, D.A. and K. Ruddle (1976), *Urban Functions in Rural Development*, Agency for International Development U.S. Department of state.
- Rodwin, Lloyd, «Choosing Regions for Development» pp. 37-58 in Friedmann, John and William Alonso, *Regional Development and Planning: A Reader*, reprinted from Friedrich, Carl J. Seymair, R. Harris, eds., *Public Policy*, 12 (1963).
- Rosestein Rodan, P., «Problems of industrialization of Eastern and South Eastern Europe», *Economic Journal*, June-September, 1943.
- Scott, A.J., «Industrial Organization and location: Division of labor, the Firm, and Spatial Process, *Economic Geography*.
- Seers, Dudley, «The Meaning of Development», *International Development Review* (2) 1977, pp. 2-7.
- Seers, D., «The New Meaning of Development, *International Development Review* (3) 1977.
- Seers, D., «The New Meaning of Development, *International Development Review* (3) 1977.
- Singer, Hans W., «Appropriate Technology for a Basic Human Needs Strategy», *International Development Review*, 1977(2) pp. 8-11.
- Stewart, Frances, and Paul Streeten, «New Strategies for Development: Poverty, Income Distribution and Growth», pp. 390-411 in Wilbur, Charles, K., ed., 1979.
- Stohr, Walter B., «Development from Below: The Bottom-Up and Periphery Inward Development Paradigm», pp. 39-72, In Stohr, W.B. and Taylor, D.R.F. (eds.), *Development From Above or Below*; Chichester, John Wiley.
- Stohr, Walter, B., and D.R.F. Taylor, «Development from Above or Below: Some Conclusions», pp. 453-480.
- Stohr, W.B. and Totling, F., «Quantitative, Qualitative and Structural Variables in the Evaluation of Regional Development, Policies in Western Europe», pp. 157-73, In Demko, G., ed. *Regional Development: Problems and Policies in Eastern and Western Europe* (New York: St. Martin's Press, 1984).
- Stohr, W. and Totling, F. «Spatial equity: some antitheses to current regional development doctrine», *Papers and Proceedings of the Regional Science*

- Association*, 38, 33-53 (1977).
- Streeten, Paul, «The Distinctive Features of a basic Needs Approach to Development», *International Development Review*, 1977(3) pp. 8-16.
- Tagumpay-Costello, Gelia, «A New Look at Old Concepts in Development», *International Development Review*, 1977(2) pp. 23-45.
- Taylor, D.R.F., «Some Observations on Theory and Practice In Regional Development in Africa», pp. 327-339, In Kuklinski, A. ed., 1981.
- Todd, Daniel, «Can the Growth Center offer a compromise;», *Growth and Change* July, 1980, pp. 39-43.
- Ul Haq, Mahlub, «The Inequality of Old economic Order», pp. 179-187, In Wilbur, Charles K., ed., 1979.
- Ul Haq, Mahlub, *The poverty curtain: Choices for the Third World*, New York, Columbia University Press, 1976.
- Uphoff, Norman, «Promoting a Strategy of Assisted Self-Reliance», pp. 61-66, In *Economic Impact* Vol. 67, No 2. (1969). Reprinted of «Assisted Self-Reliance: Working with rather, than for the Poor». In Lewis, et. al, *Strengthening the Poor: What we have Learned*, Transaction Publishers, 1988.
- Waterston, Albert, «A Viable Model for Rural Development», pp. 234-240, in Wilbur, Charles K., ed., 1979.
- Weaver, Clyde, «Development Theory and the Regional Question: A Critique of Spatial Planning and its Detractors», pp. 73-106, in Stohr, W.B., Taylor, D.R.F., 1981.
- Weaver, James H., Kenneth P. Jameson, and Richard R. Blue, «Growth and Equity: Can They be happy together; An Analysis of Seven Models and Their Critics», *International Development Review*, 1978 (1), pp. 20-27.
- Weisskopf, Thomas E., «Imperialism and the Economic Development of the Third World», pp. 134-150, in Wilbur Charles K., ed.
- Wilbur, Charles K., ed. *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, 2nd ed. New York: Random House, 1979.
- Wilbur, Charles k. and James H. Weaver., *Patterns of Dependency: Income Distribution and the History of Underdevelopment*, 2nd ed. N.Y.: Random House, 1979.
- Williamson, J.G. (1965), Regional inequality and the process of national development: a description of patterns», *Economic Development and Cultural Change*, 13(2), 3-45, In Friedman, J. and Alonso, W. (1975).
- Wong, John, «Some Aspects of China's Agricultural Development Experience: Implications for Developing Countries in Asia», pp. 241-257, in Wilbur C.K., ed. 1979.
- World Bank, *World Development Report*, 1979, and 1981.

Θεωρητικός πλουραλισμός στην οικονομική επιστήμη

*Μιχαήλ Σ. Ζουμπουλάκης**

Οι διεθνείς εξελίξεις, κυρίως μετά το 1989, αφήνουν να διαφανεί μια ολοένα αυξανόμενη τάση σύγκλισης της παγκόσμιας οικονομίας προς την κατεύθυνση του συστήματος της αγοράς. Η εξέλιξη αυτή προσδίδει στη νεοκλασική οικονομική θεωρία έναν «αέρα» υπεροχής και κυριαρχίας έναντι των αντίπαλων θεωρητικών προσεγγίσεων, αφού επαληθεύονται, κατά τα φαινόμενα, οι βασικές της αρχές. Θα 'λεγε κανείς πως, στα θεωρητικά τουλάχιστον ζητήματα της οικονομίας, επιτεύχθηκε επιτέλους μια οριστική συμφωνία. Η εικόνα αυτή είναι όμως απατηλή και δεν αντικατοπτρίζει την πραγματική κατάσταση της οικονομικής επιστήμης. Ούτε οι αντίπαλες, προς την νεοκλασική, θεωρίες εξαφανίστηκαν, αλλά ούτε και αυτή η ίδια νεοκλασική θεωρία καταφερε να ξεπεράσει τα εσωτερικά της προβλήματα, ώστε να δικαιολογείται η εντύπωση ενός καθολικού consensus στον κλαδο μας. Η φαινομενική ηρεμία της θεωρητικής διαμάχης επιβάλλεται για εξωτερικούς προς την επιστήμη λόγους, που αφορούν τη διεθνή πολιτική και οικονομική συγκυρία των τριών τελευταίων χρόνων.

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι επιχειρήσει να εξηγήσει τους λόγους για τους οποίους δεν είναι δυνατή η συμφωνία μεταξύ των διαφόρων θεωρητικών προσεγγίσεων στο χώρο της οικονομικής επιστήμης. Οι λόγοι αυτοί έχουν να κάνουν τόσο με τη φύση του αντικειμένου της οικονομικής, όσο και με την απουσία επαρκούς μεθοδολογικού κριτηρίου εμπειρικής αξιολόγησης των οικονομικών θεωριών. Θα προσπαθήσουμε ακόμη να δείξουμε ότι ο θεωρητικός πλουραλισμός στην οικονομική επιστήμη δεν οδηγεί

* Λέκτορας Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

σε ακραίες θέσεις «μεθοδολογικής αναρχίας», και ότι είναι ακόμη ανοικτή η αναζήτηση κριτηρίων ελέγχου κατάλληλα προσαρμοσμένων στην οικονομική μεθοδολογία.

1. Η κατάσταση στην οικονομική επιστήμη σήμερα

Πριν εξηγήσουμε τους λόγους για τους οποίους δεν είναι δυνατή μία ενοποιημένη οικονομική επιστήμη, είναι σκόπιμο να παρουσιάσουμε τη σημερινή κατάσταση στο χώρο της οικονομικής επιστήμης. Το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η βαθειά της διαίρεση σε ανταγωνιστικά προγράμματα επιστημονικής έρευνας¹. Επιγραμματικά θα λέγαμε ότι μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερα ανταγωνιστικά προγράμματα: νεοκλασικό, κεϋνσιανό, μαρξιστικό και «εναλλακτικό»². Η ορθολογική ανασυγκρότηση των οικονομικών θεωριών σε προγράμματα επιστημονικής έρευνας είναι αναγκαστικά συνοπτική, γιατί έχει σαν στόχο να τονίσει εκείνα τα στοιχεία των θεωριών που αφορούν την θεμελιώδη αντίληψη (vision) των οικονομολόγων για το πως λειτουργεί το οικονομικό σύστημα. Η ορολογία του Lakatos είναι λοιπόν πολλαπλά χρήσιμη γιατί μας επιτρέπει με τους όρους *σκληρός πυρήνας*, *θετική* και *αρνητική ευρετική* να χαρακτηρίσουμε αντίστοιχα την μεταφυσική αντίληψη για τη λειτουργία του συστήματος, και τους μεθοδολογικούς κανόνες που καθοδηγούν τους οικονομολόγους κατά την κατασκευή των θεωριών τους (Lakatos [1970], βλ. Κάλφας [1983] σ. 110 κ.έ.).

1.1. Το νεοκλασικό πρόγραμμα

Στον *σκληρό πυρήνα* του νεοκλασικού προγράμματος περιέχονται οι αρχές του μεθοδολογικού ατομισμού και οι βασικές υποθέσεις συμπεριφοράς:

α) η κοινωνία αποτελείται από ισότιμες μονάδες με αμοιβαία συμφέροντα. Η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος μέσω του μηχανισμού της αγοράς όχι μόνον δεν έρχεται σε αντίθεση με το κοινό συμφέρον, αλλ' αποτελεί το καλύτερο τρόπο για την προάσπιση του.

β) για όλα τα κοινωνικά φαινόμενα υπάρχει μια ατομιστική εξήγηση. Μπορούμε να εξηγήσουμε όλα τα κοινωνικά φαινόμενα ως αποτέλεσμα της ατομικής συμπεριφοράς των μονάδων που αποτελούν τη βάση της κοινωνίας, και με έννοιες ατομικών αντι-

κειμένων (βλ. Boland [1982] σ. 128, Γέμτος [1984] σ. 186, Walliser-Prou [1988] σ. 109).

γ) οι οικονομικές μονάδες έχουν πλήρη γνώση των συνθηκών αγοράς, προτιμούν την καλύτερη γι' αυτές εναλλακτική λύση και δρουν πάντοτε λαμβάνοντας υπόψη μόνον τους άμεσους οικονομικούς παράγοντες της κατάστασης (εισόδημα, ατομικές προτιμήσεις, δεδομένη τεχνολογία). Κατ' αυτήν την έννοια, οι οικονομικές μονάδες δρουν σε πλήρη αυτονομία προς τον κοινωνικό τους περίγυρο, που θεωρείται σταθερός και δεδομένος (Latsis [1976] σ. 22, Blaug [1976] σ. 160-1).

Αυτές οι αρχές αφορούν κυρίως τον πυρήνα του μοντέλου γενικής ισορροπίας όπως διατυπώθηκε από τους Arrow-Hahn-Debreu. Ο όρος *πρόγραμμα επιστημονικής έρευνας* επειδή ακριβώς περιλαμβάνει *σειρές θεωριών* οι οποίες συνδέονται με *αξιοσημείωτη συνέχεια* (Lakatos [1970] σ. 142), επιτρέπει να εντάξουμε σ' ένα πρόγραμμα όλες τις θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν τον ίδιο *σκληρό πυρήνα*. Όσοι λοιπόν έχουν ως σημείο αφετηρίας τις αρχές του μεθοδολογικού ατομισμού μπορούν, παρ' όλες τους τις ιδιαιτερότητες, να ενταχθούν στο νεοκλασικό πρόγραμμα όπως, η μονεταριστική σχολή των Stigler-Friedman, η νέα-κλασική σχολή των Lucas-Sargent-Wallace, οι σχολές του «ανθρωπίνου κεφαλαίου» των Schultz-Becker και των «οικονομικών της προσφοράς» των Gilder-Laffer, όπως και η σχολή της «δημόσιας επιλογής» των Buchanan-Tullock. Κοινό σημείο των σχολών αυτών είναι η πίστη στην δυνατότητα επίτευξης ισορροπίας μέσω της πλήρως ανταγωνιστικής αγοράς, ως αποτέλεσμα της ορθολογικής συμπεριφοράς ατομικών μονάδων (νοικοκυριά-επιχειρήσεις) που επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν τις ατομικές τους ωφέλειες (ικανοποίηση-κέρδη) κάτω από δεδομένους περιορισμούς (εισόδημα, τεχνολογία).

Ο *σκληρός πυρήνας* συμπληρώνεται από ένα σύνολο μεθοδολογικών κανόνων που προσδιορίζουν τι πρέπει και τι δεν πρέπει να κάνουν οι οικονομολόγοι κατά την κατασκευή των θεωριών τους (η *θετική* και η *αρνητική ευρετική*). Ο Latsis [1976] προσδιόρισε μερικούς τέτοιους κανόνες: α) κατασκευάστε στατικά (ανιστορικά) μοντέλα β) ελαχιστοποιήστε την επίδραση εξωγενών ψυχολογικών και κοινωνικών παραγόντων, γ) προσδιορίστε τις οικονομικές υποθέσεις με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι δυνατή η μαθηματική τους επεξεργασία κλπ.

1.2. Το κεϋνσιανό πρόγραμμα

Παρ' όλο που το κεϋνσιανό πρόγραμμα δεν θα 'πρεπε για πολλούς ν' αντιμετωπίζεται σαν κάτι το ξεχωριστό γιατί δεν αποτελεί παρά την επέκταση και βελτίωση του νεοκλασικού προγράμματος (Lange κ.ά. [1970] σ. 37, Mingat κ.ά. [1985] σ. 514), η αντίληψη των κανόνων λειτουργίας της οικονομίας διαφέρει ουσιαστικά στους επιγόνους του Keynes (Weintraub, Davidson, Clower, Minsky, Leijonhufvud, Tobin, Modigliani, Klein κ.ά.). Στον *σκληρό πυρήνα* του κεϋνσιανού προγράμματος βρίσκουμε τις παρακάτω αρχές:

α) η επιδίωξη των ατομικών συμφερόντων δεν οδηγεί σε ισορροπία τις δυνάμεις της αγοράς, πράγμα που καθιστά αναγκαία την παρέμβαση ενός διορθωτικού υπερ-ατομικού μηχανισμού (Leijonhufvud [1976] σ. 91-3).

β) τα οικονομικά φαινόμενα δεν ανάγονται σε εκδηλώσεις ατομικής συμπεριφοράς. Είναι λοιπόν αναγκαίο να τα προσεγγίσουμε με έννοιες που αναφέρονται σε ολότητες όπως εθνικό προϊόν, συνολική δαπάνη, συνολική επένδυση κλπ. (Blaug [1976] σ. 161).

γ) οι οικονομικές μονάδες προσπαθούν βέβαια να μεγιστοποιήσουν την ωφέλεια τους, αλλά υπό καθεστώσ αβεβαιότητας σε μια ατελώς ανταγωνιστική αγορά. Γι' αυτόν τον λόγο οι επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά προσπαθούν να προβλέψουν το επίπεδο της ενεργούς ζήτησης και του συνολικού εισοδήματος αντίστοιχα, προσαρμόζοντας ανάλογα οι μεν επιχειρήσεις, το ποσοστό του κεφαλαίου τους για επενδύσεις, οι δε καταναλωτές, το ποσοστό του εισοδήματος τους για κατανάλωση και αποταμίευση (βλ. Κορλίρας [1991] σ. 148-150). Χαρακτηριστικό αυτής της συμπεριφοράς, σε αντιδιαστολή με αυτήν του νεοκλασικού προγράμματος, είναι ότι οι οικονομικές μονάδες επηρεάζονται από το κοινωνικό και ψυχολογικό τους περιβάλλον³.

Στην *θετική ευρετική* του κεϋνσιανού προγράμματος περιλαμβάνονται κανόνες απαραίτητοι για την κατασκευή θεωριών και για την εύρυθμη λειτουργία του, όπως: α) είναι απαραίτητη μια δυναμική θεώρηση των οικονομικών φαινομένων όπου το στοιχείο του χρόνου παίζει καθοριστικό ρόλο, β) το χρήμα δεν είναι ουδέτερο αγαθό αλλ' αποτελεί οργανικό μέρος των συναλλαγών, γ) η αγορά εργασίας βρίσκεται σε πλήρη αλληλεξάρτηση με την αγορά των προϊόντων κλπ.

1.3. Το μαρξιστικό πρόγραμμα

Το μαρξιστικό πρόγραμμα παρ' όλες τις τυχόν διαφωνίες των οπαδών του, που πηγάζουν από την στενή του σύνδεση με την επαναστατική πράξη, παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη συνέχεια ως προς τις αρχές του *σκληρού του πυρήνα*:

α) η κοινωνία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αποτελείται από δύο ριζικά αντιτιθέμενες τάξεις, τους κεφαλαιοκράτες-ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και τους μισθωτούς-προλετάριους. Στόχος των πρώτων είναι η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συσσώρευση κεφαλαίου σε βάρος των ανταγωνιστών κεφαλαιοκρατών, αλλά κυρίως σε βάρος των μισθωτών που επιβιώνουν εκμισθώνοντας την εργασία τους.

β) πηγή της αξίας των εμπορευμάτων –άρα και του κέρδους– είναι η εργατική δύναμη, η οποία δεν αμείβεται για την αξία του προϊόντος που παράγει, αλλά μόνον για την αξία των μέσων αναπαραγωγής της. Την διαφορά (υπεραξία) την καρπούται ο κάτοχος των μέσων παραγωγής ο οποίος επιδιώκει να εντείνει τον βαθμό εκμετάλλευσης, προκειμένου να μεγιστοποιήσει το ποσοστό κέρδους.

γ) εκτός από την κυρίαρχη αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται και από μία μοναδική ιστορικά αντίφαση: δεν ενδιαφέρεται να παράγει μόνο αξίες χρήσης για να ικανοποιήσει τις ανάγκες της κοινωνίας, αλλά κυρίως ανταλλακτικές αξίες με στόχο τη διεύρυνση του κέρδους και της συσσώρευσης. Συνέπεια της λογικής της «εμπορευματικής παραγωγής» είναι η όξυνση του ανταγωνισμού και της εκμετάλλευσης που οδηγεί αναπόφευκτα στην εξάντληση της εργατικής δύναμης, άρα στην πτώση του ποσοστού κέρδους, και κατ' επέκταση στην πτώση του ίδιου του συστήματος⁴.

Η *θετική ευρετική* του μαρξιστικού προγράμματος συμπεριλαμβάνει τις θέσεις του Marx για το ρόλο του χρήματος, τις απόψεις του για τη χρήση μαθηματικών εργαλείων, την πίστη του στην αξιοπιστία των θετικών επιστημών (βλ. *Oeuvres* II σ. 87) κλπ. Βασικό στοιχείο της *αρνητικής ευρετικής* είναι η εσσοσιαλιστική αντίληψη του Marx όσον αφορά την πίστη του στην ορθή αναπαράσταση της πραγματικότητας, η οποία καθιστά άσκοπο κάθε έλεγχο των προτάσεων του *πυρήνα* (βλ. *Oeuvres* I σ. 254, κ.έ.).

1.4. Τα εναλλακτικά προγράμματα

Πρόκειται ουσιαστικά για μια «οικογένεια» θεωρητικών προ-

σεγγίσεων της οποίας τα «μέλη» θα έπρεπε να εξετάσουμε σαν ξεχωριστά προγράμματα, με δικό τους πυρήνα και μεθοδολογικούς κανόνες. Τότε όμως θα ξεφεύγαμε από τους στόχους μας, που είναι να δώσουμε μόνον την εικόνα διαίρεσης του κλάδου με σκοπό να στηρίξουμε την θέση της αναγκαιότητας του θεωρητικού πλουραλισμού. Θ' αναφέρουμε λοιπόν τις κυριότερες θεωρητικές προσεγγίσεις που αντιπαρατίθενται στα τρία προηγούμενα προγράμματα:

α) η *νεο-ισντιτουτιοναλιστική σχολή* (Ayres, Colm, Galbraith, Keyserling, Means) αντιλαμβάνεται το οικονομικό σύστημα ως μια εξελικτική διαδικασία που συνδυάζει τις μεταβολές σε τεχνολογικό επίπεδο, με αυτές που συντελούνται σε θεσμικό επίπεδο. Οι νέο-ισντιτουτιοναλιστές αρνούνται τα βασικά στοιχεία του νεοκλασικού προγράμματος, δηλαδή τις αρχές του μεθοδολογικού ατομισμού, –τονίζοντας το ρόλο των συλλογικών οργανώσεων και των κοινωνικών θεσμών–, και τις δυνατότητες της αγοράς σαν αυτορυθμιζόμενου συστήματος, πιστεύοντας ότι για την επίλυση των κοινωνικών αντιθέσεων απαιτείται ένας επιλεκτικός κεντρικός σχεδιασμός. Αυτό το τελευταίο τους διαφοροποιεί όμως και από τους κεϋνσιανούς, που ποτέ δεν εγκατέλειψαν την εικόνα της κοινωνικής αρμονίας, αλλά και από τους μαρξιστές, γιατί οι νέο-ισντιτουτιοναλιστές πιστεύουν σε λύσεις μέσα στα πλαίσια του υπάρχοντος συστήματος⁵.

β) η *συστημική σχολή* (Georgescu-Roegen, Mesarovic, Passet), που έχει τις ρίζες της στη Βιολογία, την Κυβερνητική και τη Θερμοδυναμική, ορίζει την κοινωνία σαν ένα φυσικό σύστημα, δηλ. σαν μια ολότητα με μη-αναγώγιμες ιδιότητες, που διαθέτει μηχανισμούς αυτο-διόρθωσης, (όπως η *ομοιοστασία* και η *φυλογένεση*) που της επιτρέπουν να προσαρμόζεται στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον (Γέμτος [1984] σ. 160-2). Το οικονομικό σύστημα αποτελεί ένα υπο-σύστημα οργανικά συνδεδεμένο με το γενικότερο οικοσύστημα, με το οποίο διατηρεί σχέσεις αλληλεπίδρασης. Η μελέτη του απαιτεί μια διεπιστημονική προσέγγιση, έτσι ώστε τα προβλήματα της ανάπτυξης, της συσσώρευσης, αλλά και των κρίσεων ν' αντιμετωπίζονται σ' όλες τους τις διαστάσεις (βλ. Χατζηκωνσταντίνου [1990]).

γ) η *νεο-ρικαρντιανή σχολή* του Sraffa επανέφερε τη συλλογιστική της Πολιτικής Οικονομίας του Ricardo μετατοπίζοντας το κέντρο του ενδιαφέροντος στην παραγωγή και την διανομή του πλεονάσματος μέσω ενός συστήματος πραγματικών τιμών, ανεξάρτητα από το σύστημα της αγοράς. Πέρα από τις καθοριστικές συνέπειες που είχε για την νεοκλασική θεωρία η κριτική του

Sraffa (βλ. Σταμάτης [1989] σ. 153 κ.έ.), η θεωρητική μετατόπιση προς τις κοινωνικές συνθήκες παραγωγής, εκμηδένισε το ρόλο της προσφοράς και της ζήτησης, άρα και της συμπεριφοράς των παραγωγών και των καταναλωτών, ανατρέποντας κυριολεκτικά τον *σκληρό πυρήνα* του νεοκλασικού προγράμματος (βλ. Benetti [1975] σ. 97 κ.έ.).

2. Λόγοι της πολυδιάσπασης

Από την προηγούμενη παρουσίαση φάνηκε η πολυδιάσπαση της οικονομικής επιστήμης σε ανταγωνιστικά ερευνητικά προγράμματα. Παρ' όλο που στον ακαδημαϊκό τουλάχιστον χώρο, φαίνεται να κυριαρχεί η λεγόμενη «νεοκλασική σύνθεση» –ήτοι ένα κράμα νεοκλασικής μικροοικονομικής και κϋνσιανής μακροοικονομικής– ο ανταγωνισμός μεταξύ των προγραμμάτων συνεχίζει να εντείνεται. Το κάθε πρόγραμμα αναπτύσσεται παράλληλα και ανεξάρτητα, εκδίδοντας περιοδικά, διοργανώνοντας ξεχωριστά συνέδρια με κύριο στόχο να βελτιώσει την εσωτερική του συνοχή και να ασκήσει κριτική στα αντίπαλα προγράμματα⁶. Σε μια έρευνα που έγινε σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 211 αμερικανών οικονομολόγων (Kearl-Pope-Whiting & Wimmer [1979]) καταδείχτηκε ότι η συμφωνία σε βασικά θέματα μακροοικονομικής θεωρίας και πολιτικής σπάνια ξεπερνάει το 50%, πράγμα που φαίνεται να επιβεβαιώνει την ειρωνική παρατήρηση του Samuelson: *αν η Βουλή ζητούσε τη γνώμη έξι οικονομολόγων, θα 'παιρνε εφτά απαντήσεις – οι δύο θα προέρχονταν χωρίς αμφιβολία απ' τον άστατο κ. Keynes*⁷.

Δεν είναι λίγοι εκείνοι που θεωρούν ότι η ύπαρξη τόσων διαφορετικών θεωρητικών παραδόσεων είναι σημάδι ανωριμότητας της επιστήμης (Worswick [1972], Aeppli [1980], Malinvaud [1988]). Κάποιοι άλλοι, όπως ο McCloskey [1983], προτείνουν να εγκαταλειφθεί κάθε προσπάθεια συμβιβασμού των διαφωνιών με αυστηρούς κανόνες ελέγχου των οικονομικών θεωριών, μεταφέροντας την συζήτηση στο πεδίο της Ρητορικής, όπου θα αναλύονται τα επιχειρήματα και οι τεχνικές πειθούς. Και οι δύο αυτές απόψεις δεν μας βρίσκουν σύμφωνους. Η πρώτη, γιατί ελπίζει ότι όταν κάποτε ωριμάσει η επιστήμη, θα κυριαρχήσει η μονολιθικότητα της μιας και οριστικής αλήθειας. Η δεύτερη, γιατί υποβιβάζει την επιστημονική γνώση σ' ένα κατάλογο επιχειρημάτων χωρίς εμπειρικό αντίκρισμα, εξομοιώνοντας ουσιαστικά την επιστήμη με την φιλολογία. Αντί αυτών των δύο άκρων, πιστεύουμε ότι θα πρέπει

ν' αποδεχτούμε εξ αρχής τον θεωρητικό πλουραλισμό της οικονομικής επιστήμης (όπως οι Blaug [1980], Caldwell [1982], Brochier [1988], Walliser-Prou [1988], Menard [1990]), εγκαταλείποντας την ουτοπία της μιας αλήθειας που θα σημάνει και το τέλος της επιστημονικής αναζήτησης.

2.1. Διαφορές στην κοσμοθεώρηση των οικονομολόγων

Αν στις φυσικές επιστήμες είναι δύσκολη μια συμφωνία για τη ντετερμινιστική ή την ιντετερμινιστική δομή του φυσικού κόσμου⁸, στις κοινωνικές επιστήμες μια ανάλογη συμφωνία για την φύση της κοινωνίας είναι αδύνατη. Η παρουσίαση των ανταγωνιστικών προγραμμάτων στην οικονομική επιστήμη έδειξε τις διαφορές που υπάρχουν ως προς τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η λειτουργία του οικονομικού συστήματος. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο θεμελιακά διαφορετικές αντιλήψεις για τη φύση της κοινωνίας:

– είτε αναφερόμαστε σε μια κοινωνία συναίνεσης και αρμονίας συμφερόντων, αποτελούμενη από αυτόνομες και ισόνομες μονάδες,

– είτε αναφερόμαστε σε μια κοινωνία ανισότητας και κοινωνικής εκμετάλλευσης, όπου τα άτομα και οι επιδιώξεις τους συνθλίβονται μέσα στις αντιθέσεις των κοινωνικών ομάδων.

Οι δύο αυτές κοσμοθεωρήσεις βρίσκονται στη βάση κάθε προσπάθειας εξήγησης των οικονομικών φαινομένων (βλ. Mingat κ.α. [1985] σ. 355, Brochier [1988]). Η πρώτη βρίσκεται στον σκληρό πυρήνα όχι μόνον του νεοκλασικού προγράμματος αλλά και του κεϋνσιανού, με τη διαφορά ότι στους κεϋνσιανούς είναι αναγκαίες ορισμένες παρεμβάσεις συμπλήρωσης, διόρθωσης και (όπου δε γίνεται αλλιώς) υποκατάστασης της αγοράς με μηχανισμούς που εκφράζουν τη συλλογική επιθυμία και προσπάθεια των συμπτωμάτων «αταξίας» που κρίνονται ανεπιθύμητα (Κορλίρας [1991] σ. 122). Η δεύτερη αντίληψη αφορά, βασικά, το μαρξιστικό πρόγραμμα αλλά και τα εναλλακτικά προγράμματα, στο βαθμό που και αυτά αναγνωρίζουν την ύπαρξη θεμελιωδών κοινωνικών ανισοτήτων και αντιθέσεων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων.

Είναι όμως δυνατό να υπάρξει τρόπος ώστε ν' αποδειχθεί η ορθότητα της μιας ή της άλλης κοσμοθεώρησης; Αν κάτι τέτοιο μπορούσε να γίνει χάρη στον ορθό λόγο, η συζήτηση θα είχε λήξει υπέρ της μιας ή της άλλης θέσης. Τα επιχειρήματα εδώ και

δύο αιώνες, από τότε δηλαδή που συστήθηκε η οικονομία ως επιστήμη, δεν έπαψαν να συσσωρεύονται και λύση πειστική, δηλ. κοινά αποδεκτή, δεν υπήρξε. Μήπως μπορεί η εμπειρία να προσφέρει αποδείξεις ατράνταχτες για το αν η κοινωνία αποτελείται από άτομα ίσα με κοινά συμφέροντα, ή από αντιτιθέμενες κοινωνικές ομάδες; Κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε τη δυνατότητα ουδέτερης παρατήρησης μιας αδιαμόρφωτης κοινωνικής πραγματικότητας. Η κοσμοθεώρηση όμως για τη φύση της κοινωνίας, το *όραμα*, όπως έλεγε ο Schumpeter, *είναι ιδεολογικό σχεδόν εξ ορισμού (γιατί) ενσωματώνει την εικόνα της πραγματικότητας όπως τη βλέπουμε εμείς* (βλ. [1954] σ. 42). Θα λέγαμε ότι και οι δύο κοσμοθεωρήσεις είναι εξίσου αληθείς αφού και οι δύο ερμηνεύουν εν μέρει την πολυσύνθετη κοινωνική πραγματικότητα. Ούτε ο Λόγος, ούτε και η εμπειρία μπορούν ν' αποφασίσουν οριστικά υπέρ της μίας εκ των δύο κοσμοθεωρήσεων που αποκτούν έτσι, κατά την ορολογία του Popper, χαρακτήρα *μη διαψεύσιμων*, ήτοι μεταφυσικών αντιλήψεων που επηρεάζουν απ' το προ-αναλυτικό στάδιο κάθε προσπάθεια εξήγησης των κοινωνικών φαινομένων.

2.2. Διαφορές ως προς τους σκοπούς της οικονομικής επιστήμης

Από τη γένεση της η οικονομική επιστήμη υπέφερε από μια σύγχυση ως προς τους σκοπούς που πρέπει να επιδιώκει. Ξεκίνησε ως πρακτική επιστήμη με στόχο να προτείνει μεθοδικές και συστηματοποιημένες λύσεις σε θέματα διαχείρισης της κρατικής οικονομίας, και στη συνέχεια αυτονομήθηκε από την πράξη επιδιώκοντας καθαρά γνωστικούς-πληροφοριακούς σκοπούς. Ας σημειώσουμε εδώ ότι το αίτημα διαχωρισμού των πρακτικών από τα θεωρητικά ζητήματα χρονολογείται απ' το 1826 με τον Senior, και υποστηρίχθηκε έκτοτε από οικονομολόγους όπως οι J.S. Mill, Cairnes, Bagehot, Sidgwick, Neville Keynes κ.ά.⁹ Παρ' όλα αυτά όμως, ουδέποτε εξέλειψαν προσεγγίσεις που επιμένουν να ταυτίζουν την Πολιτική Οικονομία με την οικονομική πολιτική.

Η μαρξιστική οικονομική δεν ήταν ποτέ η μόνη που ταύτιζε την θεωρία με την πράξη, ήταν πάντοτε όμως η πιο δυναμική γιατί εξάρτούσε την πρώτη από την δεύτερη¹⁰. Όλα τα προγράμματα επιστημονικής έρευνας έγιναν αφετηρία προσεγγίσεων που προάγουν το δέον σε βάρος του όντος, θέτουν δηλαδή σκόπιμα τις επιστημονικές τους αναλύσεις στην υπηρεσία πρακτικών αξιολογήσεων. Αυτή η «συνήθεια» παρατηρείται και σε κεϋνσιανούς οικονομολόγους όταν υποβιβάζουν το κεϋνσιανό πρόγραμ-

μα, σε πηγή εξεύρεσης επιχειρημάτων για την δικαιολόγηση της κρατικής παρέμβασης (π.χ. Κορλίρας [1991]).

Το πιο χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα απ' το νεοκλασικό χώρο είναι η σύγχρονη παρετιανή οικονομική της ευημερίας. Θυμίζουμε τα τρία αξιώματα της κατά Pareto άριστης λύσης: 1) μόνον τα ίδια τα άτομα γνωρίζουν τι είναι καλύτερο γι' αυτά, 2) η κοινωνική ευημερία περιλαμβάνει το σύνολο των ατομικών ευημεριών των μελών της κοινωνίας αυτής, και μόνον απ' αυτές, 3) μόνον όσες ανακατανομές πόρων γίνονται ομόφωνα, προάγουν την κοινωνική ευημερία (βλ. Blaug [1980] σ. 122). Σύμφωνα με δύο από τους κυριότερους εκπροσώπους της σχολής αυτής, τους Archibald και Hennisman, τα τρία αυτά αξιώματα αναφέρονται σε αντικειμενικές διαδικασίες κατανομής των κοινωνικών πόρων, οι οποίες καθόλου δεν εξαρτώνται από αξιολογικές τοποθετήσεις¹¹. Με τον τρόπο αυτό, η οικονομική της ευημερίας επιχειρεί όχι μόνον να καλύψει υπό τον μανδύα της ουδετερότητας προτάσεις με προφανές δεοντολογικό περιεχόμενο –ποιος και πώς θα ορίσει π.χ. συλλογικές αξίες όπως η οικογένεια και η πατρίδα που επηρεάζουν την ατομική ευημερία;– αλλά και να δώσει στην οικονομική πολιτική τον θετικό χαρακτήρα της επιστήμης που δεν μπορεί να έχει, αφού δεν μπορεί να υπάρξει επιστημονική θεμελίωση μιας ιδεολογίας (βλ. Γέμτος [1984] σ. 43, 248, Mingat κ.ά. [1985] σ. 527, Walliser-Prou [1988] σ. 127). Ισχύει μ' άλλα λόγια εδώ η θέση του Hume που λέει ότι *δεν μπορούμε να συμπεράνουμε το τι πρέπει να γίνει από αυτό που υπάρχει* (θέση γνωστή ως «λαιμητόμος του Hume», βλ. Blaug [1980] σ. 109). Ανάμεσα στην οικονομική εξήγηση και στην πολιτική πράξη, ανάμεσα στο επιστημονικό «είναι» και στο πολιτικό «δέον», παρεμβάλλεται η θέληση της δημοκρατικής πλειοψηφίας που επιβάλλει (ευτυχώς!) τους στόχους και τους δρόμους προς την κοινωνική ευημερία.

Η σύγχυση ως προς τους σκοπούς της επιστήμης είναι εν κατακλείδι σύγχυση ως προς τα κριτήρια αξιολόγησης των οικονομικών θεωριών. Γιατί αν σκοπός της οικονομικής επιστήμης είναι η εξεύρεση λύσεων στα επείγοντα οικονομικά προβλήματα, και όχι η επιστημονική εξήγηση της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, τότε κριτήριο αξιολόγησης των θεωριών δεν θα 'πρεπε να 'ναι η αλήθεια, αλλά η δικαιοσύνη, η ελευθερία ή όποια άλλη αρχή είναι επιθυμητή από το κοινωνικό σύνολο μιας εποχής (βλ. Καραντώνης [1980] σ. 58, Γέμτος [1984] σ. 235)¹². Όσο υπάρχουν οικονομολόγοι (και μάλλον θα συνεχίσουν να υπάρχουν) που επιμένουν να συγχέουν τους σκοπούς της επιστήμης τους με αυτούς της πολιτικής δράσης, τόσο θα καθυστερεί η πρόοδος

στο εσωτερικό των επιστημονικών τους προγραμμάτων, άρα και η δυνατότητα παραγωγής θεωριών με μεγαλύτερο εμπειρικό περιεχόμενο, και μεγαλύτερη επεξηγηματική ισχύ.

2.3. Αναζητώντας κριτήρια εμπειρικού λόγου

Είδαμε ήδη δύο βασικές αιτίες διαίχισης των διαφωνιών μεταξύ των ανταγωνιστικών προγραμμάτων στην Οικονομική. Η πρώτη αφορούσε τις διαφορές στην κοσμοθεώρηση σχετικά με τη φύση της κοινωνίας και τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος. Η δεύτερη, αφορούσε τις διαφορές ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι οικονομολόγοι τους σκοπούς της επιστήμης τους. Φαίνεται λοιπόν ότι και οι δύο αιτίες έχουν καθαρά ιδεολογικές αφετηρίες, με την έννοια ότι και η επιλογή κοσμοθεώρησης, αλλά και η επιλογή μεταξύ αλήθειας και δικαιοσύνης, είναι περισσότερο θέμα πίστης και λιγότερο θέμα ορθολογικής απόφασης ή εμπειρικής απόδειξης.

Η λύση στο διαφαινόμενο αδιέξοδο μπορεί να δοθεί από τη μεθοδολογία, ήτοι από τη θέσπιση κριτηρίων εμπειρικού ελέγχου που θα μας επιτρέψουν να κρίνουμε την αλήθεια των οικονομικών θεωριών. Ο Blaug είπε ότι *η Μέκκα της οικονομικής είναι η ίδια η μέθοδος της επιστήμης* ([1980] σ. 132). Εννοούσε ότι αφού η διαπλοκή αξιών και γεγονότων είναι ούτως ή άλλως μόνιμο φαινόμενο στις κοινωνικές επιστήμες, η μόνη λύση είναι, εφόσον δεχόμαστε την αλήθεια ως αντικειμενικό σκοπό της επιστήμης, να βρούμε κριτήρια ελέγχου που διασφαλίζουν ότι κινούμαστε στον σωστό δρόμο. Μένει λοιπόν να δούμε γιατί τα κριτήρια αξιολόγησης των θεωριών, που προσφέρει το οπλοστάσιο της φιλοσοφίας της επιστήμης, δεν μπόρεσαν μέχρι σήμερα να δώσουν τη λύση στην πολυδιάσπαση της Οικονομικής. Θα επιμεινουμε μόνον στη μεταποπερριανή μεθοδολογία για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί η ιστορία των κριτηρίων αξιολόγησης του λογικού θετικισμού (επαληθευσιμότητα) και του λογικού εμπειρισμού (επικυρωσιμότητα) είναι πλέον ένα κλειστό κεφάλαιο της φιλοσοφίας της επιστήμης, αφού κατέληξε σε αδιέξοδο¹³, και παράλληλα επιλήγη από την καταλυτική κριτική του Popper [1935], [1963], [1972]. Δεύτερον, γιατί οι αντιλήψεις του Popper και του Lakatos είναι πολλαπλά ενδιαφέρουσες για την οικονομική μεθοδολογία.

2.3.1. Το κριτήριο Popper και οι οικονομολόγοι

Θυμίζουμε ότι το κριτήριο της *διαψευσιμότητας* του Popper

θεσπίστηκε για να λύσει βασικά το πρόβλημα διαχωρισμού επιστήμης και μη επιστήμης που τυραννούσε τους λογικούς θετικιστές του Κύκλου της Βιέννης, και δευτερευόντως το πρόβλημα της επαγωγής, που παρέμενε άλυτο από τότε που ο Hume έδειξε πόσο σαθρά ήταν τα θεμέλια της επαγωγικής γνώσης. Με δύο λόγια, ο Popper όρισε ότι επιστημονικές είναι μόνον οι θεωρίες που είναι δυνατόν να διαψευστούν εμπειρικά (βλ. [1935] §6, [1963] σ. 253-292). Παράλληλα προσέφερε μία, λογικά τουλάχιστον, άψογη λύση σε όσους προσπαθούσαν μάταια με επαγωγικές διαδικασίες, στηριζόμενοι δηλαδή αποκλειστικά σε δεδομένα της εμπειρίας, να θεμελιώσουν καθολικές επιστημονικές θεωρίες¹⁴. Αφού είναι αδύνατον να στηρίξουμε την ορθότητα μιας θεωρίας επαγωγικά –αφού δεν μπορούμε να εξαντλήσουμε το σύνολο των πιθανών ενδείξεων που επιβεβαιώνουν τη θεωρία– ο Popper πρότεινε τον έλεγχο των θεωριών κατά τρόπο αρνητικό, αξιοποιώντας τις αρνητικές ενδείξεις εναντίον της υπό έλεγχο θεωρίας: αν τα συμπεράσματα μιας θεωρίας διαψεύδονται κατά τον εμπειρικό έλεγχο, συνάγεται ότι η θεωρία είναι ψευδής (βλ. Popper [1935], [1972] σ. 1-31, Δημητράκος [1985], Μεταξόπουλος [1988] σ. 122 κ.έ.). Όσες θεωρίες αντέξουν στον έλεγχο, θεωρούνται μόνον προσωρινά αληθείς και όσους περισσότερους ελέγχους αντέξει μια θεωρία, τόσο ενισχύεται (αυξάνεται ο *βαθμός επίρρωσής* της).

Ο Popper προσφέρει λοιπόν ένα διττό κριτήριο επιστημονικότητας και εμπειρικού ελέγχου –προτιμώνται οι διαψεύσιμες θεωρίες– που επιτρέπει όμως ταυτόχρονα και την δυνατότητα αξιολόγησης των διαφόρων θεωριών – μεταξύ δύο θεωριών προτιμητέα είναι εκείνη με τον μεγαλύτερο *βαθμό διαψευσιμότητας*. Αργότερα, υπό την πίεση της κριτικής, θα συμπληρώσει τα κριτήρια αξιολόγησης με το κριτήριο της *ανεξάρτητης ελεγχιμότητας* –μια θεωρία για να συνιστά πρόοδο ως προς τις προηγούμενες οφείλει να οδηγεί σε καινούργιες προβλέψεις–, και το κριτήριο του υψηλού *βαθμού επίρρωσης* – για να γίνει αποδεκτή μια καινούργια θεωρία πρέπει να 'χει περάσει πρώτα μερικά σοβαρά τεστ (βλ. Popper [1963] σ. 215-252, Κάλφας [1983] σ. 66-71).

Οι ιδέες του Popper βρήκαν αμέσως ένθερμους υποστηρικτές μεταξύ των οικονομολόγων (πριν ακόμη διαδοθούν μεταξύ των φιλοσόφων), με πρώτο τον Hutchison [1938], και στη συνέχεια τους Blaug, Klant, Boland και, με κάποιες επιφυλάξεις, τον Brochier κ.α.¹⁵. Η φαινομενική απλότητα του κριτηρίου διαψευσιμότητας και η ελκυστικότητα της εικόνας της επιστημονικής προόδου που διαγράφει η διαδικασία *υποθέσεων και διαψεύσεων*,

έδωσαν νέα ώθηση στην οικονομική μεθοδολογία, που είχε βαλτώσει ανάμεσα στον στείρο απριωρισμό των Robbins, von Mises και Knight (βλ. Blaug [1980] σ. 74-9, Γέμτος [1984] σ. 274-6), και στον ιρρεαλιστικό ινστρουμενταλισμό του Friedman (βλ. Boland [1982] σ. 143 κ.έ., [1989] 87-93). Τ' αποτελέσματα όμως της ποππεριανής μεθοδολογίας στον έλεγχο και την πρόοδο των οικονομικών θεωριών ήταν τελικά φτωχά. Κι αυτό για δύο κυρίως λόγους: αφ' ενός γιατί η ίδια η μεθοδολογία του Popper παρουσίαζε αδύνατα σημεία, και αφ' ετέρου γιατί οι οικονομολόγοι ούτε μπόρεσαν, λόγω της φύσεως του αντικειμένου τους και λόγω έλλειψης κατάλληλων μέσων ελέγχου, αλλά ούτε και θέλησαν να εφαρμόσουν τον Popper στην πράξη.

2.3.2. Αδυναμίες της ποππεριανής μεθοδολογίας

Συνοψίζοντας τα αδύνατα σημεία της μεθοδολογίας του Popper, που έγιναν στόχος δριμύτατης κριτικής, θα λέγαμε ότι:

α) η κατά γράμμα τήρηση της θέσης του *απλοϊκού επιλαθευτισμού*, όπως ονόμασε ο Lakatos τη μεθοδολογία του Popper, θα είχε καταστροφικά αποτελέσματα για την επιστήμη αφού θα αρκούσε μία διάψευση για να καταρρίψει μια θεωρία (Lakatos [1970] s. 215, Hausman [1988]). Απαιτούνται λοιπόν περισσότερες ή «καλύτερες» διαψεύσεις όπως έδειξε ο Lakatos με τον *εκλεπτυσμένο επιλαθευτισμό*.

β) η διάψευση μιας θεωρίας γίνεται από εμπειρικές μαρτυρίες που έχουν μορφή ενικών προτάσεων βάσης (γι' αυτό ονομάζονται *δυνητικοί επιλαθευτές*). Οι προτάσεις βάσης, όπως και κάθε πρόταση κατά τον Popper, είναι *θεωρητικά φορτισμένες*, δηλαδή νοθευμένες με στοιχεία μη εμπειρικά, άρα σαφώς κατωτέρου επιπέδου από τις γενικές θεωρίες τις οποίες πρόκειται να διαψεύσουν. Γιατί λοιπόν να τις εμπιστευθούμε για να ελέγξουμε με αυτές καθιερωμένες επιστημονικές θεωρίες; Ο Popper στηρίζει το κριτήριο του σε προτάσεις που ζητά να γίνουν εντέλει συμβατικά αποδεκτές από την επιστημονική κοινότητα, επαναφέροντας έτσι πλαγίως τον συμβατισμό τον οποίο ακριβώς ήθελε να πολεμήσει¹⁶ (βλ. Lakatos [1970] σ. 106, Γέμτος [1984] σ. 85, Μεταξόπουλος [1988] σ. 139).

γ) Ο Popper αδυνατεί να εξηγήσει γιατί η μεθοδολογία του είναι προτιμότερη από άλλες, αφού δεν προσφέρει καμιά δυνατότητα ελέγχου της ίδιας του της μεθοδολογίας. Έτσι, στο ερώτημα του Lakatos «υπό ποιους όρους θα εγκαταλείπατε το διαχωριστικό σας κριτήριο (της διαψευσιμότητας)», ο Popper δεν μπορεί ν' απαντήσει «αν διαψευσθεί από την πρακτική της επιστημο-

νική έρευνας». Για να στηρίξει την υπεροχή του κριτηρίου του καταλήγει εκ νέου σ' ένα συμβατιστικό επιχείρημα: «γιατί εξηγεί πολλά περιστατικά της ιστορίας της φυσικής». Τότε όμως θα χρειαζόταν μια συστηματική μελέτη της ιστορίας και της κοινωνιολογίας της επιστήμης, πράγμα όμως που ο Popper απεύχεται, (βλ. Lakatos [1971] σελ. 262, Μεταξόπουλος [1988] σ. 145 & 278).

δ) τέλος, η μεθοδολογία του Popper υποφέρει από μια αντίφαση. Μέσω της αναφοράς στον *βαθμό επίρρωσης*, που είδαμε πιο πάνω, προκρίνει μια θεωρία γιατί είναι πιο κοντά στην αλήθεια από μια άλλη, χωρίς να δίνει τη δυνατότητα ν' αποφανθούμε με σιγουριά αν όντως μια θεωρία πλησιάζει ή όχι την αλήθεια (βλ. Popper [1972] σ. 363 κ.έ.). Χωρίς ένα σαφή ορισμό της *αληθοφάνειας* (*verisimilitude*) δεν είναι δυνατόν να ξέρουμε πότε τελικά μια θεωρία είναι αληθοφανέστερη (Μεταξόπουλος [1988] σ. 154).

2.3.3. Δυσκολίες εφαρμογής της μεθοδολογίας του Popper στην Οικονομική

Πέραν των αδυναμιών της, η μεθοδολογία του Popper βοήθησε ελάχιστα στην αξιολόγηση των οικονομικών θεωριών. Μήπως γιατί η οικονομική δεν είναι επιστήμη που ικανοποιεί το κριτήριο επιστημονικότητας του Popper; (βλ. Hausman [1988], DeMarchi [1988] Εισαγωγή). Ο Popper πίστευε το αντίθετο: *η επιτυχία των μαθηματικοποιημένων οικονομικών δείχνει ότι τουλάχιστον μία κοινωνική επιστήμη ξεπέρασε τη φάση της νευτώνειας επανάστασης* (Hutchison [1976] σ. 186). Η εφαρμογή του κριτηρίου της διαψευσιμότητας δεν κατέστη, λοιπόν, δυνατή εξαιτίας της φύσης του αντικειμένου της οικονομικής:

α) Σε αντίθεση με τις φυσικές επιστήμες όπου οι προβλέψεις στηρίζονται στην ύπαρξη σταθερής συμπεριφοράς φαινομένων, που επαναλαμβάνονται με κάποια προσδιορίσιμη κανονικότητα, τα οικονομικά φαινόμενα μεταβάλλονται ιστορικά μαζί με το κοινωνικό πλαίσιο της συμπεριφοράς των φορέων της οικονομικής δραστηριότητας (Machlup [1955] Brochier [1987]). Πέρα από τις συνέπειες που έχει αυτό για τις δυνατότητες εξήγησης και κατασκευής γενικών νόμων στον οικονομικό χώρο (βλ. Γέμτος [1984] σ. 206 κ.έ.), υπονομεύεται η δυνατότητα διάψευσης εμπειρικών προβλέψεων, αφού οι συνθήκες εφαρμογής των οικονομικών νόμων είναι πολλές, ευμετάβλητες και μη μετρήσιμες (Hutchison [1976] σ. 188, Caldwell [1982] σ. 238).

β) Η δυσκολία ακριβούς προσδιορισμού των αρχικών συνθηκών εφαρμογής του *explanans*, που θα επιτρέψουν την συναγωγή ενός διαψεύσιμου *explanandum*¹⁷, πολλαπλασιάζεται από το φαι-

νόμενο της *αυτοεκπληρούμενης προφητείας*. Η δυνατότητα διάψευσης ελαττώνεται σημαντικά από τη στιγμή που τα υποκείμενα των οποίων τη συμπεριφορά μελετούμε, έχουν την δυνατότητα επηρεασμού του περιβάλλοντος στο οποίο μετέχουν (Brochier [1987]). Ο ίδιος ο Popper, εξάλλου, ήταν γνώστης του προβλήματος (το οποίο ονόμαζε *οιδιπόδειο αποτέλεσμα*) γι' αυτό και προειδοποιούσε: *η γόνιμη εφευρετικότητα του ανθρώπου, η ευφυΐα του, είναι οι ουσιαστικές αιτίες που καθιστούν μάταιη κάθε προσπάθεια πρόβλεψης για το ποιό θα είναι μέλλον του* (Popper [1986]).

γ) Ακόμη κι αν ήταν δυνατόν να ξεπεραστούν οι δυσκολίες ακριβούς προσδιορισμού των αρχικών συνθηκών που μόλις αναφέραμε, οι οικονομολόγοι δεν διαθέτουν τα μέσα που θα τους επέτρεπαν, να ελέγξουν τις θεωρίες τους. Η σύγχρονη οικονομετρική πρακτική υποφέρει συνήθως απ' το πρόβλημα της συλλογής «ανεπεξέργαστων» στατιστικών δεδομένων, όταν προσπαθεί να συγκεντρώσει πληροφορίες που δεν θα περιέχουν εξω-εμπειρικά στοιχεία (Blaug [1980] σ. 220, Malinvaud [1988]). Η κυριότερη δυσκολία όμως αφορά στη δυνατότητα εμπειρικού ελέγχου μιας ανεξάρτητης υπόθεσης. Ο έλεγχος μιας υπόθεσης H_1 , έναντι της μηδενικής υποθέσεως H_0 , ή μιας τρίτης υποθέσεως H_2 , προϋποθέτει αφ' ενός ότι οι υποθέσεις είναι μεταξύ τους ανεξάρτητες (η παρουσία ή η απουσία της μιας, δεν επηρεάζει τη συμπεριφορά της άλλης), και αφετέρου ότι οι υποθέσεις μπορούν να απομονωθούν απ' το οικονομικό σύστημα που αποτελεί το πλαίσιο αναφοράς τους. Επανέρχεται λοιπόν μια γνωστή κριτική κατά της δυνατότητας εμπειρικού ελέγχου των επιστημονικών θεωριών, που είναι γνωστή ως θέση Duhem-Quine: μια υπόθεση, ή μια θεωρία, δεν μπορεί ποτέ να απορριφθεί γιατί ο έλεγχός της εξαρτάται από άλλες βοηθητικές υποθέσεις που δεν επιτρέπουν να προσδιορίσουμε, ποια από τις υποθέσεις φταίει για τη διάψευση (βλ. Cross [1982], Walliser [1987]¹⁸). Μπορούν όμως οι οικονομολόγοι εύκολα να διασώζουν έτσι τη διαψευσθείσα υπόθεση με τη δικαιολογία ότι δεν ευθύνεται αυτή για την διάψευση (Mingat κ.ά. [1985] σ. 205, Walliser-Prou [1988] σ. 96).

2.3.4. Τακτικές απομόνωσης των οικονομικών θεωριών από την πραγματικότητα

Οι δυσκολίες εφαρμογής του κριτηρίου Popper στην οικονομική, παρ' όλο που είναι σημαντικότερες, δεν αρκούν για να εξη-

γήσουν γιατί οι οικονομολόγοι δεν έδειξαν κανένα ζήλο στο να παράγουν διαψεύσιμες υποθέσεις, όπως ακούραστα επισημαίνει (εδώ και πενήντα χρόνια!) ο Hutchison: *στις κοινωνικές επιστήμες η αναλογία υποθέσεων προς διαψεύσεις –η πληθώρα υποθέσεων και η σπανιότητα διαψεύσεων– είναι εξαιρετικά μεγάλη* (βλ. [1976] σ. 199). Στο ίδιο πνεύμα, ο Blaug κατηγορεί τους οικονομολόγους για μια γενική κακή θέληση στο να συγκρίνουν τις θεωρίες τους με την πραγματικότητα ([1980] σ. 218, & [1976] σ. 176).

Εφ' όσον η οικονομική είναι μια εμπειρική επιστήμη, τότε θα πρέπει οι υποθέσεις της και οι θεωρίες της να 'ναι κατά κάποιο τρόπο ελέγξιμες, και εν προκειμένω διαψεύσιμες. Η συνήθης πρακτική των οικονομολόγων δείχνει όμως ότι είτε ακολουθούν τακτικές προκειμένου να γλυτώσουν την διάψευση, είτε διατυπώνουν υποθέσεις που δεν επιδέχονται οποιονδήποτε εμπειρικό έλεγχο, είτε τέλος, προσπαθούν με λανθασμένο τρόπο να ελέγξουν το περιεχόμενο των θεωριών τους.

Η πρώτη τακτική συνίσταται κυρίως στην λανθασμένη χρήση της συνθήκης *ceteris paribus*. Στην Φυσική η συνθήκη αυτή χρησιμοποιείται για ν' απομονώσει γνωστές και μετρήσιμες εξωτερικές επιδράσεις που μπορεί να επηρεάσουν το υπό μελέτη φαινόμενο (όπως π.χ. η αντίσταση του αέρα κατά την πτώση των σωμάτων). Στην Οικονομική αντίθετα, η συνθήκη *ceteris paribus* χρησιμοποιείται χωρίς να προσδιορίζονται επακριβώς οι επιδράσεις που θέλουμε ν' απομονώσουμε (βλ. Hollis-Nell [1975] σ. 37, Καραντώνης [1980] σ. 125). Όταν την χρησιμοποιούμε π.χ. για ν' απομονώσουμε τους προσδιοριστικούς παράγοντες της ζήτησης, όπως οι τιμές των υποκατάστατων και των συμπληρωματικών αγαθών, οι προτιμήσεις των καταναλωτών, το εισόδημα τους κλπ., και προσθέτουμε παράγοντες όπως ο χρόνος και η αβεβαιότητα των συνθηκών αγοράς, στην ουσία μηδενίζουμε το πληροφοριακό περιεχόμενο του νόμου της ζήτησης. Κάθε εμπειρικός έλεγχος των συνεπειών του νόμου αυτού είναι πλέον αδύνατος, αφού κάθε διάψευση μπορεί ν' αποφευχθεί με τον ισχυρισμό ότι ευθύνεται κάποιος απ' τους απροσδιόριστους παράγοντες της συνθήκης *ceteris paribus*¹⁹. Σωστά λοιπόν ο Hutchison παρατηρούσε ότι η πρόθεση αυτής της συνθήκης είναι προφανώς να λιγοστέψει την διαψευσιμότητα μιας πολύ συχνά διαψευσθείσας γενίκευσης ([1938] σ. 41).

Η δεύτερη τακτική συνίσταται στη χρήση υποθέσεων που δεν είναι δυνατόν να ελεγχθούν εμπειρικά. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η υπόθεση της ορθολογικής συμπεριφοράς που αποτελεί τη βάση του νεοκλασικού προγράμματος: οι οικονομι-

κές μονάδες δρουν ορθολογικά προσπαθώντας με τα περιορισμένα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους να μεγιστοποιήσουν τις ωφέλειές τους (οι καταναλωτές την χρησιμότητα, οι παραγωγοί τα κέρδη). Δεν πρόκειται για αναλυτική πρόταση ή για ταυτολογία, εφ' όσον δεν είναι αληθής μόνον χάρη των όρων της (ένα και ένα ίσον δύο), ούτε είναι αληθής σε κάθε περίπτωση (ή είμαι εδώ, ή είμαι αλλού). Δεν πρόκειται όμως ούτε για συνθετική πρόταση η οποία περιγράφει πραγματικά γεγονότα, γιατί τότε θα έπρεπε να εγκαταλειφθεί εφ' όσον υπάρχουν καταναλωτές ή παραγωγοί που οι πράξεις τους δείχνουν ότι δεν επιδιώκουν πάντοτε να μεγιστοποιήσουν τις ωφέλειές τους. Στην ουσία η υπόθεση ορθολογικής συμπεριφοράς περιγράφει τι θα συνέβαινε αν οι οικονομικές μονάδες συμπεριφέρονταν κατ' αυτόν τον τρόπο (Hollis-Nell [1975] σ. 53 κ.έ.). Είναι λοιπόν αδύνατο να διαψευστεί γιατί περιγράφει μια ιδεατή συμπεριφορά, γι' αυτό και ορθά χαρακτηρίστηκε σαν μεταφυσική πρόταση (Boland [1981])²⁰. Η πειστικότερη λύση είναι να θεωρήσουμε, όπως ο Machlup, ότι η υπόθεση ορθολογικότητας αποτελεί ένα αδιάψευστο *υποθετικό τύπο δράσης*, που μπορεί μόνον ν' αντικατασταθεί από έναν άλλο που θα επιτρέπει την καλύτερη κατανόηση (*understandability*) της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Machlup [1955], Caldwell [1982] σ. 166-7).

Η τρίτη τέλος τακτική οφείλεται στην εσφαλμένη αντίληψη που έχουν πολλοί οικονομολόγοι για τον τρόπο ελέγχου των θεωριών τους. Η συνήθης πρακτική ελέγχου μιας θεωρίας περιλαμβάνει την κατασκευή ενός οικονομικού μοντέλου που αποτελεί εφαρμογή της υπό έλεγχο θεωρίας. Είναι όμως ο έλεγχος του μοντέλου αρκετός για να ελεγχθεί το περιεχόμενο της θεωρίας; Ο Boland [1989] (σελ. 137-139) έδειξε πειστικά πως δεν μπορούμε να συνάγουμε από την διάψευση των συμπερασμάτων του μοντέλου, ότι διαψεύδεται ταυτόχρονα και η θεωρία. Για να πούμε κάτι τέτοιο θα έπρεπε αφ' ενός, να ήταν δυνατόν να ελέγξουμε όλες τις δυνατές εφαρμογές της εν λόγω θεωρίας, εφ' όσον το γεγονός και μόνον ότι ένα από τα συμπεράσματα της θεωρίας είναι ψευδές μπορεί να σημαίνει ότι κάποια από τις υποθέσεις είναι ψευδής, χωρίς να μπορούμε να εντοπίσουμε ποιά (αν βεβαίως δεν έχουμε υποπέσει σε κάποιο λογικό σφάλμα). Αφ' ετέρου, θα έπρεπε να μπορούσαμε να γνωρίζουμε αν για τη διάψευση ευθύνεται η ίδια η θεωρία, και όχι κάποια από τις απαραίτητες βοηθητικές υποθέσεις κατά την κατασκευή του μοντέλου, όπως π.χ. αυτές που αφορούν τη μορφή των συναρτήσεων του μοντέλου.

2.3.5. Η λύση Lakatos

Η ποππεριανή μεθοδολογία δεν έδωσε τη δυνατότητα εμπειρικής αξιολόγησης των διαφόρων οικονομικών θεωριών, και κατ' επέκταση ούτε και των αντίπαλων προγραμμάτων. Ακόμη και αυτοί που την υποστήριξαν και προσπάθησαν να την εφαρμόσουν για να αξιολογήσουν το εμπειρικό περιεχόμενο του νεοκλασικού προγράμματος, όπως οι Hutchison [1938], [1976], Blaug [1980], Καραντώνης [1980], Boland [1982], στο τέλος αντιμετώπισαν το δίλημμα: ή πρέπει να εγκαταλειφθεί το νεοκλασικό πρόγραμμα αφού διαψεύδονται τα συμπεράσματα μερικών θεμελιωδών του θεωριών (όπως η θεωρία της συμπεριφοράς του καταναλωτή, η θεωρία της επιχείρησης, η θεωρία της οριακής παραγωγικότητας κ.ά.), ή όντως η μεθοδολογία του Popper δεν είναι εφαρμόσιμη στην οικονομική επιστήμη²¹. Η επιβίωση του νεοκλασικού προγράμματος δίνει από μόνη της την απάντηση.

Η μεθοδολογία του Lakatos έλυσε πολλά από τα προβλήματα του Popper. Ο *εκλεπτυσμένος επιλαθευτισμός* απαιτεί, για να εγκαταλειφθεί μια θεωρία, περισσότερες και καλύτερες διαψεύσεις, και επιπλέον την ύπαρξη μιας καλύτερης θεωρίας. Ο Lakatos συμπληρώνει το κριτήριο Popper με δύο ακόμη κριτήρια αποδεξιμότητας που θα επιτρέψουν την αξιολόγηση της νέας θεωρίας: απαιτεί *πλεονάσμα εμπειρικού περιεχομένου*, δηλαδή δυνατότητα πρόβλεψης νέων φαινομένων, και ακόμη έλεγχο και επίρρωση του μεγαλύτερου μέρους του πλεονάσματος αυτού, προτού η νέα θεωρία αντικαταστήσει την παλιά (βλ. Lakatos [1970] σ. 118 κ.έ.).

Εκτός όμως από την επίλυση αυτών των προβλημάτων, η μεθοδολογία του Lakatos, επειδή αναφέρεται σε *σειρές θεωριών*, και όχι σε απομονωμένες υποθέσεις ή θεωρίες, απάντησε ικανοποιητικά και στα άλλα δύο προβλήματα της ποππεριανής μεθοδολογίας, που εξετάσαμε πιο πάνω: α) στο πρόβλημα της αξιολόγησης της ίδιας της μεθοδολογίας, μέσω της ιστορίας της επιστήμης και, συμπληρωματικά, της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας της επιστημονικής ανακάλυψης, και, β) στο πρόβλημα της επιστημονικής προόδου, παρέχοντας στον ιστορικό της επιστήμης κατάλληλα κριτήρια προκειμένου ν' αξιολογήσει ορθολογικά την ανάπτυξη της επιστημονικής γνώσης (Lakatos [1971]).

Είναι ακόμη νωρίς για ν' αποτιμηθεί η προσφορά της μεθοδολογίας του Lakatos στην οικονομική επιστήμη. Από την μέχρι τώρα περιορισμένη εφαρμογή της (βλ. Blaug [1976] Latsis [1976], Cross [1982]) μπορούμε μόνον να συμπεράνουμε ότι είναι περισ-

σότερο χρήσιμη στον ιστορικό παρά στον μεθοδολόγο της οικονομικής επιστήμης. Αυτό γιατί τα κριτήρια αποδεξιμότητας αλλά και τα κριτήρια αξιολόγησης των ανταγωνιστικών προγραμμάτων που προτείνει, συναντούν τις ίδιες περίπου δυσκολίες, και τις ίδιες αντιστάσεις από μεριάς των οικονομολόγων με το κριτήριο Popper. Τα κριτήρια της *αύξησης του επιβεβαιωμένου εμπειρικού περιεχομένου και της περισσότερης ευρετικής δύναμης* για την αποτίμηση των ανταγωνιστικών προγραμμάτων είναι κατά τη γνώμη μας, εξίσου ανεδαφικά για την οικονομική επιστήμη (βλ. Leijonhufvud [1976] σ. 78-79, DeMarchi [1988]).

Αντιθέτως, ο ιστορικός των οικονομικών θεωριών μπορεί να βρει πολλά χρήσιμα εννοιολογικά εργαλεία στη μεθοδολογία του Lakatos. Η έννοια του προγράμματος, παρ' όλες τις αντιρρήσεις (Hutchison [1976]) μπορεί να προσδιορίσει με επιτυχία, όπως είδαμε και στο πρώτο μέρος, τις διάφορες ομάδες σχολών. Η έννοια του *σκληρού πυρήνα* είναι επίσης πολύ αποδοτική για να εξηγήσει την επιμονή πολλών μεταφυσικών προτάσεων στο corpus των οικονομικών θεωριών, όπως η υπόθεση της ορθολογικότητας που εξετάσαμε. Τέλος, το ιστοριογραφικό ερευνητικό πρόγραμμα που προτείνει, επικεντρώνοντας στην εσωτερική ιστορία της επιστήμης, με επιλεκτικές και πάντοτε επικουρικές αναδρομές προς τον κοινωνικό περίγυρο, μπορεί, όπως λέει ο Blaug *επαρκώς να εξηγήσει όλες τις παρελθούσες επιτυχίες και αποτυχίες των οικονομικών ερευνητικών προγραμμάτων* (Blaug [1976] σ. 177).

3. Συμπεράσματα

Σκοπός αυτού του άρθρου ήταν να διερευνήσει τους λόγους για τους οποίους δεν είναι δυνατή η ενοποίηση της οικονομικής επιστήμης. Είδαμε ότι οι λόγοι αυτοί αφορούν τόσο τις ιδεολογικές αφετηρίες της οικονομικής ανάλυσης, όσο και την αδυναμία των κριτηρίων εμπειρικού ελέγχου να επιλύσουν κατά τρόπο αποτελεσματικό τις διαφορές μεταξύ των ανταγωνιστικών προγραμμάτων επιστημονικής έρευνας στην οικονομική. Ορθά λοιπόν συμπέρανε ο Blaug [1980] σ. 226) *ότι μπαίνουμε σε μια εποχή όπου τα ανταγωνιστικά προγράμματα οικονομικής έρευνας μάλλον θα πολλαπλασιαστούν παρά θα μειωθούν.*

Είναι λάθος να θεωρούμε την ποικιλία θεωριών «βρεφικό» ελάττωμα (όπως π.χ. Hutchison [1976] σ. 199). Σήμερα που και στις φυσικές επιστήμες εγκαταλείφθηκε η μια και μόνη θεμελιώδης

αρχή που διέπει τα φυσικά φαινόμενα, είναι αναγκαίο να πολλαπλασιάσουμε τις οπτικές γωνίες, προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα την πολύπλευρη οικονομική πραγματικότητα (Ménard [1990] σ. 122).

Παρ' όλες της τις αδυναμίες, η οικονομική είναι μια εμπειρική επιστήμη που φιλοδοξεί να εξηγήσει τις πραγματικές αιτίες των φαινομένων του οικονομικού κόσμου. Ακόμη κι αν βρίθεται από μεταφυσικές και αδιάψευστες προτάσεις, η οικονομική παράγει θεωρίες με μεγάλο εμπειρικό περιεχόμενο. Το πρόβλημα είναι, όπως το επεσήμανε και η Joan Robinson, εδώ και τριάντα ακριβώς χρόνια, ότι οι οικονομολόγοι *στερούνται μιας κοινά αποδεκτής μεθόδου για να εξαλείφουν τα λάθη τους* (βλ. [1962] σελ. 28).

Είδαμε ότι τα κριτήρια του Popper και του Lakatos απέδωσαν πολύ φτωχά αποτελέσματα κατά τον έλεγχο και την αξιολόγηση των οικονομικών θεωριών. Πρέπει μήπως να παραιτηθούμε από κάθε μεθοδολογία, εγκαταλείποντας κάθε προσπάθεια εξεύρεσης κριτηρίων ελέγχου των οικονομικών θεωριών, όπως ισχυρίζεται ο McCloskey; Όχι. Επειδή οι οικονομολόγοι δεν ακολουθούν σωστά, ή καθόλου τους μεθοδολογικούς κανόνες, δεν πρέπει να καταλήξουμε σε υπερβολές του τύπου: *ο μόνος κανόνας που εγγυάται την επιστημονική πρόοδο είναι, «όλα επιτρέπονται» (anything goes)*, (Feyerabend [1975]).

Μήπως μαζί με τον θεωρητικό μονισμό της μιας αλήθειας, θα πρέπει να εγκαταλείψουμε και τον μεθοδολογικό μονισμό της μιας μεθόδου για την αξιολόγηση των θεωριών; Μια τέτοια λύση προτάθηκε από τον Caldwell [1982], [1988]: η μεθοδολογική αξιολόγηση των ανταγωνιστικών προγραμμάτων πρέπει να γίνεται με βάση τους όρους που τα ίδια τα προγράμματα καθορίζουν. Το βάρος πρέπει να δοθεί στην ορθολογική ανασυγκρότηση του κάθε προγράμματος και στην κριτική του αξιολόγηση ως προς τους στόχους που το ίδιο θέτει.

Πιστεύουμε ότι είναι προτιμότερο ν' αναζητήσουμε κριτήρια ελέγχου και αποδοχής που σέβονται τις ιδιαιτερότητες του αντικειμένου της οικονομικής. Η λύση βρίσκεται στην *κατασκευή μιας μεθοδολογίας της οικονομικής που θα 'ναι κάτι παραπάνω από μια δανεική φιλοσοφία από την φυσική* (DeMarchi [1988] Εισ.). Πρέπει να επιμείνουμε λοιπόν στην παραγωγή εμπειρικά ελέγξιμων θεωριών, και στην παράλληλη βελτίωση των τεχνικών εμπειρικού ελέγχου. Και δεν θα 'πρεπε ασφαλώς να περιοριστούμε στα συμβατιστικά κριτήρια αξιολόγησης των θεωριών που χρησιμοποιούν κατά κόρον οι οικονομολόγοι, όπως η λογική συνοχή, η απλότητα, η γενικότητα, η χρησιμότητα, η παιδαγωγική αξία, η

γονιμότητα κλπ. Κανένα απ' αυτά τα κριτήρια δεν μπορεί να παίξει το ρόλο του ελέγχου της αλήθειας του περιεχομένου των οικονομικών θεωριών, που αποτελεί την κεντρική ρυθμιστική ιδέα κάθε επιστήμης.

Σημειώσεις

1. Χρησιμοποιούμε εδώ το ερμηνευτικό σχήμα και την ορολογία του Imre Lakatos για να περιγράψουμε την κατάσταση στην οικονομική επιστήμη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υιοθετούμε πλήρως τα λακατοσιανά κριτήρια για την συγκριτική αξιολόγηση αντίθετων ερευνητικών προγραμμάτων στην οικονομική. Εξάλλου ο ίδιος ο Lakatos προειδοποίησε ότι *πρέπει κανείς να μεταχειρίζεται με επιείκεια τα αρτισύστατα ερευνητικά προγράμματα*, εννοώντας αυτά των κοινωνικών επιστημών (βλ. Lakatos [1970] σ. 212).
2. Δανειζόμαστε την ιδέα της ταξινόμησης από τους Albertini-Silem [1984] οι οποίοι ωστόσο μιλούν για «αιρετικούς» οικονομολόγους, και όχι για «εναλλακτικό πρόγραμμα». Πολλές πληροφορίες και για τα τέσσερα προγράμματα πήραμε και από τους Basle-Geledan [1988].
3. Κάτι τέτοιο αναφέρει ρητά ο ίδιος ο Keynes μιλώντας για τους παράγοντες που επηρεάζουν την οριακή ροπή προς κατανάλωση, βλ. *General theory*, Coll. Works τομ. VII σελ. 90, 91. Ο Latsis [1976] σελ. 16, χαρακτηρίζει αυτή την περίπτωση συμπεριφοράς *κατάσταση πολλαπλής εξόδου* γιατί οι επιλογές των ατόμων επηρεάζονται και από εξωοικονομικούς παράγοντες.
4. Για την σύνοψη της μαρξιστικής θεωρίας του κεφαλαιοκρατικού συστήματος στηριχθήκαμε κυρίως στους Benetti [1975], Deleplace [1979].
5. Κοντά στις νεο-ινστιτουτιοναλιστικές αναλύσεις βρίσκεται και η *οικονομική των οργανώσεων αγοράς*. Σύμφωνα με τους Simon, March, Coase, Chandler, Williamson, Mintzberg κ.ά. οι οργανώσεις της αγοράς, είναι οι θεμελιώδεις θεσμικές μορφές που αποτελούν τη βάση της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, αντίστοιχες με τους καταναλωτές και τους παραγωγούς των νεοκλασικών. Όπου το νεοκλασικό πρόγραμμα αδυνατεί να εξηγήσει φαινόμενα ιεραρχίας, αβεβαιότητας, σύγκρουσης, *περιορισμένης ορθολογικότητας, καιροσκοπισμού*, αφήνοντας αναπάντητο το ερώτημα του κόστους λειτουργίας των συναλλαγών, αυτή η νέα θεώρηση έρχεται να δώσει λύσεις διευρύνοντας την οικονομική ανάλυση με κοινωνιολογικά επιχειρήματα (βλ. Ménard [1990], Πιτέλης [1992]).
6. Ο Blaug [1980] σ. 225, συμπληρώνει την εικόνα της πολυδιάσπασης και αναφέρει τα κυριότερα αμερικανικά περιοδικά των σχολών που ανταγωνίζονται την νεοκλασική. Έτσι οι ινστιτουτιοναλιστές έχουν σαν όργανο την *Journal of Economic Issues*, οι ριζοσπάστες την *Journal of Radical Political Economy*, οι μετα-κεύνσιανοί την *Journal of Post-Keynesian Economics*, και η σχολή των οργανώσεων αγοράς την *Journal of Economic Behaviour and Organization*. Θα συμπληρώναμε ότι οι μαρξιστές εκφράζονται από τις γραμμές του *Monthly Review* και του *Rethinking Marxism*.
7. Αναφέρεται από τους Kears-Pope κ.ά. [1979] σ. 28. Η έρευνα τους

έδειξε ακόμη ότι οι οικονομολόγοι συμφωνούν περισσότερο σε θέματα μικροοικονομικής ανάλυσης, ενώ διαφωνούν πιο πολύ σε θέματα οικονομικής πολιτικής. Συμπεραίνουν ωστόσο ότι για την εικόνα της πλήρους διαφωνίας ευθύνονται περισσότερο οι δημοσιογράφοι και ο τρόπος με τον οποίο εκλαϊκεύονται τα οικονομικά θέματα(!).

8. Βλέπε επ' αυτού τη διάλεξη του Popper, «*Of Clouds and Clocks*» [1972] σελ. 206-255.

9. Εξετάσαμε αλλού τους όρους ανάδυσης της επιστημονικής ανάλυσης των οικονομικών φαινομένων, και τους λόγους για τους οποίους ο Ricardo πρέπει να θεωρείται ο «πατέρας» της οικονομικής ανάλυσης και όχι ο Smith, που έβλεπε την Πολιτική Οικονομία σαν τον πρόλογο της οικονομικής πολιτικής. Βλ. M. Zouboulakis: *La science économique à la recherche de ses fondements*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1993.

10. Ο Marx στην *Μιζέρια της Φιλοσοφίας* έγραφε: «όπως οι οικονομολόγοι είναι οι επιστημονικοί εκπρόσωποι της αστικής τάξης, έτσι και οι σοσιαλιστές και οι κομμουνιστές είναι οι θεωρητικοί της προλεταριακής τάξης... Από εκείνη τη στιγμή που η επιστήμη παράγεται από το ιστορικό κίνημα και εντάσσεται σ' αυτό εν πλήρει γνώσει (η επιστήμη) παύει να 'ναι θεωρητική, γίνεται επαναστατική», *Oevres Economie I* σ. 92-93. Ακόμη και στο μαρξιστικό πρόγραμμα εμφανίστηκαν πρόσφατα αναλύσεις με καθαρά θετικό χαρακτήρα βλ. John Roemer, *Analytical marxism*, Cambridge 1986, και Jon Elster, *Karl Marx: une approche analytique*, P.U.F. Παρίσι 1989.

11. Για μια περιεκτική παρουσίαση των θέσεων της σχολής της ευημερίας των Michan- Arrow-Scitovsky, σε σύγκριση με αυτές του Public Choice βλ. Κουτσιαράς [1989]. Η αφετηρία του Κουτσιαρά μας θρίσκει ωστόσο αντίθετους μια και αυτό που εμείς θα χαρακτηρίζαμε ανεπίτρεπτη σύγχυση αξιών και γεγονότων, είναι γι' αυτόν *μεγέθυνση του ρεαλισμού και της αξιοπιστίας της (οικονομικής πολιτικής) και διεύρυνση της επεξηγηματικής της ισχύος* (σ. 61).

12. Ο Καραντώνης διαφοροποιείται αρνούμενος τη δυνατότητα της αξιολογικής ουδετερότητας, γι' αυτό και προτείνει μια λύση à la Myrdal, που απαιτεί να διατυπώνουν ανοιχτά οι οικονομολόγοι τις πολιτικές τους πεποιθήσεις. Για τη λύση Myrdal βλ. Blaug [1980] σ. 117.

13. Ο Victor Kraft έγραψε την ιστορία του λογικού θετικισμού: *Ο κύκλος της Βιέννης*, εκδ. Γνώση, 1987. Βλ. ακόμη τους Blaug [1980] κεφ. 1, Caldwell [1982] κεφ. 2 και 3, Μεταξόπουλο [1988] κεφ. Β'.

14. Το κριτήριο της επαληθευσιμότητας του «κύκλου της Βιέννης» (Schlick, Carnap, Feigl, Frank, Hahn κ.ά.) έλεγε: μια θεωρία είναι αληθής όταν μπορεί να επαληθευθεί από τα δεδομένα της εμπειρίας. Το κριτήριο της επικυρωσιμότητας (Carnap μετά το 1936, Ayer, Hempel) έλεγε: αντί να προσπαθούμε να επαληθεύσουμε μια θεωρία, μπορούμε να πούμε ότι είναι αληθής εφ' όσον μπορούμε να την επικυρώσουμε, υπολογίζοντας την *πιθανοφάνεια* της, δηλ. πόσο κοντά είναι στην αλήθεια καταμετρώντας τις υπέρ αυτής ενδείξεις. Βλ. Boland [1982] σ. 23-4, Caldwell [1982] κεφ. 2-3, και την εισαγωγή του Μεταξόπουλου στο Lakatos [1970].

15. Η επίδραση του Popper στην οικονομική μεθοδολογία έγινε πρόσφατα αντικείμενο δύο συνεδρίων, στο Amsterdam τον Δεκέμβριο του 1985,

και στο Παρίσι τον Νοέμβριο του 1986.

16. Το κριτήριο της *ανεξάρτητης ελεξιμότητας* που πρότεινε ο Popper για την αξιολόγηση του περιεχομένου των θεωριών περιλαμβάνει, επιπλέον του εμπειρικού ελέγχου, σύγκριση με το *γνωστικό υπόβαθρο*. Ο Popper ονομάζει έτσι το σύνολο των γνώσεων που είναι αποδεκτές ομόφωνα από την επιστημονική κοινότητα. Βλέπουμε όμως ότι ενισχύεται έτσι ακόμη πιο πολύ ο συμβατιστικός χαρακτήρας της μεθοδολογίας του, αφού η αποδοχή του *γνωστικού υποβάθρου* από τους επιστήμονες στηρίζεται τελικά σε μια σύμβαση. Βλ. Κάλφας [1983] σ. 67, Hausman [1988].

17. Σύμφωνα με το παραγωγικό-νομολογικό μοντέλο των Popper-Hempel-Oppenheim, η εξήγηση και η πρόβλεψη έχουν τη μορφή λογικής παραγωγής ενός φαινομένου (*explanandum*), από ένα σύνολο καθολικών νόμων και των όρων εφαρμογής τους (*explanans*). Βλ. Blaug [1980] σ. 4, Caldwell [1982] σ. 28, Γέμτος [1987] σ. 203.

18. Στο άρθρο του ο Cross [1982], για να στηρίξει τη θέση Duhem-Quine, φέρνει σαν παράδειγμα τον έλεγχο της υπόθεσης της σταθερότητας της ζήτησης χρήματος. Ο Cross αναφέρει δέκα ομάδες παραμέτρων που επηρεάζουν την σταθερότητα της ζήτησης χρήματος και που θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη κατά τον έλεγχο της: μέγεθος όγκου συναλλαγών, κόστος ευκαιρίας για μη χρηματικές επενδύσεις, αγοραστική αξία χρήματος, μορφή της συναρτήσεως της ζήτησης χρήματος, σταθερότητα του συστήματος, συνθήκες μέτρησης των παραμέτρων και του περιθωρίου σφάλματος κλπ. Κατά τον Cross, η συζήτηση μεταξύ των μονεταριστών και των κεϋνσιανών, δεν έλαβε υπόψη την αλληλεξάρτηση αυτών των παραμέτρων που ενισχύουν τη θέση Duhem-Quine, με αποτέλεσμα ν' αποπροσανατολιστεί σε μια σειρά ανταλλαγή λανθασμένων επιχειρημάτων.

19. Αυτή η τακτική ονομάζεται από τον Popper *συμβατιστικό στρατήγημα* ([1972]). Η C. Leren [1987] εξετάζει στο άρθρο της την εφαρμογή αυτής της αντιδιαψευστικής τακτικής στην πράξη απ' τους θεωρητικούς της σχολής της «δημόσιας επιλογής».

20. Ο Popper κατέληξε στην ίδια διαπίστωση εξετάζοντας την υπόθεση ορθολογικής συμπεριφοράς, και ζήτησε να την αποδεχτούμε συμβατικά *γιατί παρ' όλο που γνωρίζουμε ότι δεν είναι αληθής, θεωρείται δίκαια μια καλή προσέγγιση* βλ. Popper [1967] σ. 150.

21. Ο Boland επιμένει ωστόσο σε μια παραλλαγή του κριτηρίου Popper πιστεύοντας ότι είναι δυνατή η πραγματοποίηση διαψεύσεων με παράλληλο έλεγχο μοντέλων μιας οικονομικής θεωρίας και μοντέλων που βασίζονται σε αντίθετες προς αυτήν την θεωρία υποθέσεις (βλ. Boland [1989] κεφ. 8).

Βιβλιογραφία

- Aeppli, R. [1980], «Okonomie als multiparadigmatische Wissenschaft», *Kyklos*, tom. 33, σελ. 682-708.
Albertini, J.M./Silem. A. [1984], *Comprendre les théories économiques*, Seuil, Παρίσι.

- Baslé, M./Gélédan, A. [1988], *Histoire des pensées économiques, les contemporains*, Sirey, Παρίσι.
- Benetti, C. [1975], *Valeur et répartition*, P.U.G.-Maspero, Παρίσι.
- Blaug, M. [1976], «Kuhn versus Lakatos or paradigms versus research programmes in the history of economics», in Latsis [1976] σ. 149-180.
- Blaug, M. [1980], *La méthodologie économique*, Economica, Παρίσι, 1982.
- Boland, L. [1981], «On the futility of criticizing the neoclassical maximisation hypothesis», *American Economic Review*, vol. 71, σ. 1031-1036.
- Boland, L. [1982], *The foundations of economic method*, Allen & Unwin, Λονδίνο.
- Boland, L. [1989], *The methodology of economic model building*, Routledge, Λονδίνο.
- Brochier, H. [1987], «Les théories économiques sont-elles réfutables?», *Economies et Sociétés*, Serie OECONOMIA, No 8, σελ. 107-118.
- Brochier, H. [1988] «Fondements idéologiques et visée scientifique de l' économie», *Economies et sociétés*, Serie OECONOMIA, No 10, σ. 169-188.
- Caldwell, B. [1982], *Beyond positivism, Economic Methodology in the 20th century*, Allen & Unwin, Νέα Υόρκη.
- Caldwell, B. [1988], «The case for pluralism» in DeMarchi [1988] σ. 231-244.
- Coddington, A., [1983], *Keynesian economics: the search for first principles*, Allen & Unwin, Λονδίνο.
- Cross, R. [1982], «The Duhem-Quine thesis, Lakatos and appraisal of theories in macroeconomics», *The Economic Journal* (92), σ. 320-340.
- Deleplace, G. [1979], *Théories du capitalisme*, P.U.G.-Maspéro, Παρίσι.
- DeMarchi, N. [1988], *The popperian legacy in economics: papers presented at a symposium in Amsterdam, December 1985*, Cambridge Univ. Press.
- Δημητράκος, Δ. [1985], «Ποιός φοβάται τον Καρλ Πόππερ;», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, τομ. 2, No 4, σελ. 58-79.
- Feyerabend, P., [1975], *Ενάντια στη μέθοδο*, Σύγχρονα θέματα, Θεσσαλονίκη, 1984.
- Γέμτος, Π. [1984], *Μεθοδολογία κοινωνικών επιστημών*, Τόμος Α' 1987, » » » Τόμος Β, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Guerrien, B. [1990], «La théorie économique: mythes et réalités», *La Revue du MAUSS*, No 9 n.s., p. 125-147.
- Hausman, D. [1988], «An appraisal of popperian methodology», in N. DeMarchi [1988] σελ. 65-86.
- Hollis, M. & Nell, E. [1975], *Rational economic man*, Cambridge Univ. Press.
- Hutchison, T.W. [1938], *The significance and basic postulates of economic theory*, A. Kelley, Νέα Υόρκη, 1960.
- Hutchison, T.W. [1976], «On the history and philosophy of science and economics», in Latsis (ed) [1976], pp. 181-205.
- Κάλφας, Β. [1983], *Επιστημονική πρόοδος και ορθολογικότητα*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη.
- Kearl, J.R./Pope, C.L./Whiting, G.C./Wimmer, L.T. [1979], «A confusion of economists?», *American Economic Review*, vol. 69, pp. 28-37.
- Καραντώνης, Η. [1980], *Η οικονομική επιστήμη από την σκοπιά της σύγχρονης επιστημολογίας*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη.

- Κορλιράς, Π. [1991] *Φιλοσοφία της Πολιτικής Οικονομίας*, Γνώση, Αθήνα.
- Κουτσιάρας, Ν. [1989], «Εξωοικονομικά στοιχεία πολυπαραδείγματος στη νεοκλασική Πολιτική Οικονομία», *Διαβάζω*, τευχ. 222, σελ. 54-62.
- Lakatos, I. [1970], *Μεθοδολογία των προγραμμάτων επιστημονικής έρευνας*, Σύγχρονα θέματα, Θεσσαλονίκη 1986.
- Lakatos, I. [1971], «Η ιστορία της επιστήμης και οι ορθολογικές της ανασυγκροτήσεις», στην ελλ. μτφ. του Lakatos [1970] σελ. 229-286.
- Lange, O./Brus, W./Kowalik, T./Sachs, I. [1970], *Οικονομική Επιστήμη: κύριες Τάσεις*, Κένταυρος, Αθήνα, 1986.
- Latsis, S. (ed) [1976], *Method and appraisal in economics*, Cambridge University Press.
- Latsis, S. [1976], «A research programm in Economics», in Latsis (ed) [1976], σ. 1-41.
- Leijonhufvud, A. [1976] «Schools, "revolutions" and research programmes in economic theory», in Latsis (ed) [1976], σελ. 65-108.
- Lepen, C. [1987], «Falsifiabilité et théorie économique, ou comment rendre une théorie scientifique infalsifiable», *Economies et sociétés*, Série OECONOMIA, No 8, 1987, pp. 119-128.
- Machlup, F. [1955], «The problem of verification in Economics», *Southern Economic Journal*, (22), σελ. 1-21.
- Malinvaud, E. [1988], *Leçon inaugurale au Collège de France*, Παρίσι.
- Marx, K. *Oeuvres complètes, Economie* vol. I-II, Gallimard, coll. Pleiade, Παρίσι 1965-1968.
- McCloskey, D. [1983], «The rhetoric of economics», *Journal of Economic Literature* (XXI) σελ. 481-517.
- Ménard, C. [1987], «L' Economie loin du politique», in Albert Jacquard (ed) *Les scientifiques parlent*, Hachette, Παρίσι, σελ. 167-187.
- Ménard, C. [1990], *L' économie des organisations*, La Découverte, Παρίσι.
- Μεταξόπουλος, Α. [1988], *Σύμβαση και αλήθεια*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Mingat, A./Salmon, P./Wolfelsperger, A. [1985] *Méthodologie économique*, PUF, Παρίσι.
- Πιτέλης, Χ. [1992], «Το πρόβλημα της αποτυχίας του καπιταλισμού και οι θεωρίες των κρίσεων», *Αξιολογικά*, No 3, σ. 85-119.
- Popper, K. [1935], *The logic of scientific discovery*, Hutchinson, Λονδίνο, 1983.
- Popper, K. [1963], *Conjectures and refutations*, Routledge, Λονδίνο, 1989.
- Popper, K. [1967], «La rationalité et le statut du principe de rationalité», in Claassen (ed), *Les fondements philosophiques des systèmes économiques*, Payot, Παρίσι, σελ. 142-150.
- Popper, K. [1972], *Objective knowledge*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1989.
- Popper, K. [1986], «Entretien sur l' économie», *Revue française d' économie*, vol. 1, pp. 55-64.
- Robinson, J. [1962], *Economic philosophy*, Penguin Books, Harmondsworth, 1983.
- Schumpeter, J. [1954], *History of economic analysis*, Allen & Unwin, Λονδίνο.
- Σταμάτης, Γ. [1989] *Εισαγωγή στον P. Sraffa*, Κριτική, Β' έκδοση, Αθήνα.
- Walliser, B. [1987], «Le probleme de l'induction et de la réfutation en économétrie», *Economies et sociétés*, OECONOMIA, No 8, σελ. 153-164.

Walliser, B./Prou, C. [1988], *La science économique*, Seuil, Παρίσι 1988.
Worswick, D. [1972], «Is progress of economic science possible?», *The Economic Journal*, (82), σελ. 73-86.

Αγροτική κοινότητα και καπιταλιστική ανάπτυξη

*Μάγδα Κ. Ψαρρού**

1. Μεθοδολογική προσέγγιση

Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες, ένα συγκριτικό μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού απασχολείται στον γεωργικό τομέα. Για πολλές δεκαετίες κύριο χαρακτηριστικό του τομέα ήταν ο μεγάλος αριθμός παραγωγών οι οποίοι εργάζονταν κάτω από συνθήκες οικογενειακής οργάνωσης της εργασίας και απλού μερκαντιλισμού ως προς τη διάθεση της παραγωγής. Όμως, ακόμη και σήμερα ο γεωργικός τομέας διατηρεί τον αγροτικό του χαρακτήρα λόγω ύπαρξης πληθώρας μικρομονάδων παραγωγής, οι οποίες να σημειωθεί ξεπερνούν κατά πολύ τις ανάγκες εξισορρόπησης μεταξύ απόλυτης και σχετικής αξίας παραγωγής.

Κύριος λόγος για την έντονη παρουσία του αγροτικού χαρακτήρα είναι σίγουρα η σχετικά αργή εξάπλωση του καπιταλισμού στην Ελλάδα. Σ' αυτό να προστεθεί και μια γενικότερη συνθήκη κατά την οποία, όπως είναι γνωστό, η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής συναντά στη γεωργία περισσότερους περιορισμούς απ' ότι στους άλλους τομείς και επομένως εμφανίζει περισσότερες δυσκολίες στη διαδικασία ενσωμάτωσης του κεφαλαίου στο γεωργικό τομέα για διάφορους λόγους, όπως: 1) η ανακύκλωση του κεφαλαίου γίνεται σε μεγαλύτερο συνήθως χρονικό διάστημα από ότι στους άλλους τομείς (οφειλόμενο σε φυσικούς βασικά παράγοντες), 2) η γεωργική παραγωγή παρουσιάζει μεγαλύτερο πρόβλημα που οφείλεται στην αβεβαιότητα των κλιματο-

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας στην Δ/ση Μελετών και Προγρ/σμού της Αγροτικής Τράπεζας.

λογικών συνθηκών, 3) τα αγαθά του κεφαλαίου υποχρησιμοποιούνται, γεγονός που ποικίλει συνήθως για εδαφολογικούς λόγους, αλλά και ανάλογα με τα είδη των καλλιεργιών.

Κάτω από τις δοσμένες καπιταλιστικές συνθήκες τα παραπάνω λειτουργούν ως εμπόδιο στην συσσώρευση και στην επέκταση του κεφαλαίου καθώς και της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας. Παράλληλα, όμως, δημιουργούνται οι συνθήκες οι οποίες επιτρέπουν ευρέα περιθώρια κέρδους στους παραγωγούς οι οποίοι λειτουργούν σε παραγωγικές μονάδες με σχετικά υψηλότερα επίπεδα παραγωγικότητας. Θα υπέθετε κανείς ότι αυτό το τμήμα των καπιταλιστικών παραγωγών ως πιο ανεπτυγμένο, θα μπορούσε να μετατραπεί σε αιχμή αναπτυξιακών διαδικασιών. Συνήθως όμως δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Εφ' όσον είναι δεδομένα τα περιθώρια διαφορικού κέρδους και εφ' όσον εξασφαλίζονται οι συνθήκες διατήρησής τους, συνήθως με μηχανισμούς διαταξικών ισορροπιών, προασπίζεται το χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας και αναστέλλεται η διαδικασία ανάπτυξης του αγροτικού τομέα. Τα υπερκέρδη όταν υπάρχουν, δεν λειτουργούν ως κίνητρα συνεχούς τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και ανύψωσης της παραγωγικότητας γενικότερα, αλλά μάλλον ως αντικίνητρα που στηρίζουν τις διαδικασίες επιβίωσης της παραγωγής της απόλυτης αξίας. Έτσι το όλο σύμπλεγμα καταλήγει να απαιτεί υψηλό κόστος παραγωγής και ως εκ τούτου να επιβάλλονται υψηλές τιμές διάθεσης των γεωργικών προϊόντων, ακόμη κι όταν αυξάνεται το επίπεδο αποδόσεων, αφού το ίδιο δεν σημαίνει κατ' ανάγκη και αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας ούτε και εκμηδένιση της οικονομικής αναποτελεσματικότητας. Αυτό το φαινόμενο έχει ευρύτερη σημασία, δεδομένου ότι ο γεωργικός τομέας δεν είναι αποκομμένος από τις συνολικές κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες αλλά, αντίθετα, συσχετίζεται στα διάφορα επίπεδα με το σύνολο της κοινωνίας και επιδρά με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στη διαμόρφωση που τελικά παίρνει η συγκεκριμένη κοινωνία στο σύνολό της.

Μια τέτοια είδους προσέγγιση βασίζεται στο μεθοδολογικό κριτήριο το οποίο δηλώνει ότι ο χαρακτήρας ενός τρόπου παραγωγής ορίζεται από τον βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής, όπως και από τη μορφή που παίρνει η διαδικασία της αναπαραγωγής του τρόπου παραγωγής στο σύνολο του¹, συμπεριλαμβανομένης της δημιουργίας και δράσης μιας δικής του υπερδομής².

Στο παραπάνω να προσθέσουμε μια ακόμη πρόταση η οποία προσδιορίζει ότι το επίπεδο του συνολικού κοινωνικού αθροίσμα-

τος που απαιτείται προκειμένου να είναι δυνατή η αναπαραγωγή του τρόπου παραγωγής είναι χαρακτηριστικό στοιχείο για κάθε ένα από αυτούς τους τρόπους. Έτσι στην περίπτωση του καπιταλισμού, αυτή η αναπαραγωγή υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια μιας κοινότητας, περιοχής ή χώρας³.

Οι μη-καπιταλιστικές πρακτικές που κατά την άποψή μας λειτουργούν στην Ελλάδα δεν είναι ικανές να δημιουργήσουν ολοκληρωμένους τρόπους γι' αυτό και δεν τίθεται θέμα διάρθρωσης μεταξύ τρόπων παραγωγής αλλά μεταξύ διαφόρων παραγωγικών σχέσεων, οι οποίες είναι ενσωματωμένες σ' ένα και μόνο τρόπο παραγωγής. Τα μη-καπιταλιστικά συνθετικά στοιχεία είναι ενταγμένα κάτω από διάφορες μορφές στην ευρεία αναπαραγωγή του καπιταλισμού όπως εμπόριο, μεταβιβάσεις οικονομικού πλεονάσματος, εργασία, ιδεολογικές σχέσεις, διάφορα στηρίγματα στις τοπικές δομές της εξουσίας και του κεντρικού κράτους. Επιπλέον η ανομοιογένεια των παραγωγικών σχέσεων που εμφανίζουν μεταξύ τους διάφορες ομάδες παραγωγικών μονάδων που συνυπάρχουν στην γεωργία δεν είναι βέβαια αποκλειστικό χαρακτηριστικό του γεωργικού τομέα γιατί το συναντάμε και σε άλλους τομείς.

Στην Ελλάδα σήμερα κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και η παρουσία σχέσεων παραγωγής, μορφών οργάνωσης της εργασίας ή αρχαϊκά πολιτιστικά χαρακτηριστικά τα οποία δεν αναλογούν πλήρως στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, είναι παράγοντες που καθορίζουν τον τρόπο εξάπλωσης του καπιταλισμού στην χώρα. Ο τρόπος αυτός εξηγείται από τη θεωρία του ύστερου καπιταλισμού δεδομένου ότι η πρώτη φάση εκβιομηχάνισης της χώρας τοποθετείται στα τέλη του 19ου αιώνα⁴ και αποδεικνύεται από τον περιορισμό της προλεταριοποίησης της εργασίας, αποτέλεσμα αφ' ενός της ανίσχυρης αστικής τάξης να επιβάλλει τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας και αφ' ετέρου της αντίστασης των αγροτών, των μικροβιοτεχνών, μικροεμπόρων ή άλλων απασχολούμενων σε οικογενειακού τύπου παραγωγική μονάδα, προς τη μισθωτή εργασία⁵.

Να σημειωθεί ότι ο γεωργικός τομέας διακρίνεται από την συστηματική παραχώρηση του κοινωνικού πλεονάσματος του συνόλου της παραγωγής προς το τμήμα της οικονομίας το οποίο λειτουργεί κάτω από καπιταλιστικές συνθήκες. Το ότι κατά περιόδους μπορεί να γίνεται και εισροή πλεονασμάτων δεν αναιρεί την συνηθισμένη ροή του πλεονάσματος από τον αγροτικό τομέα προς τους άλλους τομείς. Ένα άλλο χαρακτηριστικό στις φάσεις της παραγωγής και της κατανάλωσης που προσδίδει ιδιαιτερό-

τητα στην αγροτική κοινότητα είναι η παραγωγή για αυτοσυντήρηση. Έτσι τα μέλη της αγροτικής κοινότητας, παράλληλα με τα βιομηχανικά αγαθά, καταναλώνουν και ένα μεγάλο ή μικρό μέρος προϊόντων, ανάλογα με την περίπτωση και την χρονική περίοδο, τα οποία έχουν παραχθεί από τους ίδιους τους παραγωγούς-καταναλωτές.

Γενικά το ενδιαφέρον για την προσέγγιση της σχέσης της αγροτικής κοινότητας με την καπιταλιστική ανάπτυξη οφείλεται στις σημερινές εξελίξεις ως προς την επιτάχυνση του ρυθμού ενσωμάτωσης που επιχειρείται και προπάντων της ομογενοποίησης των τμημάτων που αποτελούν την ευρωπαϊκή κοινότητα. Βάσει αυτής της προοπτικής ενδιαφέρει η ανάλυση των δυνατοτήτων που παρουσιάζει η εσωτερική δυναμική της ελληνικής κοινωνίας και το ερώτημα που τίθεται είναι αν και κατά πόσο θα μπορέσει να ανταποκριθεί σε μια κατάσταση που απαιτεί την άμβλυση των ορίων δράσης σ' όλα τα επίπεδα της κοινωνικο-οικονομικής ζωής. Ο κόσμος της υπαίθρου στην Ελλάδα που είναι άμεσα συνδεδεμένος με την γεωργία συμπεριλαμβάνεται σ' αυτές τις διαδικασίες και προβάλλει τις δικές του δυσκολίες και απαιτήσεις στην επίλυση των προβλημάτων του.

Από το παραπάνω προκύπτει η ανάγκη εξέτασης και αναζήτησης της δυνατότητας μεταλλαγής της κοινωνίας στην οικονομική και πολιτική διάσταση, όπως επίσης και στην διαδικασία μορφοποίησης αυτής της πολιτικής διάστασης όταν λειτουργούν σχέσεις και νόμοι που έχουν προκύψει από κοινωνίες ταξικά διάφανεσ, όπως ισχύει για άλλες χώρες της ευρωπαϊκής κοινότητας.

Επιπλέον, η ανάλυση των προβλημάτων από την σκοπιά της αγροτικής κοινότητας προϋποθέτει την ανάλυση των σύνθετων διασυνδέσεων οι οποίες δημιουργούνται μεταξύ των αγροτικών κοινοτήτων και του συνόλου της κοινωνίας που ανήκουν, εφόσον η κοινότητα δεν είναι όλη η κοινωνική δομή, η κοινωνία αποτελείται από πολλές αγροτικές κοινότητες και η αγροτική κοινότητα έχει χάσει τον πρωταρχικό της χαρακτήρα. Στην ουσία πρόκειται για την εξέταση της διαδικασίας της ολοκλήρωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τις επιπτώσεις του στο επίπεδο της αγροτικής κοινότητας σε σχέση με τις προηγούμενες, ως προς τον καπιταλισμό, μορφές κοινωνικής οργάνωσης (μερκαντιλισμός).

2. Γενικά χαρακτηριστικά της αγροτικής κοινότητας

Η συνοπτική παρουσίαση των γενικότερων χαρακτηριστικών της αγροτικής κοινότητας ξεκινάει από την προϋπόθεση ότι στην Ελλάδα παρατηρούνται ακόμη και σήμερα μη-καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, οι οποίες συνυπάρχουν με έναν έντονα διαδεδομένο καπιταλισμό. Ο συγκερασμός αυτών των δύο στοιχείων δημιουργεί και την σύγχρονη ιδιαιτερότητα του χώρου της υπαίθρου. Η παραπάνω σχέση οφείλει την περιπλοκότητά της στο γεγονός ότι ιστορικά έχει προκύψει μια κοινωνική διάρθρωση η οποία δεν βασίζεται πάνω σε ταξικά διάφανες κοινωνικές υφές. Έτσι δημιουργούνται έμμεσες καταστάσεις, τουλάχιστον σε τοπικό επίπεδο, που διαχέουν την ταξική τοποθέτηση των κοινωνικών ομάδων, των οποίων η ταυτόχρονη συμμετοχή σε διάφορες κοινωνικές θέσεις ως προς τις παραγωγικές σχέσεις, σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα ή και κοινωνικές τάξεις (π.χ. αγρότης και μισθωτός υπάλληλος ή εργάτης συγχρόνως), παρεμποδίζει την ταξική συνείδηση και επομένως παρεμποδίζει την ταξική συμπεριφορά στην κοινωνικο-πολιτική πράξη. Αν και η αγροτική κοινότητα στο καπιταλιστικό σύστημα έχει χάσει τον πρωταρχικό της χαρακτήρα πιστεύουμε ότι υπάρχουν σχέσεις και ιδιαίτεροι δεσμοί οι οποίοι επιτρέπουν την επιβίωση πολλών προκαπιταλιστικών στοιχείων, τα οποία αν έλειπαν θα καθιστούσαν αδύνατο τον σημερινό χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων. Γι' αυτό και όταν οι οικογενειακές παραγωγικές σχέσεις διακόπτονται εξαιτίας μεταναστευτικής ροής ή επαγγελματικής μετακίνησης, οι αγροτικές κοινότητες βαίνουν προς μαρασμό.

Παρ' ότι η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η διαδικασία διάλυσης της προκαπιταλιστικής μορφής αγροτικής κοινότητας είναι έργο του 20ου αιώνα. Φαινόμενα αναπροσαρμογής προς αυτήν την κατεύθυνση παρατηρούνται στις περιπτώσεις των δεκαετιών του '20 και του '30. Η δεκαετία του '40 όμως μπορεί να θεωρηθεί ως η περίοδος κατά την οποία διαλύονται με τον πιο βίαιο τρόπο ουσιαστικές δομές που υποβασάζουν την απλή εμπορευματική παραγωγή και παραγωγή για την αυτοσυντήρηση στην γεωργία. Οι επόμενες δεκαετίες θα χαρακτηριστούν από περιόδους μεγάλης μεταναστευτικής κίνησης στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, γεγονός το οποίο ακόμη και σήμερα δεν παύει να αφορά άμεσα ένα σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού και να έχει σημαντικές ιδεολογικο-πολιτικές επιπτώσεις στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας.

Μερικές από τις όψεις του παραπάνω φαινομένου σκιαγραφούν την ιδεολογία που αναπτύσσεται στην αγροτική κοινότητα σε συνθήκες υπανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος. Έτσι, για παράδειγμα, η τάση προς την διατήρηση των σχέσεων μεταξύ της αγροτικής κοινότητας και των μεταναστών της, παρ' όλο που η απασχόληση και ο βασικός τρόπος ζωής τους δεν είναι πια γεωργικός και ούτε καν κατοικούν στην κοινότητα από την οποία προέρχονται, συμβάλλει κατά κάποιο τρόπο στη δυσκολία για να καθοριστεί η ταξική τους ταυτότητα. Από την άλλη μεριά η διασύνδεση του μετανάστη με την κοινότητα διατηρείται συχνά με την προστασία των αγροτικών δικαιωμάτων κατοχής της γης την οποία συνεχίζει να καλλιεργεί εκείνο το τμήμα της οικογένειας που παραμένει στην κοινότητα. Η σχέση αυτή διατηρείται επίσης κατά ένα μεγάλο βαθμό και από τα εισοδήματα που αποστέλλουν οι μετανάστες.

Αυτή η κατάσταση έχει ένα πολύ γνωστό αποτέλεσμα που είναι η καθήλωση των παραγόντων της παραγωγής και βέβαια επηρεάζει αρνητικά την καπιταλιστική διαδικασία συσσώρευσης και δημιουργεί τάσεις προς την στασιμότητα. Περιορίζει επίσης την συγκέντρωση του κεφαλαίου στις αγροτικές περιοχές, την κινητικότητα της εργατικής δύναμης, γεγονός που υπογραμμίζεται από το μεγάλο αριθμό οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, την καθιέρωση του καταμερισμού της εργασίας και του εκμηχανισμού της παραγωγής. Αυτό το τελευταίο δεν ισχύει για την Ελλάδα από την δεκαετία του '60 και μετά λόγω έλλειψης εργατικών χεριών στη γεωργία εξαιτίας της μαζικής μετανάστευσης. Όλα αυτά τα φαινόμενα συναθροιζόμενα, διαμορφώνουν υψηλό κόστος παραγωγής και χαμηλή παραγωγικότητα στην γεωργία.

Εδώ πρέπει να διευκρινήσουμε όμως ότι τα παραπάνω δεν εξαρτώνται μόνο από την ιδιοκτησία της γης αλλά από το γεγονός ότι αυτή προστίθεται στο αποτέλεσμα που προκύπτει από τον συσχετισμό και των άλλων παραγόντων που συνθέτουν το σύνολο του φαινομένου, το οποίο τελικά είναι υπέρ της στασιμότητας. Για να αντισταθμιστεί το αποτέλεσμα της σχέσης αυτής, χρειάζονται προσπάθειες και προσαρμογές που είναι δύσκολο να επιτευχθούν ώστε να υπερκεραστούν οι περιορισμοί της συνθήκης που επιβάλλουν οι αγρότες και να αρθούν τα εμπόδια της κινητικότητας των παραγόντων για πιο προχωρημένες μορφές καπιταλιστικής εκμετάλλευσης.

Η λειτουργική προϋπόθεση εδώ είναι ότι η αγροτική κοινότητα είναι καθορισμένη στην εξέλιξη της από δομές, σχέσεις και εσωτερικές πρακτικές οι οποίες είναι ταυτόχρονα τμήμα και απο-

τέλεσμα των σχέσεων και των κοινωνικών δομών που ανήκουν σε εθνικό ή/και υπερεθνικό επίπεδο. Υπάρχει επίσης αλληλεξάρτηση, της οποίας το περιεχόμενο και η μορφή είναι αποτέλεσμα βασικά της διαδικασίας με την οποία η αγροτική κοινότητα ενσωματώνεται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και αυτή η διαδικασία ξεκινάει από και εδράζεται στα συνολικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας.

Επίσης, γίνεται δεκτό ότι στην αγροτική κοινότητα αναπαράγονται εσωτερικές σχέσεις οι οποίες έχουν μια δική τους δυναμική, μέσα όμως σε συνθήκες που επιβάλλουν οι γενικότερες σχέσεις του κοινωνικού συνόλου του οποίου είναι τμήμα. Η εσωτερική δυναμική διαμορφώνεται από τη συνεισφορά του πληθυσμού στην αναπαραγωγή των εντός και εκτός αγροτικής κοινότητας σχέσεων και από την εξάρτηση που έχει από τις έξωθεν σχέσεις για την αναπαραγωγή της. Οι σχέσεις, οι οποίες αποτελούν κεντρικό σημείο των διασυνδέσεων που δημιουργούν την συνοχή της αγροτικής κοινότητας, δεν εξαφανίζονται ούτε αλλάζουν ριζικά με την εξάπλωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁶. Ένα τμήμα λοιπόν των κοινωνικών σχέσεων παραμένει στις διαδικασίες εντός της αγροτικής κοινότητας και διατηρεί μια φαινομενική αυτονομία με τις «εξωτερικές» σχέσεις. Και αυτό, γιατί τα στοιχεία που συντηρούν αυτές τις σχέσεις αναπαράγονται από ανάγκες κοινωνικής συνοχής και όχι από τον καθαυτό τρόπο παραγωγής.

Όπως στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο παρατηρούνται διασυνδέσεις σταθερές και ανθεκτικές στο χρόνο, π.χ. οι σχέσεις οικογένειας και παραγωγής, έτσι συμβαίνει και με τον κεντρικό πυρήνα των σχέσεων στην αγροτική κοινότητα, ο οποίος διαμορφώνεται από ένα σύνολο κοινωνικών παραγόντων που ξεπερνά τους γνωστούς τρόπους παραγωγής. Οι κοινωνικοί αυτοί παράγοντες προσαρμόζονται και παραμένουν ως τμήμα ενός συνόλου κοινωνικών όψεων, που δεν καθορίζονται όμως απ' ευθείας από μορφές παραγωγής, παρ' ότι αποτελούν στήριγμα γι' αυτές, όπως για παράδειγμα ο ρόλος τους στην μετάβαση από έναν τρόπο παραγωγής σε άλλο και η προσαρμογή τους σ' αυτή τη διαδικασία.

Σε πολλές έρευνες διεθνώς, αγροτικές κοινότητες με τα παραπάνω χαρακτηριστικά θεωρούνται ως κοινωνικές ομάδες στις οποίες επικρατούν μη-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής. Επειδή, όμως, συχνά πρόκειται για κοινότητες οι οποίες συνδέονται στενά με τον καπιταλιστικό περίγυρο, η εσωτερική προκαπιταλιστική συνθήκη μπορεί να είναι μια φαινομενική αντίληψη ή μπο-

ρεί να πρόκειται πράγματι για μια μη-καπιταλιστική ουσιαστική κοινωνική σχέση⁷. Η διαφορά στην προσέγγιση αυτού του προβλήματος έχει μεγάλη σημασία όχι μόνο σε σχέση με την αξιολόγηση του χαρακτήρα της καπιταλιστικής υπανάπτυξης της αγροτικής κοινότητας, αλλά επίσης και ως προς την επιρροή που έχει αυτή η εξήγηση, σε σχέση με την εκτίμηση της εθνικής υπανάπτυξης και προπάντων σε σχέση με την κατεύθυνση της πολιτικής δράσης.

Στην περίπτωση που θεωρούμε ότι πρόκειται για μια *προκαπιταλιστική συνθήκη* μπορεί να συμπεράνουμε ότι η διαδικασία ενσωμάτωσης στον καπιταλισμό είναι ελλιπής ή ότι υπάρχουν αστικές προεργασίες τις οποίες οι δυνάμεις του καπιταλισμού θα επιχειρήσουν να τις φέρουν σε πέρας. Στην περίπτωση όμως που θεωρούμε ότι δεν πρόκειται για προκαπιταλιστικές σχέσεις αλλά ότι η συγκεκριμένη περίπτωση συνθέτει τις διάφορες υπανάπτυκτες εκδοχές του καπιταλισμού, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι αυτές οι σχέσεις αποτελούν χαρακτηριστικά της ίδιας της καπιταλιστικής ανάπτυξης σε περιφερειακό και διεθνές επίπεδο και στο μέτρο τους συμβάλλουν στην αναπαραγωγή του φαινομένου της υπανάπτυξης⁸.

Ένας τρόπος προσέγγισης του χαρακτήρα της αγροτικής κοινότητας καταφεύγει στην μελέτη των μηχανισμών της *εμφάνισης του καπιταλισμού στο επίπεδο της κοινότητας*. Ένας άλλος τρόπος είναι αυτός ο οποίος εξετάζει τους μηχανισμούς με τους οποίους αναπαράγεται στην κοινότητα ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, λαμβάνοντας δηλαδή υπόψη το επίπεδο κοινωνικής σύνθεσης που θεωρείται απαραίτητο για την διεργασία της αναπαραγωγής. Αυτή είναι και η σκοπιά από την οποία προσεγγίζουμε την συγκεκριμένη προβληματική. Έτσι, αν θεωρήσουμε ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής απαιτεί το διεθνές επίπεδο για την πλήρη αναπαραγωγή του, τότε αυτό το οποίο παρατηρούμε στην αγροτική κοινότητα θα είναι οι μηχανισμοί διά μέσου των οποίων η ίδια συνεισφέρει στην αναπαραγωγή του τρόπου παραγωγής ή και το πώς η λειτουργία του συνόλου της εθνικής οικονομίας καθορίζει, σύμφωνα μ' αυτό τον τρόπο παραγωγής, τη λειτουργία της κοινότητας στα βασικά της χαρακτηριστικά, παρά το γεγονός ότι μπορούν να υπάρχουν και άλλα αυτόνομα κοινωνικά στοιχεία.

Το τελευταίο σημαίνει ότι στο μέτρο που κυριαρχούν οι καπιταλιστικές μορφές παραγωγής και αναπαραγωγής, εξαπλώνονται και πολλαπλασιάζονται οι σχέσεις της αγροτικής κοινότητας με το κοινωνικό σύνολο και οι ίδιες μεταβάλλονται σε ζωτικές σχέ-

σεις για την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής μέσα στην αγροτική κοινότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο χαρακτήρας των εσωτερικών σχέσεων βρίσκει την βασική του εξήγηση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και μόνο σ' ένα δεύτερο πλάνο στον τρόπο με το οποίο ορισμένες σχέσεις περιέχουν στοιχεία μιας φαινομενικά αυτόνομης δυναμικής.

Μπορούμε έτσι να υποθέσουμε ότι παραμένουν σε ορισμένες περιπτώσεις προκαπιταλιστικά στοιχεία της αγροτικής κοινότητας, με κάποια προσαρμογή βέβαια, και προπάντων όταν δεν εμποδίζουν τη λειτουργία του καπιταλισμού. Αλλά επίσης είναι προνοητικό να θεωρήσουμε την δυνατότητα της διατήρησης της αγροτικής διάρθρωσης (συμπεριλαμβάνονται και οι δομές που διαμορφώνουν τα ήθη και τα έθιμα) και όταν δεν αφορά την λειτουργικότητα του καπιταλισμού, αλλά υπάρχουν οργανωμένες κοινωνικές δυνάμεις που τη συντηρούν. Σ' αυτή την περίπτωση βέβαια η όποια προσαρμογή δεν γίνεται απαραίτητα για να οδηγήσει σ' ένα επίπεδο παραγωγικής αποτελεσματικότητας και κοινωνικής αναδιάρθρωσης βάσει των καπιταλιστικών σχέσεων.

Επομένως, είναι δυνατόν στην αγροτική κοινότητα να διατηρηθούν παραγωγικές διαδικασίες ή μη-καπιταλιστικές σχέσεις, κατά το μέτρο που προσαρμόζονται στις γενικές καπιταλιστικές συνθήκες, αλλά και ως ένα σημείο όταν συμβιώνουν με βασικές λειτουργίες αντίθεσης. Αυτό εξαρτάται από την δύναμη της αντίδρασης, της αντίστασης και της αγωνιστικότητας των ενδιαφερομένων για την διατήρησή τους, μπροστά στη δύναμη της ομογενοποίησης που προωθούν οι δυνάμεις που ενδιαφέρονται για την επικράτηση των καπιταλιστικών διαδικασιών.

Έτσι προτείνεται έμμεσα ότι στο επίπεδο μικρών προστιθέμενων κοινωνικών τμημάτων, η αντιστοιχία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής προκύπτει από τη δημιουργία ενός δικτύου διασυνδέσεων δια μέσου του οποίου όμως μπορούν να βρίσκουν την έκφραση τους ποικίλες σχέσεις χωρίς αυτές να καταστρέφονται από τον καπιταλισμό αλλά να ενσωματώνονται σχετικά και σε αντίθεση μέσα σ' αυτόν. Επίσης το σχετικό βάρος του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και η διατήρηση άλλων κοινωνικών στοιχείων μη-καπιταλιστικών της αγροτικής κοινότητας συμβαίνει σε σχέση με την κατάσταση που επικρατεί στο επίπεδο του συνόλου της εθνικής κοινωνίας. Έτσι επιβιώνουν μορφές οργάνωσης της παραγωγής και ποικιλία όψεων, ξένων προς την καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία, πράγμα το οποίο απλά επιβεβαιώνει το κέντρο βάρους του καπιταλισμού που είναι η συσώρευση και η διατήρηση της αναπαραγωγής σε συνεχή επέ-

κταση και σε οτιδήποτε βοηθάει σ' αυτό το σκοπό μπορεί να του δοθούν ακόμη και κίνητρα επιβίωσης. Επίσης υπάρχει ποικιλία παραγωγικών και μη-παραγωγικών συνθετικών στοιχείων του συνόλου που διατηρούνται και επεκτείνονται, ακόμη και όταν δεν είναι «λειτουργικά» για τον καπιταλισμό. Διαφορετικά υποθέτουμε ότι η αγροτική κοινότητα, ο συνεταιρισμός ή οι ενώσεις για την παραγωγή που οργανώνονται με μη-επιχειρησιακές βάσεις θα εξαφανίζονταν, αν αυτό ήταν απαραίτητο για την επιβίωση του καπιταλισμού. Αντίθετα, όμως, βλέπουμε ότι αυτές οι μορφές μπορούν να αναπαραχθούν αν υπάρχουν αρκετά ισχυρές κοινωνικές δυνάμεις που να ενδιαφέρονται για την διατήρησή τους, ακόμη κι αν πρόκειται για καταστάσεις που προασπίζουν την κοινωνική υστέρηση.

Η παραμονή των μη-καπιταλιστικών όψεων οδηγεί μερικές φορές στην υπόθεση ότι οι κοινωνικοί αυτοί πυρήνες λειτουργούν σύμφωνα με άλλους τρόπους παραγωγής. Όμως, συχνά, πρόκειται για δευτερεύοντα υπολείμματα⁹, μια που αγροτικές κοινότητες στο σύνολό τους ενσωματώνονται στο καπιταλιστικό σύστημα χωρίς την ανάγκη να εξελιχθούν όλες οι κοινωνικές τους όψεις ή οι εσωτερικές παραγωγικές διαδικασίες κάθε μιας παραγωγικής μονάδας. Η διατήρηση βασικά μη-καπιταλιστικών παραγωγικών μονάδων σε συνθήκες χαμηλής παραγωγικής και οικονομικής στάθμης και η συμμετοχή τους στην αναπαραγωγή πρωτόγονων μορφών εκμετάλλευσης, αρνητικών προς την μισθωτή εργασία, είναι μέρος της καπιταλιστικής υπανάπτυξης.

Γενικά, η αγροτική κοινότητα μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί μέρος του καπιταλιστικού συστήματος ακόμα και όταν στο εσωτερικό των περισσοτέρων μονάδων παραγωγής υπάρχουν μη καπιταλιστικές σχέσεις στην οργάνωση της εργασίας. Αυτό ισχύει και όταν είναι ελάχιστο το τμήμα της κοινότητας που βρίσκεται σε εμπορική επαφή με το υπόλοιπο της χώρας. Όταν δηλαδή, είναι μικρό το τμήμα που στηρίζει χρηματικά το βάρος απόκτησης αγαθών και υπηρεσιών και προέρχεται από τμήματα πληθυσμού –μέλη της κοινότητας αρχικά– που βρίσκονται εκτός και χρησιμοποιείται από το υπόλοιπο τμήμα, μη-καπιταλιστικής παραγωγής. Αυτή είναι η περίπτωση ακόμα και σήμερα πολλών αγροτικών κοινοτήτων όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες χώρες. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι ένα μέρος του κοινωνικού συνόλου διατηρεί χαρακτηριστικά μη-καπιταλιστικών σχέσεων είτε βρίσκονται αυτά σε διαδικασία εξαφάνισης είτε παραμένουν σταθερά στο εσωτερικό των αγροτικών κοινοτήτων.

Ένα ουσιαστικό κριτήριο αξιολόγησης του χαρακτήρα της

αγροτικής κοινότητας στον καπιταλισμό είναι ο βαθμός του καταμερισμού της εργασίας που έχει επιτευχθεί. Έτσι, αν γνωρίζουμε τις τάσεις ανάπτυξης της μισθωτής εργασίας μπορούμε να εκτιμήσουμε τη σημασία της στις παραγωγικές διαδικασίες. Μ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να αξιολογηθεί η μισθωτή εργασία που χρησιμοποιείται και το μέγεθος της αξίας που καταφέρνει να παράγει σε αναλογία με εργασίες που είναι οργανωμένες μέσα σε μη-καπιταλιστικές απαιτήσεις όπως είναι η ατομική εργασία του αγρότη.

Τα τμήματα της εργασίας που εκτελούνται κάτω από μισθωτές και μη μισθωτές συνθήκες ορίζουν τον ίδιο το χαρακτήρα της εργασίας συνολικά και καθορίζουν και τον χαρακτήρα της αγροτικής κοινότητας. Η παρουσία της μισθωτής εργασίας δείχνει ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης βρίσκονται σε λειτουργία και επομένως θα διευκολύνουν το σχηματισμό κοινωνικών τάξεων που αντιστοιχούν στο μεταβαλλόμενο καπιταλιστικό σύστημα. Να σημειωθεί ότι η προϋπόθεση αυτή ισχύει μόνο για την αντικειμενική θέση της τάξης και όχι για την πραγματική πολιτική δράση των μελών της ίδιας, που είναι έντονα επηρεασμένα από την κυρίαρχη ιδεολογία και τις συναινετικές δομές.

Βασική θεώρηση στη ζωή της αγροτικής κοινότητας είναι η οικονομική σχέση που δημιουργείται με το υπόλοιπο του εθνικού συνόλου. Γενικά πραγματοποιείται μια ανταλλαγή αγαθών, υπηρεσιών και παραγόντων της παραγωγής και ως αντιστάθμισμα δημιουργούνται χρηματοδοτικές ροές. Βέβαια οι σχέσεις των τιμών καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό χωρίς την επιρροή της αγροτικής κοινότητας τόσο για τα αγαθά που αγοράζει όσο και για αυτά που πουλάει. Αυτό το γεγονός έχει τις αντιθέσεις του και στο πολιτικο-κοινωνικό επίπεδο. Ο πληθυσμός της υπαίθρου πίεζε και θα πιέζει με διάφορους τρόπους, τότε αποτελεσματικά και τότε όχι, για την επιβίωση, επιδιώκοντας καλύτερες τιμές ως προς την πώληση των προϊόντων που παράγει με διάφορες επιδοτήσεις, όπως πολιτικές καθορισμού τιμών, κ.ά. Διαμέσου αυτής της οικονομικής σχέσης προκύπτουν μεταβιβάσεις της παραγόμενης αξίας. Μερικοί βασικοί μηχανισμοί αναφέρονται στη σχέση των τιμών οι οποίες καθορίζουν ώστε η ανταλλαγή της αξίας να είναι μια άνιση ανταλλαγή¹⁰.

Μια από τις υποθέσεις μας αναφέρεται στο γεγονός ότι η απώλεια του οικονομικού πλεονάσματος από την καπιταλιστική αγροτική κοινότητα υπέρ των αστικών κέντρων και ειδικότερα υπέρ της βιομηχανικής δραστηριότητας και αυτής των υπηρεσιών, είναι περισσότερο έντονη κατά το βαθμό που είναι περιο-

σότερο αναπτυγμένη η χώρα και κατ' επέκταση η αγροτική κοινότητα. Πράγματι, στον καπιταλισμό ένας από τους ρόλους που πρέπει να εκπληρώσει καθένα από τα συνθετικά μέρη του συστήματος είναι η μέγιστη προσφορά αξίας για να συσσωρευθεί και να μεταβληθεί σε κεφάλαιο. Η καπιταλιστική κοινωνία χαρακτηρίζεται από την εκμετάλλευση της εργασίας από το κεφάλαιο και την άνιση οικειοποίηση της υπερεργασίας. Συνεπώς, η προσδοκία ότι θα επιτευχθεί μια ίση ανταλλαγή αξιών ή ότι η πληρωμή της εργασίας θα είναι ανάλογη με το σύνολο της δημιουργούμενης αξίας δεν είναι δυνητικές συνθήκες στον καπιταλισμό. Γι' αυτό και ο γεωργικο-κτηνοτροφικός τομέας στο σύνολο του και ειδικότερα οι αγροτικές κοινότητες που διακρίνονται για την εκμετάλλευση της οικογενειακής εργασίας, τείνουν να προσαρμοστούν στο ρόλο τους ώστε να επιφέρουν πλεόνασμα. Αυτή η διαδικασία σαν γενικός κανόνας σημαίνει ότι θα καταναλώνουν αξία σε μικρότερη ποσότητα απ' αυτή που δημιουργούν.

Κατ' εξαίρεση και όταν πρόκειται για αναπτυξιακές διαδικασίες, το παραπάνω αλλάζει και τότε ορισμένες αγροτικές κοινότητες ή περιοχές δια μέσου μιας αντίστροφης κατεύθυνσης της μεταβίβασης, απορροφούν πλεονάσματα που προέρχονται από τον δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Η μεταβίβαση πλεονάσματος οφείλεται σε μια γενικότερη πολιτική ανάπτυξης αυτών των περιοχών ώστε να είναι σε θέση να καταναλώνουν αγαθά προερχόμενα από τους άλλους τομείς, ενώ σε μια μεταγενέστερη φάση να παράγουν αξία και να τη μεταβιβάζουν στους άλλους τομείς.

3. Αγροτική κοινότητα και αστικό κράτος

Στην ανάλυση που προηγήθηκε η έννοια του τρόπου παραγωγής δεν αναφέρεται μόνο στις παραγωγικές διαδικασίες, αλλά συμπεριλαμβάνει τον τρόπο οργάνωσης αυτών των διαδικασιών, τις μορφές και τις κατευθύνσεις κατανάλωσης των αγαθών που προκύπτουν από την παραγωγή όπως επίσης και τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας, καθώς και τον τρόπο δημιουργίας των ιδεολογιών, των διοικητικών κανόνων και των κοινωνικών και πολιτικών οργανώσεων. Με άλλα λόγια αναφέρεται σε όλες εκείνες τις σχέσεις και τις λειτουργίες που επιτρέπουν την αναπαραγωγή και την διατήρηση του τρόπου παραγωγής.

Με το παραπάνω σκεπτικό ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγ-

γής αντιμετωπίζεται όχι μόνο με την έννοια ότι υπάρχει συγκεκριμένος τρόπος οργάνωσης της παραγωγής, αλλά επίσης ότι υπάρχουν οι κυρίαρχες και οι κυριαρχούμενες τάξεις όπως επίσης και εκείνες οι δομές εξουσίας, διοίκησης και ιδεολογίας που συνιστούν την ουσία του αστικού κράτους.

Οι παραδοσιακές δομές εξουσίας που δρουν στην αγροτική κοινότητα σχετίζονται με εκείνες του εθνικού κράτους, διαφέρουν όμως στον τρόπο οργάνωσης και δράσης. Αυτό που στην πραγματικότητα διαφοροποιεί τις δύο δομές συνοψίζεται στο ότι η μια είναι οργανωμένη σε εθνικό επίπεδο, στην κατεύθυνση και θεσμικότητα και δρα σε όλο τον κοινωνικό χώρο εξουσίας του κράτους¹¹, ενώ η άλλη είναι τοπική και συχνά άτυπη. Παρ' ότι είναι άτυπες πρακτικές έχουν ενσωματωθεί στον τυπικό κρατικό μηχανισμό, όπως π.χ. οι συνεταιρισμοί και η τοπική αυτοδιοίκηση.

Το εθνικό σύστημα ανταποκρίνεται στην νομαρχιακή δομή, με τις εξουσίες των κοινοταρχών, των νομαρχών, των συμβουλίων και όλες οι συστημικές δομές αλληλοσυμπληρώνονται με τις αντίστοιχες τοπικές λειτουργίες όπως παιδεία, εκκλησία και ομαδικές οργανώσεις. Το κοινοτικό σύστημα οργάνωσης είχε δημιουργηθεί σε προηγούμενες σχέσεις εκμετάλλευσης και εξουσίας και έχει εκφραστεί μέσα στον καπιταλισμό από την εποχή του κράτους του προβιομηχανικού καπιταλισμού. Η επιβολή του εθνικού κράτους σε τοπικό επίπεδο δεν δείχνει απαραίτητα την κυριαρχία του, προϋποθέτει όμως ότι λειτουργούν καθοριστικές εξουσίες και επιρροές εκτός κοινότητας οι οποίες σταθεροποιούνται μαζί με την καταστροφή ή την προσαρμογή των προηγούμενων μορφών εξουσίας.

Στην Ελλάδα η διείσδυση στοιχείων εθνικού χαρακτήρα στις αγροτικές κοινότητες άρχισε να συμβαίνει μετά την Τουρκοκρατία. Οι αλλαγές στις αγροτικές κοινότητες συντελούνται ωθούμενες προπάντων έξωθεν, αλλά δεν ήταν γι' αυτό το λόγο λιγότερο καθοριστικές για τις ιστορικές συνέπειές τους. Τα εθνικά χαρακτηριστικά άσκησαν μεταλλακτική επίδραση και στο εσωτερικό της αγροτικής κοινότητας διαφοροποιώντας τις σχέσεις παραγωγής, ιδιοκτησίας, εμπορικών συναλλαγών και γενικότερα τις σχέσεις στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

Η παραπάνω διαδικασία η οποία είναι μέρος της πρωταρχικής συσσώρευσης συνηγορούσε υπέρ της απαραίτητης μεταλλαγής για την καπιταλιστική εξάπλωση, είτε αυτό παρουσιάστηκε σαν διαδικασία εκμετάλλευσης των πόρων και της εργασίας από το κεφάλαιο είτε ως απλή ενσωμάτωση της αγροτικής κοινότητας στις καπιταλιστικές αγορές των αγαθών, των υπηρεσιών και της

εργασίας. Το κράτος χρησιμοποίησε την υποστήριξη των τοπικών εξουσιών για να εξασφαλίσει την σταθερότητά του και να προωθήσει, όχι χωρίς αντιθέσεις και ενίοτε έντονες διαμάχες, την εξάπλωση των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης. Αυτό βέβαια επιτυγχάνεται μόνο κατά το μέτρο που οι προηγούμενες δομές είχαν την δυνατότητα μεταλλαγής υπέρ της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Στην Ελλάδα η κυριαρχία του εθνικού αστικού κράτους σε τοπικό επίπεδο ήταν πάντα ελλιπής. Προσέκρουε σε ισχυρά τοπικά συμφέροντα όπως κοτσαμπάσηδες, γαιοκτήμονες, κομματάρχες και άλλους παράγοντες. Σ' αυτή την διαδικασία διαμόρφωσης του αστικού κράτους, η οποία διαρκεί πάνω από ένα αιώνα μπόρεσε να εισαχθεί έστω και περιορισμένα η επιχειρησιακή μορφή εκμετάλλευσης της εργασίας. Κάτω όμως από αυτές τις συνθήκες η εξάπλωση του αστικού κράτους άφησε για μεγάλο χρονικό διάστημα άθικτες σχεδόν τις εσωτερικές σχέσεις στην αγροτική κοινότητα, έχοντας μόνο την δυνατότητα να επιβάλλει μορφές οι οποίες επέτρεπαν την εξαγωγή του πλεονάσματος και της εργατικής δύναμης υπέρ του καπιταλιστικού τομέα. Αυτή η διαδικασία συνεχιζόταν εξαρτώμενη σε μεγάλο βαθμό από το είδος των πόρων που διέθεταν οι συγκεκριμένες αγροτικές κοινότητες, από τον τρόπο που συσχετιζόνταν με τις αγορές και από το βαθμό μεταλλαγής της ιδιοκτησίας της γης σε συνάρτηση με τις εκάστοτε αγροτικές μεταρρυθμίσεις. Έτσι η καπιταλιστική κυριαρχία στην Ελλάδα συνδυάστηκε με προαστικές κοινωνικές δυνάμεις. Η κυριαρχία των αστών τοποθετείται βασικά στην πόλη όπου και επιβάλλουν την κυριαρχία τους μόλις στα μέσα του εικοστού αιώνα.

Η διαδικασία σταθεροποίησης, πρώτα του εθνικού κράτους και μετά του βιομηχανικού, κατέστρεψε ορισμένες από τις υπολειπόμενες ανταγωνιστικές δομές εξουσίας που αναλογούσαν σε προηγούμενους τρόπους παραγωγής ενώ προσάρμοσε άλλες με διαδοχικές μεταρρυθμίσεις, με αποτέλεσμα την ενσωμάτωσή τους σ' ένα σύστημα κρατικού μονοπωλιακού καπιταλισμού, χαρακτηριστικό του οποίου είναι και το διογκωμένο κρατικό τμήμα της ελληνικής οικονομίας. Σήμερα οι τοπικοί παράγοντες στις αγροτικές κοινότητες αντιστοιχούν στις δομές του εθνικού κράτους και η εξουσία που δημιουργείται σε εθνικό επίπεδο γίνεται αποδεκτή και ενσωματώνεται στην εσωτερική διαμάχη των τοπικών κοινωνικών ομάδων. Το εθνικό κράτος με τους μηχανισμούς οικονομικής ιεράρχησης και πολιτικής νομοθέτησης που διαθέτει είναι η κυρίαρχη υπερδομή και στις αγροτικές κοινότητες. Ο θε-

σμός της τοπικής αυτοδιοίκησης, ως τυπική θεσμική μορφή αποκέντρωσης¹² που σήμερα προωθείται από ορισμένες πολιτικές δυνάμεις, προσκρούει στην ήδη διαμορφωμένη δομή άσκησης της κρατικής εξουσίας. Η δομή αυτή συνδέεται τόσο με τον συγκεντρωτισμό εξουσιών όσο και με τις άτυπες τοπικές μορφές¹³, τις οποίες απειλεί η τυπική θεσμική αυτοδιοίκηση.

Η διείσδυση των εθνικών δομών στο σύνολο της κοινοτικής ζωής, αποκαλύπτεται με δύο τρόπους: 1) ως συστατικά της παραγωγικής διαδικασίας και της διανομής, όπως είναι, π.χ. τα έργα ύδρευσης, δάνεια, τιμές και αγορά της παραγωγής από διάφορους κρατικούς οργανισμούς και ιδιαίτερα τους συνεταιρισμούς, που ελέγχονται ουσιαστικά και χρηματοδοτούνται από το κράτος. 2) ως συστατικά της υπερδομής του κράτους, όπως είναι η παιδεία, το φορολογικό σύστημα, οι διοικητικοί μηχανισμοί και άλλα. Έτσι, το εθνικό αστικό κράτος με την διαδικασία ιδεολογικής διάχυσης, την δημιουργία της πολιτιστικής ενότητας, της χρηματικής πολιτικής και των πληρωμών, ασκεί κυριαρχία χωρίς ανταγωνισμό από τη μεριά των μη καπιταλιστικών δομών.

Βέβαια στην ιδεολογική σφαίρα υπάρχουν επιφυλάξεις και αντιστάσεις, με αποτέλεσμα την παραμονή όψεων της προκαπιταλιστικής αγροτικής ιδεολογίας, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις βρίσκεται ελάχιστα προσαρμοσμένη στις επιχειρησιακές και εμπορευματικές σχέσεις. Όμως οι δομές της προκαπιταλιστικής εξουσίας που παραμένουν πραγματοποιούν λειτουργίες οι οποίες είναι αναγκαίες στο επίπεδο του εθνικού κράτους, επειδή είναι συνδεδετικοί κρίκοι πολιτικής, οικονομικής και διοικητικής σχέσης μέσα στην αγροτική κοινότητα και μεταξύ των διαφόρων επιπέδων και έχουν λειτουργίες που οι εθνικές αρχές δεν μπορούν να πραγματοποιήσουν. Έτσι μαζί με τις καπιταλιστικές λειτουργίες δρουν και οι προκαπιταλιστικοί αγροτικοί μηχανισμοί αλληλοσυσχετιζόμενοι στην αλυσίδα των κρατικών μηχανισμών.

Το καπιταλιστικό εθνικό κράτος απευθύνεται στις παραδοσιακές δομές εξουσίας αυτών των κοινοτήτων από ανάγκη άσκησης των καθηκόντων κυριαρχίας και νομιμότητας που του επιβάλλεται. Απλά λοιπόν πρόκειται για τη μετατροπή των παραδοσιακών δομών σε συμπληρωματικά εργαλεία, μικρότερης σημασίας για το καπιταλιστικό κράτος, αλλά απαραίτητα, που συντάσσονται σε τυπικές κρατικές δομές. Δεν ασκούν ούτε επιδιώκουν καμιά αυτονομία. Η λειτουργία τους είναι συμπληρωματική και κάτω από την προστασία των κρατικών μηχανισμών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι απουσιάζουν και οι ανταγωνισμοί. Η τάση προς την εξάπλωση της κυριαρχίας των τυπικών δομών είναι έντονη στο

βαθμό που η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων διευρύνει την δημοκρατική πορεία και έτσι μειώνονται ή εξαφανίζονται οι άτυποι χώροι εξουσίας.

Η λειτουργία της αστικής δημοκρατίας που προϋπόθετει ένα πιο εξελιγμένο βαθμό πάλης μεταξύ των τάξεων, συμβαδίζει με την ανάπτυξη που αποσκοπεί στην εγκαθίδρυση των δημοκρατικών αρχών και διαδικασιών. Γι' αυτό το λόγο επιβάλλεται η διαμόρφωση αποτελεσματικών κρατικών μηχανισμών που να εξασφαλίζουν τη λειτουργικότητα των τυπικών δομών της εξουσίας έναντι των άτυπων. Επίσης είναι σημαντική η αλλαγή που επιτελείται περνώντας από το ένα στο άλλο επίπεδο κοινωνικών συνόλων. Ο περιφερειακός κομματάρχης είναι ο ενδιάμεσος κρίκος ενός άτυπου μηχανισμού κρατικής εξουσίας, καθώς ο τοπικός κομματάρχης είναι ο αρχικός κρίκος αυτής της αλυσίδας. Σε κάθε επίπεδο ο τύπος της εξουσίας του κομματάρχη, το περιεχόμενο και η κατεύθυνσή του είναι καθορισμένο από τους τυπικούς μηχανισμούς.

Ο Δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και η μεταπολεμική περίοδος προκάλεσαν έντονη μεταμόρφωση και επιτάχυνση στην αλλαγή των σχέσεων παραγωγής. Η διαδικασία αυτή συνδέεται με οικονομικές μεταλλαγές οι οποίες κατόρθωσαν να επικρατήσουν σε εθνικό επίπεδο. Οι προηγούμενες συνθήκες στις εμπορευματικές σχέσεις άρχισαν να παίρνουν την ανάλογη μορφή τους σε συνθήκες βιομηχανικού καπιταλισμού και με αυτόν τον τρόπο αλλάζει η εσωτερική ζωή των αγροτικών κοινοτήτων.

Η εξάπλωση της μισθωτής εργασίας και των αγορών εργασίας δημιούργησαν τα εθνικά πρότυπα για την διαμόρφωση και καθιέρωση του ημερομισθίου. Η απόσχιση όμως του άμεσου εργαζόμενου από τη γη που καλλιεργεί θα γίνει με αργούς ρυθμούς. Δηλαδή, παρά τη μεγάλη μετανάστευση, παρά την εξάπλωση της μισθωτής εργασίας και των καπιταλιστικών σχέσεων, η γεωργία παραμένει στα χέρια του άμεσου παραγωγού και της οικογένειάς του, παράλληλα με την εμπορευματοποίηση και τον εχρηματισμό της. Σ' αυτήν όμως τη φάση εξέλιξης, το εθνικό κράτος και η εθνική οικονομία επιβάλλουν την ενσωμάτωση της αγροτικής κοινότητας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και συγχρόνως εμποδίζουν να αναπαραχθεί οποιοσδήποτε άλλος τρόπος στο εσωτερικό της.

4. Αναπαραγωγή της αγροτικής κοινότητας

Στην προσέγγιση των διαδικασιών αναπαραγωγής της αγροτικής κοινότητας δεν αρκεί μόνο να αποδείξει κανείς την σημασία του καπιταλισμού στις δραστηριότητές της, αλλά θα πρέπει να αναζητηθούν επίσης οι αιτίες που επιτρέπουν την παραμονή στην αγροτική κοινότητα μορφών προκαπιταλιστικής οργάνωσης. Μεταξύ των χαρακτηριστικών που εξηγούν την ύπαρξη αγροτικών μορφών οργάνωσης, περιλαμβάνονται οι θεσμικές διατάξεις οι οποίες εξυπηρετούν τη διατήρηση της κυριαρχίας των αγροτών πάνω στην γη όπως αυτή έχει διαμορφωθεί και η δυνατότητα που έχουν ορισμένα μέλη της οικογένειας για μισθωτή εργασία, ώστε να υποβοηθούν την οικονομική αναπαραγωγή της αγροτικής οικογένειας.

Σε μια τέτοιου είδους προσέγγιση αποκτά ιδιαίτερη σημασία η σύμπτωση της παραγωγικής μονάδας της αγροτικής οικονομίας με την οικογενειακή μονάδα. Δηλαδή συμβαίνει το αντίθετο απ' ό,τι στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής όπου η παραγωγική μονάδα είναι η επιχείρηση ακόμα και στην περίπτωση του οικογενειακού τύπου επιχείρησης. Αυτή είναι η βασική διαφορά όσον αφορά στην οργάνωση της εργασίας, αφού στην αγροτική δραστηριότητα χρησιμοποιείται η εργασία των μελών της οικογένειας χωρίς κανένα νομικό περιορισμό στη διάρκειά της, στην ηλικία των εργαζόμενων μελών της και στις συνθήκες εργασίας¹⁴. Αντίθετα στην επιχείρηση η αναφορά γίνεται με βάση την εκάστοτε σχέση που ισχύει για την μισθωτή εργασία.

Από την παραπάνω διαφορά προκύπτει η τυπική και συγχρόνως φαινομενική έκφραση ότι η αγροτική οικονομία μπορεί να αναπαραχθεί από την οικογένεια όταν η παραγωγή από μόνη της δεν είναι σε θέση να καλύψει την υλική συντήρηση της οικογένειας, εφ' όσον βέβαια για την επιβίωση της λαμβάνει κάποια σημαντική βοήθεια από άλλες πηγές. Αντίθετα η καπιταλιστική οικογένεια βασίζεται στην εργασία των ενήλικων μελών της. Αν αυτά αλλάξουν τη συγκεκριμένη σχέση εργασίας που έχουν με τις οικονομικές διαδικασίες η οικογένεια τείνει να αλλάξει και ως προς τον αντικειμενικό της χαρακτήρα. Ο αγροτικός χαρακτήρας της οικογένειας διατηρείται στη βάση των συγκεκριμένων συνθηκών εργασίας των μελών της, του περιβάλλοντος στο οποίο διαβιώνει και της συνολικής οικονομικής και κοινωνικής της δράσης. Η παρουσία των αγροτικών οικογενειών δημιουργεί τις προϋποθέσεις διατήρησης των προκαπιταλιστικών κοινωνικών

και παραγωγικών σχέσεων στην αγροτική κοινότητα, γι' αυτό και είναι σωστό να υποθέσει κανείς ότι η διατήρηση της αγροτικής οικογένειας δεν οφείλεται τόσο στην αντίσταση του αγρότη στην καπιταλιστική εξάπλωση όσο στην αντίσταση του μικροπαραγωγού στην προλεταριοποίησή του¹⁵, η οποία με δεδομένη την χαμηλή οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα μπορεί να τον οδηγήσει στην ανεργία.

Οι οικονομικές ιδιαιτερότητες της αγροτικής οικογένειας οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην αντίσταση που προβάλλουν τα μέλη της στην διαδικασία της αποαγροτοποίησης. Αυτή η διαδικασία έχει την αρχή της στην εμπορική, διοικητική, πολιτισμική και πολιτική, σύνδεση της αγροτικής κοινότητας και της αγροτικής οικογένειας με την καπιταλιστική κοινωνία. Στην Ελλάδα γενικά αυτό έχει ήδη συμβεί πριν από πολλές δεκαετίες και είναι αποτέλεσμα μιας μακράς περιόδου μεταλλαγών, η επόμενη φάση της οποίας είναι η μεταλλαγή της αγροτικής οικογενειακής μονάδας σε μια επιχειρησιακή μονάδα. Αυτό συμβαίνει είτε λόγω μετανάστευσης είτε με αλλαγή στις εσωτερικές σχέσεις της οικογένειας, εφ' όσον ολόκληρη η οικογένεια εισέρχεται σε καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις που αναφέρονται στην εργασία, στο εμπόριο, στην κουλτούρα και πολιτική.

Στην ενδιάμεση φάση της μεταλλακτικής διαδικασίας επίσης, προλεταριοποιείται ένα τμήμα της εργατικής δύναμης των αγροτών. Παραμένει όμως η αγροτική οικογένεια ως βασικός κοινωνικός πυρήνας. Σε αρκετές αγροτικές κοινότητες πολλές οικογένειες βρίσκονται σ' αυτή τη φάση μεταλλαγής, η οποία έχει ξεκινήσει πριν από μερικές δεκαετίες και μπορεί να πάρει ακόμη αρκετό χρόνο για να τελειώσει, αν σκεφτεί κανείς ότι το ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της υπαίθρου που αναλογεί στη μισθωτή εργασία στην γεωργία δεν ξεπερνά, στα τέλη της δεκαετίας του 1980 το 3,8% όταν στην Αγγλία και τις ΗΠΑ φτάνει το 53% περίπου, στην Γαλλία το 18%, στην Γερμανία το 22%, στην Ισπανία το 30%, στην Πορτογαλία το 17%, στην Ιταλία το 40% και στην Ιρλανδία το 14%¹⁶.

Από την άλλη μεριά, όπως ήδη αναφέραμε, το τμήμα της παραγωγής που διατίθεται για την αυτοσυντήρηση της οικογένειας και ως εκ τούτου για την υλική αναπαραγωγή της κοινότητας, είναι πολύ μικρό. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί με την έννοια ότι η ουσιαστική βάση της αναπαραγωγής δεν εξαρτάται από τις εργασίες που σχετίζονται με την παραγωγή για αυτοσυντήρηση της οικογένειας. Το μεγαλύτερο τμήμα της κατανάλωσης ικανοποιείται με εμπορεύματα που αγοράζονται με χρήμα στην αγορά.

Επομένως η δυνατότητα ανάλυσης των διαφόρων πηγών εσόδων της αγροτικής κοινότητας, αποδεικνύεται σημαντικό στοιχείο στην εκτίμηση της σχετικής σημασίας των μέσων για την αναπαραγωγή στο σύνολό της και προκειμένου να γίνουν κατανοητοί οι μηχανισμοί που επιτρέπουν την οικονομική επιμονή των προκαπιταλιστικών μορφών της παραγωγής. Σε ορισμένες αγροτικές κοινότητες ένα σημαντικό ποσοστό των κατοίκων εργάζονται σε άλλες μισθωτές μη αγροτικές εργασίες εντός ή εκτός της κοινότητας. Επίσης, η κίνηση μεταβίβασης χρημάτων ή πλεονασμάτων από τα έξω προς την αγροτική κοινότητα πραγματοποιείται και από τα μέλη της οικογένειας που έχουν μεταναστεύσει σε άλλες περιοχές, στα αστικά κέντρα, αλλά και στο εξωτερικό και βοηθούν μέλη της οικογένειας τα οποία εξακολουθούν να είναι αγρότες. Σ' αυτό θα πρέπει να προστεθεί και η εισροή πλεονασμάτων στην αγροτική κοινότητα δια μέσου διαφόρων ειδών επιδομάτων και επιδοτήσεων. Επομένως, ένα σημαντικό μέρος των εσόδων της αγροτικής κοινότητας προέρχεται από εργασιακές και χρηματικές σχέσεις που τα μέλη της διατηρούν προς τα έξω. Η ποσότητα και η σημασία των έξωθεν προερχομένων εσόδων διαφέρει. Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να είναι και άνω του 50% των συνολικών εσόδων, ενώ για την πλειοψηφία αγγίζει το 1/3.

Γενικά η διαδικασία απάλειψης του περιεχομένου της αγροτικής οικογένειας και της αγροτικής κοινότητας επέρχεται με την προλεταριοποίηση της εργασίας. Στην περίπτωση της Ελλάδας αυτό συντελείται με αργούς ρυθμούς και ιστορικά καθυστερημένα σε σχέση με τις αναπτυσσόμενες σήμερα καπιταλιστικές κοινωνίες. Όμως στην πλειοψηφία των αγροτικών οικογενειών θα συναντήσουμε τουλάχιστον ένα μισθωτό εργαζόμενο, ο οποίος πολλές φορές ζει μαζί με την αρχική οικογένεια.

Η αγροτική οικογένεια δέχεται πίεση προς την κατεύθυνση της μεταλλαγής προς τις καπιταλιστικές σχέσεις και από την πολιτιστική σφαίρα όπως παιδεία, συμπεριφορά κατανάλωσης, μαζικά μέσα ενημέρωσης. Αλλά και αυτή είναι μια αργή διαδικασία όχι μόνο εξαιτίας της αντίστασης προς την αλλαγή αλλά και λόγω της περιορισμένης δυνατότητας, μερικές φορές, για ευκαιρίες εργασίας ώστε ολόκληρη η οικογένεια να μπορεί να εγκαταλείψει τη γη, δηλαδή να μεταναστεύσει ή να απασχοληθεί σε άλλη δραστηριότητα. Έτσι η οικογένεια, ή ορισμένα μέλη της, παραμένουν σε μια αργή και βαθμιαία διαδικασία μεταλλαγής στην κοινότητα που ανήκουν. Να σημειωθεί ότι στην αναπαραγωγή της αγροτικής οικογένειας μικροπαραγωγών συμβάλλει και η νο-

μοθεσία της ιδιοκτησίας της γης, του τρόπου μεταβίβασης, το κληρονομικό δίκαιο το οποίο βέβαια στηρίζεται στην κοινωνική πρακτική και ιδεολογία, τα ήθη και τα έθιμα.

Με αργούς αλλά κάποτε και με γοργούς ρυθμούς, οι σχέσεις μισθωτής εργασίας διαπερνούν την κοινότητα, όχι μόνο σε σχέση με την εσωτερική οργάνωση των παραγωγικών διαδικασιών επιχειρησιακού χαρακτήρα, αλλά και διαμέσου των σχέσεων εργασίας σε παραγωγικές διαδικασίες που αφορούν μια ολόκληρη περιοχή, ώστε να ενσωματώνουν εργαζομένους της αγροτικής κοινότητας σε εργασίες και ευρύτερες αγορές. Οι σχέσεις παραγωγής διευρύνονται έτσι κάτω από την επιρροή της ομογενοποίησης, της ιδεολογίας και της οικονομίας. Επίσης συμβαίνει να διατηρείται η υπάρχουσα κατάσταση και να συμβιώνει με μηχανισμούς που αφορούν την ανταλλαγή, την αξιοποίηση του κεφαλαίου και βέβαια την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης¹⁷.

Οι ιδεολογικές όψεις που υποβοηθούν στην αναπαραγωγή της αγροτικής κοινότητας, σχετίζονται και με το γεγονός ότι πρόκειται για σχετικά μικρούς κοινωνικούς πυρήνες. Αυτό σημαίνει ότι οι οικογενειακές, κοινωνικές και προσωπικές σχέσεις αποκτούν ένα διαφορετικό βάρος από εκείνο που έχουν στα αστικά κέντρα. Ως προς αυτό είναι ενδεικτική η παρακάτω περιγραφή του Henri Lefebvre ο οποίος αναφέρεται μεν σε άλλες μεσογειακές χώρες αλλά κάλλιστα εγγίζει πρακτικές που είναι κοινές και στην Ελλάδα: «Σε όλες τις αγροτικές κοινότητες, ακόμη και σ' αυτές που βρίσκονται σε πλήρη διάλυση και σ' εκείνες που υπάρχει περισσότερη εξατομίκευση, οι σχέσεις των χωριανών έχουν φοβερή σημασία. Η μορφή και το περιεχόμενό τους διαφέρουν: σε ορισμένες περιπτώσεις είναι σχέσεις αυστηρά πρακτικές (ανταλλαγή βοήθειας στις πιο βαριές εργασίες, *souhaitage* στην Gatinais, *arban* στην Limousin και στην Marche), σε άλλες περιπτώσεις είναι πρακτικές έντονα τελετουργικές (Χώρα των Βάσκων και *Bearn*, όπου οι κάτοικοι έχουν επίσημη παρουσία στις οικογενειακές εορτές: γάμους, κηδείες, κ.ά.), και σε άλλες περιπτώσεις είναι εντελώς εορταστικές (όπως στην περίπτωση της ανταλλαγής επισκέψεων, που έχουν μελετηθεί από τους αμερικανούς κοινωνιολόγους). Σχεδόν πάντα οι σχέσεις των γειτόνων είχαν ή διατηρούν μια πρακτική βάση»¹⁸.

Από την άλλη μεριά το βάρος των σχέσεων της γειτονιάς φαίνεται να είναι ισχυρότερο στις πιο απομονωμένες κοινότητες. Επίσης, δίνουν περισσότερη σημασία σ' αυτές τις σχέσεις οι ομάδες των ανθρώπων των οποίων η ζωή περιορίζεται πρώτιστα σ' αυτό που συμβαίνει στην κοινότητα.

Έτσι δημιουργούνται στις αγροτικές κοινότητες μορφές κυριαρχίας βασισμένες στην καταπίεση και τους αυθορμητισμούς που είναι χαρακτηριστικά των διαπροσωπικών σχέσεων. Βέβαια ο αυταρχισμός συνδέεται με την εκκλησία, τις θρησκείες και άλλες αντιλήψεις. Σημαντικό στοιχείο στην ιδεολογική συμπεριφορά είναι επίσης ο τοπικισμός ο οποίος συγχρόνως συνδυάζεται με την τάση αποδοχής της κυριαρχίας των εθνικών περιορισμών χωρίς τη δυνατότητα αντίστασης. Τα χαρακτηριστικά αυτά κάνουν διαφορετικούς μέχρι ενός σημείου τους κοινωνικούς πυρήνες στις αγροτικές κοινότητες από άλλες ομάδες και συμβάλλουν στην ιδιαιτερότητα του κοινωνικο-οικονομικού αυτού χώρου.

Συνοψίζοντας, οι αγροτικές κοινότητες δεν εμφανίζουν στο σύνολό τους μη-καπιταλιστικές δομές εξουσίας, αλλά στην καλύτερη περίπτωση συνθετικά στοιχεία διοίκησης και κυριαρχίας που προέρχονται από άλλες μορφές ταξικής κυριαρχίας, έχουν προσαρμοστεί στις καπιταλιστικές λειτουργίες και είναι μέρος του εθνικού κράτους. Οπωσδήποτε κάποιες πρακτικές, όμως, είναι μέρος της διάρθρωσης μεταξύ μορφών κοινοτικής οργάνωσης και επιχείρησης, όπως συμβαίνει με την οικογενειακή οργάνωση της εργασίας από την οποία προέρχονται συγκεκριμένες οικονομικές τάσεις, όπως παραγωγή για την αυτοσυντήρηση.

Αυτή λοιπόν η διάρθρωση μπορεί να εξακολουθεί να υπάρχει για πολύ χρόνο. Δεν έχει όμως ευρύ περιθώριο δράσης και ήδη τείνει προς μια μεταλλαγή, η οποία άρχισε με την διαδικασία εισαγωγής επιχειρησιακών μορφών οργάνωσης της παραγωγής και σταθεροποιείται με την συνεχή ενδυνάμωση των αστικών λειτουργιών. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει απαραίτητα ότι σύντομα όλοι οι πόροι και η εργασία θα περιέχονται σε επιχειρησιακές μορφές παραγωγής, ούτε την απόλυτη εξαφάνιση των άτυπων δομών της εξουσίας και της ιδεολογίας των αγροτών. Πρόκειται για γενικές τάσεις που θα έχουν αποτελέσματα, ανάλογα με την εμπειρία της κάθε περιοχής και βέβαια της κοινωνικής δράσης που εκεί διαδραματίζεται.

Σημειώσεις

1. Πουλαντζάς, Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, σελ. 5, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1982.
2. Marx, C., *Contribucion a la Critica de la economia politica*, «Πρόλογος», σελ. 12, Ediciones de Cultura Popular, Mexico, 1974.
3. Πουλαντζάς, Ν., οπ.π. σελ. 43.
4. Σε σχέση με τη ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα υπάρχουν

πολλές απόψεις, τόσο από ιστορικούς όσο και άλλους κοινωνικούς επιστήμονες. Υπάρχει όμως μια σχετικά γενικευμένη άποψη ως προς την περίοδο έναρξης της εκβιομηχάνησης που τοποθετείται στον 19ο αιώνα, γύρω στα 1860-70, όπως για παράδειγμα: Μηλιού, Γ., «Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός», κεφάλαιο 9, *Η διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού κράτους (1830-1940)*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1988. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Φίλιας, Β.Ι. *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. 1. Η Νόθα αστικοποίηση*, σελ. 188, Gutenberg, 1985, Μουζέλης, Ν. *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Κεφ. 1, σελ. 38-55, Εξάντας, 1978, Βεργόπουλος, Κ. *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, σελ. 15, Εξάντας, Αθήνα 1975.

5. Roslender A., «Παρερμηνεύοντας την "Προλεταριοποίηση": ένα σχόλιο στην πρόσφατη έρευνα», σελ. 185-186, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος Β, τεύχος 5, Αθήνα 1991.

6. Συλλογική έκδοση, *La Agrociudad Mediterranea*, Francisco Lopez-Casero Olmedo, «La agrociudad mediterranea en una comparacion intercultural: permanencia y cambio» σελ. 48-49, Ed., Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentacion, Madrid, 1989.

7. Από τους συγγραφείς που αναφέρονται στη φαινομενική αντίληψη έχουμε συμβουλευτεί: Bryan, R., *Ciudades de campesinos: la economia politica de la urbanizacion en el tercer mundo*, κεφ. 4 «Cambios en la estructura agraria», σελ. 141-149, Ed. Siglo XXI, Mexico, 1980. Συλλογική έκδοση, *La Categoria de «Formacion Economica y social»*, Rene Gallissot, «Contra el Fetichismo», σελ. 117, Ed. Roca, Mexico, 1973. Stavenhagen, R., *Las clases sociales en las sociedades agrarias*, σελ. 80-81, Ed. Siglo XXI, Mexico, 1969.

8. Furtado, C., *Dialectica del desarrollo*, κεφ. VI, «Proyecciones politicas del subdesarrollo», σελ. 77-85, Ed. F.C.E., Mexico, 1969. De la Pena, S., *El Antidesarrollo de America Latina*, κεφ. IV, «Caracterizacion del proceso del subdesarrollo», σελ. 83-123, Ed. Siglo XXI, Mexico, 1972.

9. Μωυσιδης, Α., *Συμβολοιακή γεωργία στην Ελλάδα. Μια σύγχρονη ενσωμάτωση του αγροτικού τομέα στον καπιταλισμό...* Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1988. Επίσης, Ψυχογιός, Δ., «Οικιακός τρόπος παραγωγής στην γεωργία και καπιταλισμός», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, Α.Τ.Ε., τευχ. 2, 1982.

10. Η εξήγηση αυτού του φαινομένου έχει γίνει θέμα διαφόρων θεωρητικών προτάσεων, ενδεικτικά αναφέρουμε: Εμμανουήλ, Α., *Η άνιση ανταλλαγή*, Κεφ. III «Καπιταλιστική οικονομία. Πολλοί συντελεστές» σελ. 83-106, και στην απάντηση του Bettelheim, C., σελ. 434-452, Εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1980. Επίσης στον Αμίν, Σ., και Βεργόπουλος, Κ., *Δύσμορφος καπιταλισμός*, κεφ. III «Γεωργία και καπιταλισμός», σελ. 93-114, εκδ. Παπαζήση, στον Βερνίκο, Ν., *Η Ελλάδα μπροστά στην δεκαετία του '80*, σελ. 39-41, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1975, καθώς και στον Πουλαντζάς, Ν., *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, σελ. 60-61, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1981.

11. Τερλεξής, Π., «Το Διευθυντικό κράτος και η οργανωτική κοινωνία», σελ. 51-52, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τομ. Β., τεύχος 5, Αθήνα, 1991.

12. Διάφοροι συγγραφείς, *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Π. Γετίμης, «Η συγκρότηση του τοπικού κράτους στην Ελλάδα», σελ. 152-153, Εξάντας, Αθήνα 1988.

13. Γεωργαντάς, Ηλίας, «Θεωρητικές προσεγγίσεις για το τοπικό κράτος», σελ. 67, *Τόπος, Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*, 2/ 1991, Αθήνα.

14. Lambert, B., *Los campesinos en la Lucha de Clases*, σελ. 33-39, Ed. Extemporaneos, Mexico, 1971.

15. Συλλογική έκδοση, *La Agrociudad Mediterranea*, Christian Giordano, «Estratificación y conciencia colectiva en las agrociudades del Mezzogiorno», Οπ.π., σελ. 180.

16. ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ, Έκθεση 1990, *Η Κατάσταση της Γεωργίας στην Κοινότητα*, Πίνακας 3.5.1.3 σελ. 96-97, Βρυξέλες, 1991.

17. Meillassoux, C., *Mujeres, Graneros y Capitales*, Κεφ. 3, «Las Estructuras Alimenticias de Parentesco», σελ. 78-91, Ed. Siglo XXI, Mexico, 1977.

18. Lefebvre, H., *Du rural a l'urbain*, σελ. 30, Εκδόσεις Anthropos, Paris, 1970.

Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και κοινωνική αλλαγή: Η περίπτωση των Η.Π.Α.

*Ηλίας Θερμός**

Θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση

Αντικείμενο αυτής της μελέτης είναι η αλληλεπίδραση του κοινωνικού με το εκπαιδευτικό σύστημα, εστιάζοντας στην αμερικανική κοινωνία και ιδιαίτερα στην παιδεία, στις πολιτικές και στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού κατά την περίοδο 1960-1970.

Η συγκεκριμένη συστημική ανάλυση εδώ αφορά στο σύνολο των κοινωνικο-πολιτικών και εκπαιδευτικών στοιχείων που συνθέτουν το αμερικανικό κοινωνικό σύστημα, σε σχέση με το κυβερνητικό πρότυπο και τις εκπαιδευτικές αξίες και εμπειρίες.

Αυτό το σύστημα δεν είναι κλειστό και δέχεται επιρροές από έξω, δηλαδή, από άλλα κοινωνικά συστήματα, όπως επίσης και από την εξωσυστημική διαδικασία. Το περιβάλλον ορίζεται εδώ ως τα περίχωρα του συστήματος που δεν ενσωματώνονται στο ίδιο το σύστημα. Το κοινωνικό σύστημα τοποθετείται σε μια ορισμένη χρονική στιγμή και προσδιορίζεται ως δυναμικό, από την άποψη ότι αλλάζει από τη μια χρονική στιγμή στην άλλη και βέβαια έχει όρια, αλλά αυτά τα όρια είναι ελαστικά και σχεδόν περατά.

Ένα σύγχρονο κοινωνικό σύστημα επηρεάζεται από το περιβάλλον του, με το οποίο βρίσκεται σε μια διαδικασία διαλεκτικής δυναμικής και συσχέτισης. Οπισθοχωρεί μπροστά σε ορισμένες δυνάμεις, δέχεται κάποιες άλλες που ενσωματώνονται στο εσωτερικό του και απομακρύνει εντελώς κάποιες αλλαγές, χωρίς ή

* Καθηγητής του Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

με ελάχιστες επιπτώσεις και επιρροές.

Το οργανωμένο κοινωνικό σύστημα κινείται με τις δικές του εσωτερικές δυνάμεις για να επεκταθεί στο περιβάλλον. Άλλες δυνάμεις μέσα από το ίδιο το σύστημα ξεφεύγουν προς το εξωτερικό περιβάλλον που το επηρεάζουν ή το μεταλλάσσουν, ενώ υπάρχουν και άλλες που παραμένουν στο εσωτερικό, χωρίς όμως να αλλάξουν.

Αν το σύστημα πρόκειται να συνεχίσει να υπάρχει και να μην απορροφηθεί από το περιβάλλον ή να μην κατακερματιστεί από εσωτερικές δυνάμεις, πρέπει να εκτελεί πολλές λειτουργίες. Οι τυπολογίες για τις λειτουργίες του συστήματος ποικίλουν σημαντικά μεταξύ τους. Εδώ αξίζει να προσέξουμε την τυπολογία που χρησιμοποίησε ο Mitchel στο *Διαρθρωτικά Χαρακτηριστικά του Σχηματισμού Πολιτικής*¹.

Οι David Easton και Talcott Parsons έχουν επικεντρώσει την έρευνά τους στη θεωρία, δομή και συμπεριφορά του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος, διευρύνοντας σημαντικά τα όρια της επιστημονικής προσέγγισης.

Τα λειτουργικά προβλήματα των συστημάτων είναι η προσαρμογή, η επίτευξη των στόχων, η ενσωμάτωση, η διατήρηση του προτύπου και η διευθέτηση της έντασης². Προσαρμογή είναι η ικανότητα του συστήματος να ανταποκρίνεται στις περιβαλλοντικές και ενδογενείς συστημικές πιέσεις. Η επίτευξη των στόχων περιλαμβάνει τον προσδιορισμό και επεξεργασία τόσο των στόχων του συστήματος όσο και τις οργανωτικές προσπάθειες για την ικανοποίησή τους. Η ενσωμάτωση περιλαμβάνει προβλήματα κοινωνικοποίησης, αποκατάστασης ηθικού και αλληλεγγύης. Η διατήρηση του προτύπου, η διευθέτηση της έντασης ασχολείται με τη διατήρηση των ορίων του συστήματος και, άρα, με το διαχωρισμό της συστημικής ολότητας από το περιβάλλον.

Η έννοια της κοινωνικής πολιτικής που εξετάζεται εδώ είναι εκείνη του μοντέλου εισροών-εκροών του Easton³. Το μοντέλο του έχει προσαρμοστεί έτσι ώστε να ταιριάζει στην έννοια της κοινωνικής αλλαγής. Τα όρια του συστήματος συναρτώνται με το περιβάλλον, που μπορεί συχνά να εκφράζεται με τη μορφή της διατήρησης των υπαρχόντων ορίων ή προωθώντας τις τάσεις διεύρυνσης των ορίων της συστημικής συγκρότησης.

Έτσι οι διάφορες απαιτήσεις-εισροές μπορούν να διεισδύσουν από τα συστημικά όρια, προκειμένου να αλλάξουν το εσωτερικό του ίδιου του συστήματος. Όμως αυτοί οι παράγοντες μπορεί να διευρύνουν μόνον τα όρια του συστήματος και ν' αλλάξουν το μέγεθος και το σχήμα του, αλλά όχι τα εσωτερικά χα-

ρακτηριστικά του⁴.

Ακόμα το περιβάλλον μπορεί να αποσύρει κάθε υποστήριξη, αφήνοντας ένα κενό που θα ενθάρρυνε την επέκταση των ορίων του συστήματος, προκειμένου να αποκατασταθεί και πάλι η υποστήριξή του.

Βέβαια το σύστημα μπορεί να αντικρούσει κάθε εξωτερική δύναμη ώστε να παραμείνει αμετάβλητο και κλειστό.

Το περιβάλλον μπορεί τότε να παράγει δύο μορφές κοινωνικής αλλαγής: την αναδιοργανωτική αλλαγή, όπου τα όρια μεταβάλλονται ενώ τα δομικά στοιχεία του συστήματος παραμένουν αμετάβλητα και την εσωτερική αλλαγή, όπου η ισορροπία ανάμεσα στα δομικά στοιχεία και στις λειτουργίες αλλάζει.

Το ίδιο το σύστημα είναι κι αυτό φορέας κοινωνικής αλλαγής. Τα δομικά στοιχεία βρίσκονται σε μια διαδικασία δυναμικής αλληλεπίδρασης. Αυτές οι «από μέσα εισροές»⁵ μπορεί να αποτελούν υποστήριξη του συστήματος.

Σ' αυτήν την περίπτωση, τα όρια θα λαμβάνουν αρκετή επιτελική υποστήριξη ώστε να μην καταρρεύσουν. Οι «από μέσα εισροές» μπορούν επίσης να είναι απαιτήσεις των εσωτερικών δομών. Αυτές οι απαιτήσεις μπορούν να επεκτείνουν τα όρια του συστήματος ώστε να περιλάβει καινούρια μέλη ή να συρρικνώσει τα όρια του συστήματος ώστε να αποκλείσει τα προηγούμενα μέλη. Μια μεμονωμένη μονάδα μπορεί να απαιτήσει να της επιτραπεί να φύγει από το σύστημα για να πάει στο περιβάλλον ή σε κάποιο άλλο σύστημα. Τόσο οι απαιτήσεις για αλλαγή από το περιβάλλον όσο και οι από μέσα εισροές είναι υπέρ της μιας ή της άλλης μορφής αλλαγής. Η πρώτη μορφή αφορά στην κίνηση των ορίων ώστε να συμπεριλάβουν διάφορα συστατικά. Η δεύτερη αφορά στον επαναπροσδιορισμό των πραγματικών χαρακτηριστικών του συστήματος⁶.

Η θεωρητική-στρατηγική μορφή είναι η πιο δραστική και επειδή εδώ αλλάζει η φύση του συστήματος, αυτή η διαδικασία συναντάει τη μεγαλύτερη αντίσταση από το σύστημα. Τα συστήματα κάτω από πίεση, λοιπόν, τείνουν να επιλέξουν την αναδιοργανωτική επιλογή, προκειμένου να αποφύγουν την απαίτηση για εσωτερική αλλαγή. Συνεπώς, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι μόνο όταν συμβαίνουν εσωτερικές αλλαγές στη φύση του συστήματος μπορεί να εμφανισθεί μια νέα κοινωνία και κουλτούρα.

Το πολιτικό-κοινωνικό φάσμα αποτυπώνεται στο σύνολό του στο ιδεολογικό-κομματικό επίπεδο, με την κλασική μορφολογία αριστερά-κέντρο-δεξιά. Οι κοινωνικές ομάδες συνήθως βρίσκουν την έκφρασή τους στη συνολική αυτή διάσταση. Όμως η ταχύρ-

ρυθμη μεταλλαγή στην παραγωγική διαδικασία αντανακλάται στο κοινωνικό-πολιτικό επίπεδο, με την εμφάνιση νέων ομάδων που ή βρίσκονται έξω από το αναγνωρισμένο και νομοποιημένο συστημικό ιδεολογικό-πολιτικό φάσμα ή η συνέχιση της υποταγής τους στη συστημική λογική γίνεται προβληματική λόγω της έντονης διαφωνίας τους με την διευρυνόμενη αλλαγή.

Έτσι, όταν το σύστημα αντιμετωπίζει τις έντονες απαιτήσεις μιας διαφωνούσας ομάδας τείνει να προσαρμοστεί σ' αυτές μέσω της επέκτασης των ορίων του, ώστε να συμπεριλάβει την ομάδα ή αποκλείοντας την απ' το σύστημα. Αν επεκταθούν τα όρια, τότε το σύστημα προσπαθεί να «κοινωνικοποιήσει» το καινούργιο μέλος του ή να διατηρήσει το παραδοσιακό με το να το ενσωματώσει στις δραστηριότητες του και να αποδεχτεί τους στόχους και την ιδεολογία του, ώστε να οργανωθεί και να στρατευτεί στη συνολική συστημική προσπάθεια.

Αυτή η προσαρμοστική λειτουργία των συστημάτων καταστρέφει τη ριζική, γρήγορη αλλαγή. Μια ομάδα, που φιλοδοξεί να δημιουργήσει γρήγορα ένα νέο σύστημα, θα έπρεπε να κινηθεί με αρκετή ταχύτητα και δύναμη για να καταλύσει τα δοσμένα συστημικά όρια, πριν αυτά προσαρμοστούν στις προκλήσεις της ριζοσπαστικής διαδικασίας. Αυτό θα απαιτούσε σχεδόν μια επαναστατική αλλαγή. Στο σύγχρονο περιβάλλον του αμερικάνικου κοινωνικού συστήματος, το σύστημα φαίνεται να διαθέτει τα τεχνολογικά και επιστημονικά εργαλεία για μια γρήγορη προσαρμογή. Οι στάσεις και οι δυναμικές συγκρούσεις δεν στάθηκαν ικανές να το απειλήσουν ή να το εκτρέψουν από τη βασική του πορεία. Αυτό δεν σημαίνει ότι η ουσιαστική αλλαγή είναι αδύνατη.

Αντίθετα, η πραγματική αλλαγή είναι εφικτή και σημαίνει τη βαθιά εσωτερική τομή στη δομή και λειτουργία του συστήματος. Με τη μέθοδο όμως της αναδιοργάνωσης και τις εισροές από μέσα για την ενσωμάτωση, φορέας κοινωνικοποίησης του συστήματος γίνεται μια προοδευτικά εξελικτική αλλαγή. Η εκπαίδευση, ως ένα υποσύστημα αυτού του κοινωνικού συστήματος, μπορεί να επηρεάσει την εκσυγχρονιστική μετακίνηση και αυτός ακριβώς είναι ο ρόλος της εκπαίδευσης στην κοινωνική αλλαγή.

Η συλλογιστική του Πλάτωνα για τη δόμηση και λειτουργία ενός ιδανικού κοινωνικού συστήματος εστιάζει στη θεώρηση της συνοχής μεταξύ της ομαδικής και ατομικής συμπεριφοράς. Πίστευε ότι έπρεπε να υπάρχει αρμονία ανάμεσα στην Πολιτεία, το περιβάλλον και την αλήθεια, όπως και ομόνοια μεταξύ των μελών της κοινωνίας, ώστε να λειτουργεί η συλλογικότητα και ο συνδυαστικός κοινωνικός ιστός. Η ισορροπία ανάμεσα στην Πολιτεία και

το περιβάλλον χαρακτηρίζει ένα ισχυρό και σταθερό κοινωνικό σύστημα. Αν και η *Πολιτεία* του Πλάτωνα δεν είναι ένα δυναμικό σύστημα, ήταν όμως ένα πρότυπο απόλυτης λειτουργίας μοντέλου με βάση το ιδανικό κράτος, το οποίο στηριζόταν στην απόλυτη αλήθεια. Θεωρητικά, αυτό το ιδανικό κράτος θα πρόβλεπε όλες τις απαιτήσεις των μελών του και, άρα, θα απέφυγε οποιαδήποτε πίεση για αλλαγή. Η υποτιθέμενη τελειότητα της Πολιτείας απέκλειε, εξ ορισμού, οποιαδήποτε αλλαγή σ' αυτήν. Εφ' όσον, όμως, το σημερινό κοινωνικό σύστημα οδεύει προς διαλεκτικά ανώτερα επίπεδα, η κοινωνική αλλαγή παραμένει μια ζωτική έννοια. Η στατική και απόλυτη αλήθεια της Πολιτείας του Πλάτωνα βρίσκει την αρχή της στο ιδανικό κράτος, που αποτελεί τη ριζοσπαστική έκφραση κοινωνικής αλλαγής στη σφαίρα της ιδεαλιστικής θεωρίας.

Στο θεωρητικό πλαίσιο μελέτης της Πλατωνικής Πολιτείας, το εκπαιδευτικό σύστημα αποτελεί τη βάση της συστημικής συγκρότησης. Στο αμερικάνικο εξουσιαστικό σύστημα, το εκπαιδευτικό σύστημα είναι σχεδόν συνώνυμο με το κοινωνικό σύστημα. Η επιρροή του στα συστατικά μέρη της πολιτικής εξουσίας είναι σχεδόν τόσο εκτεταμένη όσο και η επίδραση του κοινωνικού συστήματος, αν και πολλές φορές δεν εκφράζεται άμεσα κατά την ίδια χρονική διάρκεια. Σχεδόν, κάθε μέλος ή δομή του κοινωνικού συστήματος έρχεται σ' επαφή με το εκπαιδευτικό σύστημα.

Το κοινωνικό σύστημα παρέχει το υπόβαθρο για το εκπαιδευτικό σύστημα. Έτσι, η κοινωνική αλλαγή μπορεί να κατευθυνθεί από το κοινωνικό σύστημα και, στη συνέχεια, να προξενήσει ή να απαιτήσει την αλλαγή στο εκπαιδευτικό σύστημα. Μια αλλαγή τέτοιου είδους συνήθως χρειάζεται μια χρονική περίοδο έως ότου το εκπαιδευτικό σύστημα να σταθμίσει την ένταση της απαίτησης για αλλαγή και να προσαρμοστεί σ' αυτήν.

Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, η αλλαγή δεν είναι μονόδρομος. Το εκπαιδευτικό σύστημα έχει κι εκείνο δυνάμεις που απαιτούν την αλλαγή στο κοινωνικό σύστημα το οποίο υπηρετεί. Έτσι, το εκπαιδευτικό σύστημα έχει, μάλλον, συγκρουόμενους ρόλους: ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του κοινωνικού συστήματος, αλλά είναι, επίσης, και φορέας των απαιτήσεων για αλλαγή.

Παραδείγματα, όπου το κοινωνικό σύστημα απαιτεί αλλαγή από το εκπαιδευτικό, μπορούν να αναζητηθούν και στις δύο μορφές αλλαγής. Οι αποφάσεις του Αρείου Πάγου των Ηνωμένων Πολιτειών κατά τη δεκαετία του 1960 για την ενσωμάτωση είναι ένα παράδειγμα των περιβαλλοντικών απαιτήσεων, οι οποίες εξανάγκασαν την επέκταση των ορίων της εκπαιδευτικής διαδικα-

σίας. Οι επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις προκάλεσαν γρήγορη αλλαγή στο κοινωνικό σύστημα. Αυτή η γρήγορη αλλαγή άσκησε πίεση πάνω στο εκπαιδευτικό σύστημα για μια αλλαγή της δεύτερης μορφής – δηλαδή για ένα καινούριο σύστημα, προκειμένου να ικανοποιήσει τις καινούριες ανάγκες της κοινωνίας.

Ο παραδοσιακός αυτός ρόλος της εκπαίδευσης ως μια απλή αντανάκλαση των απαιτήσεων για αλλαγή από το περιβάλλον, είναι η ιστορικά αποδεκτή ερμηνεία της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το σχολείο είναι ουσιαστικό στοιχείο για τη λειτουργία ενσωμάτωσης του συστήματος. Με την κοινωνικοποίηση της νεολαίας και με τη μετάδοση πολιτιστικών αξιών και πεποιθήσεων, το εκπαιδευτικό σύστημα υποστηρίζει τη λειτουργία ενσωμάτωσης του συστήματος. Σε βοηθητικές λειτουργίες, το σχολείο βοηθάει και στην εκπαίδευση των ατόμων ώστε να διευκολυνθεί η επίτευξη του στόχου. Η κοινωνική αλλαγή ταυτίστηκε σε σημαντικό βαθμό με την ικανότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας να ενσταλλάξει την προσαρμοστικότητα τους εκπαιδευόμενους.

Η επιτυχία ή αποτυχία της εκπαίδευσης ως προς αυτές τις λειτουργίες, επηρεάζει τη σταθερότητα του κοινωνικού συστήματος. Έτσι όταν σ' ένα κοινωνικό σύστημα επιτευχθούν οι στόχοι και ικανοποιηθεί η ενσωμάτωση και η προσαρμοστικότητα, τότε είναι ευκολότερο να διατηρηθούν τα όρια, γιατί η εσωτερική απειλή και δυσαρμονία θα έχουν μειωθεί σημαντικά.

Αυτός ο παραδοσιακός ρόλος της εκπαίδευσης, ως φορέα της συνολικής κοινωνίας, ήταν μια διαδεδομένη έννοια στις αρχές του αιώνα μας. Το σχολείο έπρεπε να προσπαθεί να διατηρήσει τη συστημική αρμονία και να ελέγχεται από την εικόνα της κοινωνίας⁷. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, η εκπαίδευση γίνεται ο μεταφορέας του πολιτισμού και της γνώσης.

Η αξία αυτού του ρόλου της εκπαίδευσης δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί, γιατί αν η παιδεία αποτύχει να μεταδώσει τις φόρμες στην καινούρια γενιά, αυτό μπορεί να αποβεί ολέθριο για το κοινωνικό σύστημα. Εξίσου καταστρεπτική για τον εκπαιδευτικό θεσμό, όμως, μπορεί να είναι και η αποτυχία της εκπαίδευσης να αντιδρά στις καινούριες ανάγκες του κοινωνικού συστήματος.

Όλοι οι εκπαιδευτικοί θεσμοί υπάρχουν, σε τελευταία ανάλυση, σαν απόκριση στις επιθυμίες και ανάγκες της κοινωνίας. Η κοινωνία, όπως κάθε άλλος εξελισσόμενος οργανισμός, θα αλλάξει σύμφωνα με τις επιθυμίες των μελών της και τις ανάγκες της. Οι θεσμοί που υπάρχουν σαν απάντηση σ' αυτές τις επιθυμίες και ανάγκες πρέπει, λοιπόν, ν' αλλάξουν – ή, αλλιώς, να παρακαμά-

σουν και να πεθάνουν⁸.

Οποιαδήποτε ανάμιξη του σχολείου στον κοινωνικό σχεδιασμό ή στην κοινωνική αλλαγή είχε προταθεί να έχει μόνο έμμεσο χαρακτήρα. Ο Robert Bear, στο βιβλίο του *Κοινωνικές Λειτουργίες της Εκπαίδευσης* αποδίδει την αντίληψη που προβλήθηκε στην δεκαετία του 1930, σχετικά με την απαίτηση να αναμειγνύεται η εκπαίδευση στην κοινωνική αλλαγή, στην επιρροή του John Dewey. Ο Bear δεν συστήνει την άμεση ανάμιξη της εκπαίδευσης για τη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας. Έτσι, ο ρόλος του σχολείου δεν είναι η αναζήτηση ενός άμεσου κοινωνικού σχεδιασμού, αλλά η εκπαίδευση των μαθητών για μια κοινωνία η οποία εξελίσσεται⁹:

«Έτσι για ένα μεγάλο αριθμό ατόμων, τόσο οι πειραματικοί φιλόσοφοι όσο και οι επαγγελματίες εκπαιδευτικοί που προτείνουν αυτή τη μορφή συμπεριφοράς των σχολείων, είναι απαραίτητοι για την προετοιμασία του δρόμου για την κοινωνική πρόοδο, αλλά δεν πρέπει να επιδιώξουν να την οδηγήσουν»¹⁰.

Οι μεταβαλλόμενες πολιτιστικές πραγματικότητες κατά τις τελευταίες δεκαετίες τοποθέτησαν την εκπαίδευση σε κάπως διαφορετική προοπτική. Η πολυπλοκότητα των αμερικανικών αξιών και τρόπων ζωής δημιούργησε μια κοινωνία πιο επιρρεπή στην αλλαγή¹¹.

Η ταχύτητα αυτής της αλλαγής στο κοινωνικό σύστημα δημιούργησε πολλά προβλήματα στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η μεγάλη εξάπλωση της γνώσης και ο πλουραλισμός της κουλτούρας στάθηκαν εμπόδιο στα σχολεία, ως προς το τι γνώση και ποια κουλτούρα να μεταδώσουν. Ο ρυθμός της αλλαγής προκάλεσε σοβαρά ερωτήματα σε εκπαιδευτικούς για την ορθότητα της διδασκαλίας κάποιων πολιτιστικών αξιών, τη στιγμή που όταν αυτό θεωρείται θεμιτό για τη μια γενεά μπορεί να είναι τελείως ακατάλληλο για την επόμενη. Η ταχύτητα αλλαγής προκαλεί την απαίτηση από το σχολείο να παράγει προσαρμοστικά άτομα, τα οποία να μπορούν να λύνουν προβλήματα. Όμως, λόγω των χρονικών περιορισμών, αυτό γίνεται συχνά σε βάρος της πολιτιστικής μετάδοσης¹².

Σύμφωνα με τον Clark, η συντηρητική άποψη, ότι το σχολείο είναι απλά ένας παθητικός αποκριτής στην αλλαγή, μπορεί να εξακολουθεί να είναι κατάλληλη για το δημοτικό σχολείο όπου πρέπει να κατακτηθούν οι βασικές ιδιότητες. Αλλά αυτός ο ρόλος της εκπαίδευσης αλλάζει κάπως στη Μέση Εκπαίδευση και, σίγουρα, στο Πανεπιστημιακό επίπεδο¹³.

Οι καινούργιες πραγματικότητες της μετα-βιομηχανικής τε-

χνοκρατίας εξανάγκασαν την ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση να παίξει έναν πιο ενεργό ρόλο. Έτσι, τα ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα αγωνίζονται να γίνουν τα ενεργά κέντρα της κοινωνικής και πολιτιστικής αλλαγής. Ο Clark θεωρεί ότι το Πανεπιστήμιο παίζει τον καινούργιο αυτό ρόλο για τρεις λόγους:

(1) Γιατί, λόγω των πηγών γνώσης και των ερευνητικών ευχερειών, το Πανεπιστήμιο είναι το κέντρο εκσυγχρονισμού, εφαρμόζοντας τη γνώση στις τρέχουσες ανάγκες.

(2) Αποδείχθηκε εμπειρικά ότι το Πανεπιστήμιο είναι απελευθερωτής και φορέας αλλαγής της συμπεριφοράς των φοιτητών του.

(3) Το Πανεπιστήμιο, με την ανάμιξη και αλληλεπίδραση που προκαλεί στις διάφορες κουλτούρες και την εξάπλωση της γνώσης, χρησιμεύει στην παραπέρα διαφοροποίηση της κουλτούρας¹⁴. Έτσι, η ατομική προσαρμοστικότητα στην κοινωνική αλλαγή διευκολύνεται όσο αυξάνεται η πολυπλοκότητα της πολιτιστικής βάσης¹⁵.

Η κατάσταση στο Πανεπιστήμιο δεν απέχει πολύ από τη γραφειοκρατία που περιέγραψε ο Gawthrop. Ότι, δηλαδή, ένας οργανισμός μπορεί να διαλέξει μια κατεύθυνση ευαίσθητης αλλαγής, αφού λάβει το ερέθισμα μιας προνοητικής αλλαγής, δηλαδή μιας αλλαγής πριν από μια μελλοντική ανάγκη ή ζήτηση. Η ευαίσθητη αλλαγή συνήθως λειτουργεί με την παγιοποίηση ή μετακίνηση του υπάρχοντος προγράμματος, χωρίς ν' αλλάξουν οι οργανωτικές νόρμες ή αξίες. Η προνοητική αλλαγή συνήθως λειτουργεί με το νεωτερισμό, ο οποίος είναι ουσιαστικά «ριζοσπαστικός» ως προς το χαρακτήρα και τις επιδιώξεις του να ξεφύγει από τα υπάρχοντα πρότυπα συμπεριφοράς¹⁶.

Ο Gawthrop υποθέτει ότι η ευαίσθητη αλλαγή εμπεριέχει λιγότερο κίνδυνο για τον οργανισμό και, άρα, είναι η εναλλακτική λύση η οποία παρατηρείται πιο συχνά από τις άλλες¹⁷. Αυτή η οργανωτική θεωρία μπορεί να εφαρμοστεί και στο εκπαιδευτικό σύστημα, που αποτελεί κι αυτό μια μορφή οργάνωσης. Η ευαίσθητη αλλαγή είναι ανάλογη με τη συντηρητική άποψη για τον κοινωνικό ρόλο της εκπαίδευσης και η προνοητική αλλαγή συμφωνεί περισσότερο με την άποψη ότι η εκπαίδευση είναι ένας ενεργός φορέας αλλαγής.

Η σύγκρουση στην ανώτερη εκπαίδευση, όταν οι εωτερικές δυνάμεις προσπαθούσαν ν' αλλάξουν το ρόλο του Πανεπιστημίου, χρήζει ιδιαίτερου ενδιαφέροντος. Το πρότυπο που εμφανίζεται για το ρόλο της εκπαίδευσης στο κοινωνικό σύστημα είναι μάλλον κυκλικό και συνεχές, με την εκπαίδευση να επηρεάζει το

κοινωνικό σύστημα και το κοινωνικό σύστημα να επηρεάζει την εκπαίδευση.

Το εκπαιδευτικό σύστημα αντιμετωπίζει επίσης το δίλημμα συσχέτισης με το κοινωνικό σύστημα από τη μια, και με τα άτομα μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα από την άλλη. Αυτή η θέση περιπλέκεται περισσότερο από τους δεσμούς επικοινωνίας ανάμεσα στο άτομο και το κοινωνικό σύστημα. Η πολυπλοκότητα αυτής της σχέσης είναι ένα από τα βασικά στοιχεία του πλατωνικού προβληματισμού για τη δομή, οργάνωση και λειτουργία της άριστης Πολιτείας. Μέσα από τη γνωσιοθεωρία του, ο Πλάτωνας προβάλλει την αναγκαιότητα για ένα οργανωμένο και αποτελεσματικό εκπαιδευτικό σύστημα, που θα εξασφάλιζε την παραγωγικότητα και αποτελεσματικότητα της εργασίας μέσα από την κατάταξη των πολιτών στις παραγωγικές θέσεις, με βάση την αξιοκρατία, την αναγνώριση και προώθηση της αρμονίας μεταξύ του ταλέντου και της συνολικής συγκρότησης της ατομικής προσωπικότητας. Έτσι, το σύστημα «ατομική προσωπικότητα» αποτελεί πρόπλασμα και πρότυπο του συστήματος «κοινωνία» και, ταυτόχρονα, τα δύο συνδέονται οργανικά με τη διασυστημική ομόνοια και αρμονία.

Αν όμως η εκπαίδευση αποτύχει να λειτουργήσει ικανοποιητικά για τα άτομα μέσα στο κοινωνικό σύστημα, κινδυνεύει να χάσει την επιρροή της πάνω σε αυτά. Επίσης, αν οι αξίες του εκπαιδευτικού συστήματος συγκρούονται κατευθείαν με το κοινωνικό σύστημα, τότε το σύστημα μπορεί να επιλέξει ώστε να αποκλείσει την εκπαίδευση και να επηρεάσει άμεσα τα ατομικά δικαιώματα.

Εφ' όσον λοιπόν η εκπαίδευση αναζητά ένα σημαντικότερο ρόλο στην αλλαγή του κοινωνικού συστήματος πρέπει να εμμένει στους δεσμούς που έγιναν αποδεκτοί από τα μεμονωμένα μέλη, αλλιώς πρέπει να προσπαθήσει ν' αλλάξει τα συστήματα προσωπικότητας ταυτόχρονα με το κοινωνικό σύστημα. Αποτυχία σ' αυτό το σημείο θα ήταν μοιραία για το εκπαιδευτικό σύστημα. Πρέπει να κινηθεί σ' ένα στενό διάδρομο, γιατί αν ξεπεράσει αυτό το επιτρεπτό εύρος διαφοράς ανάμεσα στα εσωτερικά συστατικά της εκπαίδευσης και στο περιβάλλον, θα μπορούσε να οδηγήσει στον αποκλεισμό της εκπαίδευσης από το δίκτυο επικοινωνίας και, άρα, στην παραίτηση του δυνητικού ρόλου της ως φορέα αλλαγής.

Μ' αυτόν τον τρόπο η εκπαίδευση βρίσκεται σ' ένα διπλό δίλημμα – να είναι ή όχι φορέας αλλαγής, και πώς θα ικανοποιήσει τις απαιτήσεις για αλλαγή, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα την υπο-

στήριξη του κυρίαρχου εποικοδομήματος και της βάσης ενός κοινωνικού συστήματος.

Η κρίση του εκπαιδευτικού συστήματος στις Ηνωμένες Πολιτείες στη δεκαετία του 1960: Αίτια και διεκδικήσεις

Αυτό το μέρος της μελέτης δεν στοχεύει σε μίαν εντατική ανάλυση των φοιτητικών εξεγέρσεων στο τέλος της δεκαετίας του 1960. Η ανάλυση προσεγγίζει την εξέταση των απαιτήσεων αυτών των διαμαρτυριών από το εκπαιδευτικό σύστημα και των αλλαγών που προέκυψαν.

«Ο πύργος από ελεφαντοστό» και το «η πόλη σε αντιπαράθεση με την τήβενο», ήταν κάποτε αρκετά εύστοχες περιγραφές για την ιδεαλιστική, ελιτιστική αντίληψη για τη φύση και αποστολή του Πανεπιστημίου στην Αμερική. Προκειμένου για αυτά τα ιδρύματα, ως κέντρα διδασκαλίας και έρευνας, δεν θα έπρεπε, τουλάχιστον θεωρητικά, να έχουν άμεση ανάμιξη με την κοινωνία και τα προβλήματά της. Το Πανεπιστήμιο δεν είχε αποδεχτεί καμιά ευθύνη ως φορέας κοινωνικής αλλαγής. Από αυτό το πρίσμα, η μη – ανάμιξη του Πανεπιστημίου ήταν μια απαραίτητη ηγετικών ευθυνών¹⁸ στην πορεία διαμόρφωσης της σύγχρονης κοινωνίας.

Μια δραστήρια κίνηση εργαζομένων και φοιτητών στα ανώτατα ιδρύματα εκφράστηκε ενάντια στο ρόλο του Πανεπιστημίου σαν ένα είδος «κοινωνικού ευνούχου». Η πίεση εδώ προερχόταν από το εσωτερικό του ιδρύματος και ήταν μια πίεση για αναδόμηση των στόχων και σκοπών του Πανεπιστημίου. Οι διαμαρτυρίες προσανατολίζονταν προς διάφορες λύσεις που ποίκιλαν κατά πολύ από Πανεπιστήμιο σε Πανεπιστήμιο. Η έλλειψη ενοποιημένων στόχων και σκοπών οδήγησε πολλούς παρατηρητές στην αντίληψη ότι οι Πανεπιστημιακοί ριζοσπάστες δεν είχαν δίκαιο¹⁹.

Δύο ήταν οι πιο διακεκριμένοι παράγοντες σχετικά με τις εξεγέρσεις των φοιτητών. Ο πρώτος αφορούσε στην έλλειψη δραστηριοποίησης και συμμετοχής των πιο ριζοσπαστών στην διαμόρφωση πολιτικών μεταρρυθμίσεων του εκπαιδευτικού συστήματος. Ο δεύτερος ήταν η χρησιμοποίηση από τους φοιτητές του Πανεπιστημίου σαν αγωνιστική βάση, απ' όπου εκτόξευαν επικρίσεις ενάντια στο κοινωνικό σύστημα²⁰.

Έτσι η εκπαίδευση, σε επίπεδο Πανεπιστημίου, έγινε ένα ερ-

γαλείο διαμαρτυρίας των κοινωνικών παθήσεων²¹. Αν και δεν μπορεί να εντοπισθεί η ευθύνη ότι το Πανεπιστήμιο άμεσα προκάλεσε αυτές τις παθήσεις, κατηγορήθηκε όμως για το ότι δεν κινήθηκε για να τις διορθώσει.

Τα κοινωνικά ζητήματα που αποτέλεσαν μάλλον κίνητρο για τους φοιτητές ώστε να δράσουν, περιλάμβαναν την ειρηνοφιλία και την αντίθεσή τους στον πόλεμο του Βιετνάμ, την ηθική νομιμότητα της στράτευσης και την ανάγκη για φυλετική και οικονομική ισότητα τόσο στο κοινωνικό σύστημα όσο και στο εκπαιδευτικό²². Κατά μία άποψη, το εκπαιδευτικό σύστημα έγινε το πεδίο μάχης ενός αγώνα ανάμεσα στο κοινωνικό και ατομικό σύστημα. Έτσι, με επίκεντρο την εκπαίδευση, αυτές οι δυνάμεις προσπάθησαν να επικοινωνήσουν μέσω της εκπαίδευσης και το Πανεπιστήμιο βρέθηκε ανάμεσα στα διασταυρούμενα πυρά, γιατί στην τεχνοεπιστημονική εποχή και μεταβιομηχανική κοινωνία είναι ο θεμελιακός κρίκος στο παραγωγικό σύστημα.

Οι θέσεις που προβλήθηκαν από υπερασπιστές των εξεγέρσεων υπογράμμισαν τα προβλήματα του ίδιου του εκπαιδευτικού συστήματος που τα θεώρησαν, τουλάχιστον εν μέρει, υπεύθυνα για την κρίση, γιατί το Πανεπιστήμιο καθυστερούσε σημαντικά στην ανάγκη προσαρμογής στο νέο ρόλο του της μαζικής παραγωγής γνώσεων και της εκπαίδευσης στελεχών, καθώς η μεταβιομηχανική κοινωνία εδραιωνόταν στις προηγμένες χώρες της Δύσης, με πρωταγωνιστή τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Τα Πανεπιστήμια κυβερνούσαν από μια αυταρχική, αυστηρή και ιεραρχική δομή εξουσίας. Αυτή η μορφή ηγεσίας δεν ήταν γνωστή για την ικανότητά της να λύνει σύνθετα προβλήματα. Αυτού του τύπου η οργάνωση σε έναν οργανισμό ή κοινωνική ομάδα οδηγεί στην απογοήτευση και την επιθετικότητα, καθώς και στην άνοδο της έντασης και σύγκρουσης μέσα στην ίδια την ομάδα²³. Άρα, το σύστημα δημιούργησε μια ατμόσφαιρα που συντελούσε στη δυσaréσκεια.

Η σημαντική καθυστέρηση στην επιβεβλημένη εκσυγχρονιστική αλλαγή έκανε τους φοιτητές να αισθάνονται ότι η εκπαίδευσή τους ήταν ακατάλληλη για τις νέες συνθήκες ζωής²⁴. Το Πανεπιστήμιο έμοιαζε να βρίσκεται πάντα πίσω από τις απαιτήσεις της κοινωνίας. Ο John Dewey συνειδητοποίησε αυτό το πρόβλημα από τις αρχές του αιώνα.

Στη δεκαετία του 1960 λοιπόν, το πρόβλημα έφτασε σε κρίσιμο σημείο. Η τεχνοκρατική πραγματικότητα και οι επαγγελματικές πλευρές της εκπαίδευσης στα ανώτατα ιδρύματα έγιναν σε μεγάλο βαθμό απρόσωπες. Η ταυτότητα του ατόμου εξαφανίζε-

ται απ' αυτήν τη διαδικασία. Αν και οι διαμαρτυρίες είχαν στόχο τη δομή εξουσίας του Πανεπιστημίου, πολλοί ριζοσπάστες ενδιαφέρονταν γενικότερα για τις δημοκρατικές ιδέες και την ειρήνη, και αντιδρούσαν στην έμφαση που είχε δοθεί στην τεχνοκρατική αντίληψη της ζωής. Ο κύκλος μαθημάτων του Πανεπιστημίου απλά δεν λειτουργούσε σύμφωνα με τις θεωρήσεις του ατόμου.

Το εκτεταμένο μέγεθος πολλών ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και η ανταγωνιστικότητα του ακαδημαϊκού κόσμου που προσανατολιζόταν προς την επιτυχία δεν άφηνε και πολύ χώρο για προσωπικές επαφές ανάμεσα στο ίδρυμα και τους φοιτητές. Η διδασκαλία συχνά θυσιαζόταν για χάρη της έρευνας, κάτω από την απειλή του σύνδρομου «δημοσίευση ή εξαφάνιση», ενώ ο δάσκαλος δεν είχε το χρόνο ή συχνά και το ενδιαφέρον να παρακολουθεί τα προβλήματα των φοιτητών. Έτσι ο φοιτητής προσανατολιζόταν στο φάσμα της επιτυχίας. Η βαθμολογική επιτυχία θεωρούνταν πιο σημαντικό από τη μάθηση. Συνεπώς το Πανεπιστήμιο βρέθηκε σε μια βαθιά υπαρξιακή κρίση.

Αυτές οι παθήσεις του εκπαιδευτικού συστήματος δεν εκφράζονταν πάντα από τους ριζοσπάστες και δεν ήταν κοινές σε όλα τα Πανεπιστήμια. Υπήρχε όμως ένας κεντρικός παράγοντας που αναφερόταν σε όλες τις διαμαρτυρίες και εξέφραζε τα κοινά προβλήματα στον πανεπιστημιακό χώρο. Αυτό το σημείο αναφοράς της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης έγινε η ακαδημαϊκή ελευθερία.

Η ακαδημαϊκή ελευθερία, τουλάχιστον στο διδακτικό προσωπικό, έγινε «η ελευθερία των επαγγελματικά ειδικευμένων ατόμων να αναζητούν, να ανακαλύπτουν, να δημοσιεύουν και να διδάσκουν την αλήθεια, όπως τη βλέπουν στο χώρο της αρμοδιότητάς τους»²⁵. Αυτό το κίνημα μπορεί να είχε τις ρίζες του στην υιοθέτηση του δικαιώματος για τους διδάσκοντες να υπερασπίζονται τις θέσεις αντιφατικών ζητημάτων. Η πραγματική συνέπεια όμως στο κοινωνικό σύστημα ήταν η ελευθερία προβληματισμού. Αυτό απομάκρυνε πολλά από τα ταμπού της κοινωνίας. Μερικές αξίες της κοινωνίας ήταν πέρα από κάθε αμφισβήτηση. Τώρα όμως τίποτα δεν μπορούσε πλέον να θεωρηθεί ιερό και απρόσιτο στην αναζήτηση. Αυτή η προσπάθεια να εξεταστούν με κριτικό μάτι οι θεμελιακές αρχές της ιδεολογίας ήταν ουσιαστική για την αναζήτηση ενός διαλόγου και προβληματισμού σχετικά με τη δημιουργία κάποιας πραγματικής αλλαγής στο κοινωνικό σύστημα ή στην αναζήτηση μιας νέας συστημικής θεωρίας.

Το κίνημα για ακαδημαϊκή ελευθερία ήταν και απαίτηση των φοιτητών. Προσπαθούσαν να αναγκάσουν το ίδρυμα να αναγνω-

ρίσει την ελευθερία τους να μάθουν. Αυτή η ελευθερία περιλάμβανε το δικαίωμα να έχουν κάποιον να τους συμβουλευεί για τους στόχους του Πανεπιστημίου και τις μεθόδους επίτευξης αυτών των στόχων, το δικαίωμα να προσδοκούν μια καλή διδασκαλία και τέλος το δικαίωμα να αξιολογούν τους διδάσκοντες²⁶. Η έλλειψη εσωτερικής απειλής, λόγω απουσίας φυσικής στέρησης στα χρόνια ωρίμανσης, αποδίδεται καμιά φορά στην επιθυμία των φοιτητών να έχουν τέτοιες απαιτήσεις²⁷. Αυτοί οι φοιτητές αφού δεν επιθυμούν να συμβιβαστούν στο δοσμένο πλαίσιο εκπαιδευτικής διαδικασίας, αναζητούν προωθημένους στόχους και προσανατολίζονται να τους ικανοποιήσουν.

Το αποτέλεσμα αυτών των απαιτήσεων ήταν μια κατάσταση κρίσης στο Πανεπιστήμιο. Τα Πανεπιστήμια είχαν σχεδιαστεί με σκοπό να εναρμονίζουν το ρόλο τους και τις ευθύνες τους σύμφωνα με τα δεδομένα στο κοινωνικό σύστημα. Τώρα πρόβαλε το δίλημμα ή «το Πανεπιστήμιο... θα έπρεπε να απαρνηθεί κάθε αντίληψη για τον εαυτό του ότι είναι ένας πολιτικά δραστήριος διαμορφωτής της ευρύτερης κοινωνίας»²⁸ ή ότι «ανάμεσα σ' όλα τα ιδρύματα της Πολιτείας, το Πανεπιστήμιο φέρει τη μεγαλύτερη ευθύνη στη διαμόρφωση της κοινωνίας»²⁹. Το ερώτημα λοιπόν που οροθετούσε τη μάχη στην εσωπανεπιστημιακή κρίση ήταν: είναι το Πανεπιστήμιο της βιομηχανικής και μεταβιομηχανικής κοινωνίας πολιτικοποιημένο και συνεπώς κοινωνικοποιημένο ή παραμένει ο χώρος της μάθησης και γνώσης της παραδοσιακής προσέγγισης και υπεράσπισης της κατεστημένης ιδεολογίας³⁰; Η κρίση όμως πίεζε για μια απόφαση. Αν το Πανεπιστήμιο δεν προσαρμοζόταν στις απαιτήσεις θα κρινόταν ως ακατάλληλος φορέας και θα ήταν πια ξεπερασμένο. Αλλά και με την αναγκαστική επιλογή της ανταπόκρισης, το Πανεπιστήμιο αντιμετώπιζε καινούργια διλήμματα ως προς το ρόλο του στην ευρύτερη κοινωνική αλλαγή.

Οι επικριτές, οι επιφυλακτικοί στη δημοκρατικοποίηση του Πανεπιστημίου πρόβαλαν τα επιχειρήματα ότι: 1) Αν επιτρεπόταν η ανάμιξη των φοιτητών και του Δ.Ε.Π., στη διαμόρφωση της πολιτικής, υπήρχε ο κίνδυνος ελέγχου από μια μαχητική μειονότητα της άκρας δεξιάς που ήταν έτοιμη³¹. Ένα τέτοιο γεγονός θα μπορούσε να ανατρέψει κάθε πρόοδο, επιβάλλοντας ένα καθεστώς ολοκληρωτικής καταπίεσης. 2) Το Πανεπιστήμιο αντιμετώπιζε τον κίνδυνο ν' αναμιχθεί τόσο πολύ στα κοινωνικά ζητήματα, ώστε να πάψει να εκτελεί τις ακαδημαϊκές λειτουργίες και να γίνει απλά ένα «πιόνι» στις μάχες εξουσίας των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων³². Το Πανεπιστήμιο έπρεπε να παραμεί-

νει ένας χώρος αναζήτησης και εξερεύνησης ιδεών, εφ' οσον επρόκειτο να συνεχίσει να χρησιμεύει ως εκπαιδευτικό όργανο. Δεν έπρεπε να θυσιάσει τελείως τις ιδέες για τα πολιτικά ζητήματα.

Αυτές οι συντηρητικές απόψεις έρχονταν σε ριζοσπαστική αντίθεση με τον κεντρικό ρόλο του Πανεπιστημίου στο παραγωγικό σύστημα της τεχνο-επιστημονικής εποχής και, συνεπώς, επιχειρούσαν να το εντάξουν στην περιοχή της κουλτούρας του εποικοδομηματος, ενώ στην ουσία βρισκόταν στην συστημική υποδομή και διεπόταν από την διαλεκτική του κοινωνικού συστήματος. Ο στόχος βέβαια αυτών των λογικών ήταν η αποστασιοποίηση του Πανεπιστημίου από τις κοινωνικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις και η χρησιμοποίησή του αποκλειστικά για τους απαρχαιωμένους στόχους της συστημικής ελίτ του 19ου αιώνα.

Είναι, πράγματι, εκπληκτικό ότι αυτές οι αντιλήψεις της παράδοσης της «Θαυμάσιας Απομόνωσης» δεν είχαν καμιά σχέση με τον ηγεμονικό ρόλο που είχαν αναλάβει οι Ηνωμένες Πολιτείες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Από τα πρώτα, κιόλας, έτη της δεκαετίας του 1950 έγινε σαφές ότι το μέλλον της παγκόσμιας προβολής, αλλά και της μελλοντικής ασφάλειας αυτής της χώρας στηριζόταν στην ικανότητά της να κινητοποιήσει και να επεκτείνει για μεγάλο διάστημα τις δυνατότητες του εκπαιδευτικού της συστήματος και ιδιαίτερα της ανώτατης βαθμίδας. Ο νέος ρόλος της απαιτούσε πολλές χιλιάδες ειδικούς στις νέες τεχνολογίες και στη γνώση του κόσμου σε πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο. Συνεπώς, έπρεπε να γίνουν μεγάλες και διαρκείς επενδύσεις στην ανώτατη παιδεία, ενώ αναμενόταν η πλημμυρίδα της νέας γενιάς που γεννήθηκε στα αμέσως επόμενα χρόνια της λήξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πράγματι, η μεταπολεμική πληθυσμιακή έκρηξη έδωσε νέο μεγάλο κύμα φοιτητών που πολλαπλασίασε τον πανεπιστημιακό πληθυσμό στη δεκαετία του 1960. Η Αμερική ήταν ήδη έτοιμη να αντιμετωπίσει αυτή την πρόκληση και τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα πύκνωσαν σε ολόκληρη την επιφάνεια της χώρας. Η διάσταση μεταξύ της διευρυμένης παραγωγικής βάσης και των παραδοσιακών διοικητικών δομών και αντιλήψεων ήταν πλήρης.

Η άμεση δράση από τους φοιτητές οδήγησε στην αυξημένη συμμετοχή τους στις πολιτικές του Πανεπιστημίου. Οι φοιτητές αρχίζουν τώρα να παίρνουν μέρος στα συμβουλευτικά σώματα και οι φοιτητική ηγεσία βρίσκεται σε συχνή επαφή για να δηλώσει τη γνώμη τους σχετικά με τα κυριότερα προγράμματα του Πανε-

πιστημίου. Το διδακτικό προσωπικό κέρδισε ακόμα περισσότερα. Τα αυτοδύναμα Τμήματα κέρδισαν μεγαλύτερη αυτονομία. Εδώ δημιουργήθηκαν πολλά νέα τμήματα προκειμένου να λειτουργήσουν αυτοδύναμα όλες οι επιστήμες. Η αλλαγή στο Πανεπιστήμιο κατευθύνεται προς μια δημοκρατικότερη λήψη αποφάσεων. Οι εσωτερικές συγκρούσεις μάλλον σταμάτησαν στους πανεπιστημιακούς κύκλους, αλλά το Πανεπιστήμιο, ως μια ενοποιημένη δύναμη, απέδειξε ότι το ανθρώπινο δυναμικό του είχε γίνει ένας ισχυρός παράγοντας κοινωνικής μεταρρύθμισης³³.

Τα κινήματα της νεολαίας στο επίπεδο Μέσης Εκπαίδευσης ήταν λιγότερο επιτυχημένα. Η Μέση Εκπαίδευση δεν σκόπευε να γίνει μια δημιουργική αλλά μάλλον μια παραδοσιακή δύναμη. Η διαμαρτυρία των μαθητών παράμεινε προσανατολισμένη προς τα ζητήματα αλλά διακρινόταν από ένα επίπεδο ιδεαλισμού. Η νομική εξουσία υποστήριξε τα σχολεία απέναντι στις κριτικές των μαθητών στα περισσότερα ζητήματα.

Έτσι υποστηρίχθηκαν οι κανόνες ενδυμασίας, οι οποίοι θεωρούνταν από τους μαθητές ότι δέσμευαν τα προσωπικά τους δικαιώματα. Οι προσπάθειες για μεταρρύθμιση από το εσωτερικό του συστήματος δεν ήταν σημαντικά επιτυχημένες. Όμως, μια εξέλιξη στο κοινωνικό σύστημα είχε τη δυναμική να φέρει κάποια αλλαγή στη γυμνασιακή εκπαίδευση. Τέτοια εξέλιξη ήταν το δικαίωμα ψήφου από τα δεκαοκτώ. Με εκλεγόμενους στα περισσότερα μαθητικά συμβούλια και πολλούς αποφοίτους μπορούσαν να ερεθίσουν το κοινωνικό σύστημα για να μεταλλάξουν την εκπαίδευση.

Το συμπέρασμα, όμως, που βγαίνει εδώ για το φοιτητικό κίνημα είναι ότι οι πιθανότητες αλλαγής προς τη δημοκρατική κατεύθυνση στην ανώτατη και μέση εκπαίδευση δεν μπορούν να θεωρηθούν σοβαρές, όταν το φοιτητικό κίνημα είναι ξεκομμένο από την υπόλοιπη κοινωνική δομή και δεν εντάσσεται σε ένα ευρύτερο μέτωπο πάλης για την μεταλλαγή της εξουσίας και της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στο σύγχρονο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα.

Η συλλογιστική της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης: Θεωρία και προοπτικές

Οι μεταβαλλόμενες πραγματικότητες της αμερικανικής κοινωνίας μετά τον Πόλεμο είναι συγκλονιστικές. Οι ανακαλύψεις στον τομέα των θετικών επιστημών αποτελούν ένα παράδειγμα

αυτής της επιτάχυνσης της ιστορίας³⁴. Οι εξελίξεις στα μεταφορικά μέσα μετέβαλαν την κινητικότητα του πληθυσμού σε ένα διαδεδομένο τρόπο ζωής³⁵. Τα δίκτυα επικοινωνίας εξαπλώθηκαν σε τέτοιο βαθμό ώστε να μην υπάρχει κανένα κομμάτι της κοινωνίας που να μην το καλύπτουν τα κέντρα πληροφόρησης. Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές κέρδιζαν έδαφος ως αποθηκευτές και μεταδότες πληροφοριών.

Η βιομηχανική και αγροτική παραγωγικότητα στη δεκαετία του 1960 έφτασε στο σημείο όπου τουλάχιστον μπορούσαν να ικανοποιηθούν οι βασικές ανάγκες. Αυτό σήμαινε ότι είχαν γίνει ορισμένες βασικές αλλαγές στον προσανατολισμό της κοινωνίας. Σχετικά με τον μέλλον, ο Lewis B. Mayhew περιγράφει την αυξανόμενη καταναλωτική διάθεση και τους προβληματισμούς αυτή την εποχή:

«Η επιθυμία μας για δύο αυτοκίνητα, σκάφος, ελικόπτερο, και εβδομάδα 20 ωρών εργασίας ικανοποιήθηκε σημαντικά. Φτάσαμε στο σημείο να αναγνωρίσουμε την επείγουσα ανάγκη αποδέσμευσης μερικών εξέχοντων διανοούμενων, προκειμένου να βοηθήσουν στο χάραγμα καινούριων κατευθύνσεων για το ανθρώπινο γένος»³⁶.

Οι αλλαγές της κοινωνίας που αντανακλούν τις αλλαγές στην μεταβιομηχανική παραγωγή διερευνώνται αυτήν την εποχή με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Kandell προτείνει ότι η περίοδος της υποχρεωτικής παρακολούθησης στο σχολείο πρέπει να παραταθεί. Μια τέτοια επιμήκυνση στην εκπαίδευση διευκολύνεται από «την αυξημένη εκμηχάνιση της βιομηχανίας μέσω της τεχνολογικής πρόοδου»³⁷. Έτσι, η επέκταση της χρονικής διάρκειας των σπουδών έχει στόχο να εκπαιδεύσει τους πολίτες για την κατάλληλη χρησιμοποίηση του ελεύθερου χρόνου που πλεονάζει σ' αυτήν την τεχνοκρατούμενη κοινωνία³⁸.

Η επιστήμη και η ιατρική μπορούν πλέον να ελέγξουν κρίσιμους τομείς της υγείας και να υπάρξει πρόοδος και σε άλλους. Η βιολογία έκανε σημαντική πρόοδο στη γενετική έρευνα και μια μέρα «οι γενετισολόγοι και οι βιοχημικοί θα μας δώσουν την απαραίτητη γνώση και τις τεχνικές για να παραχθούν οι ανθρώπινες υπάρξεις σύμφωνα με τις εξειδικεύσεις μας» υποστηρίζει ο Mayhew. Αυτό βέβαια κινείται στη σφαίρα της επιστημονικής φαντασίας. Ήδη, όμως, είναι διαθέσιμες οι γνώσεις για τον περιορισμό του ρυθμού αύξησης του πληθυσμού, εναλλακτικοί τρόποι γονιμοποίησης και ελαχιστοποίησης της απώλειας στην παιδική θνησιμότητα, ενώ οι παλιές πηγές ενέργειας που καταναλώνονται θα αντικατασταθούν από πυρηνικές, ηλιακές και άλ-

λες σχεδόν απεριόριστες πηγές.

Η αστυφιλία θα εξακολουθήσει να είναι μια τάση του πληθυσμού, όπως θα είναι και η τεχνολογία και η παραγωγικότητα. Πρέπει να λυθούν ορισμένα προβλήματα σχετικά μ' αυτούς και άλλους παράγοντες, αλλά θα υπάρχει η τεχνική ικανότητα για τις ενδεδειγμένες λύσεις διατείνονται οι πιο αισιόδοξοι επιστήμονες και ερευνητές³⁹.

Όμως, για να λυθούν τα κρίσιμα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα απαιτείται ένα νέο πνεύμα για το μέλλον του ανθρώπου. Η παρακμή των πόλεων, οι φυλετικές και ταξικές συγκρούσεις, η κρίση ταυτότητας του ατόμου και η αναζήτηση της ειρήνης είναι τα κοινωνικά προβλήματα που πρέπει να λυθούν. Αν και η παραγωγή ατόμων για την πλήρωση τεχνικών θέσεων θα εξακολουθεί να είναι η λειτουργική πλευρά της εκπαίδευσης, το σύστημα θα πρέπει να κατευθυνθεί προς την παραγωγή ατόμων τα οποία θα μπορούν να ανταπεξέλθουν στα κοινωνικά προβλήματα. Παράλληλα, διαπιστώνεται η ανάγκη για δημιουργικότητα, αυτογνωσία, και ικανότητα επίλυσης προβλημάτων με βάση την έρευνα στη μελλοντική κοινωνία. Συνεπώς, θα πρέπει η εκπαίδευση να κατευθυνθεί προς το άτομο, τη δημοκρατία, την ειρήνη, και την κοινωνική ευημερία και συνεργασία.

Ο παρακάτω κατάλογος υπογραμμίζει μερικούς από τους στόχους της εκπαίδευσης στην καινούρια κοινωνία. Σύμφωνα με τον Carl Delacato⁴⁰, «κάθε παιδί πρέπει να βοηθηθεί για να φτάσει τους παρακάτω αντικειμενικούς σκοπούς, στο μέτρο που είναι ικανό:

1. Να προσαρμόζεται στην αλλαγή.
2. Να αναπτύξει αισθητική αντίληψη.
3. Να διατηρεί και να επανακτά τις ανθρώπινες και φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές.
4. Να εκτιμά την πολιτιστική κληρονομιά.
5. Να ασκεί τις βασικές αρχές του δημοκρατικού βίου.
6. Να εξυψώνεται πνευματικά.
7. Να έχει σωματική υγεία.
8. Να έχει διανοητική υγεία.
9. Να είναι υπεύθυνο και παραγωγικό μέλος της κοινωνίας.
10. Να είναι ατομικά και κοινωνικά δημιουργικό.
11. Να πετυχαίνει αυτο-πραγμάτωση.
12. Να σκέφτεται ως ελεύθερος άνθρωπος⁴¹.

Η Εθνική Αμερικανική Ένωση για Προγράμματα Εκπαίδευσης πρότείνει την παρακάτω μορφή για το σχολείο του μέλλοντος:

Από	Σε
Η ομάδα	Το άτομο
Μνήμη	Έρευνα
Έλλειψη ενθουσιασμού	Ζήλος για μάθηση
Το σχολείο με τους βαθμούς	Χωρίς βαθμούς σχολείο
Αυτάρκης τάξης	Αυτάρκες σχολείο
Προγραμματισμένες τάξεις	Συνεντεύξεις και ανεξάρτητη μάθηση
Ο δάσκαλος ως παθολόγος	Ο δάσκαλος ως ειδικός (μέλος μιας ομάδας)
Χρησιμοποίηση των σχολικών κτιρίων για μια αγροτική κοινωνία—εννέα μήνες το χρόνο—περιορισμένο μόνο για παιδιά.	Χρησιμοποίηση των σχολικών κτιρίων, αντικατοπτρίζοντας την αστική κοινωνία—δώδεκα μήνες το χρόνο—για όλες τις ομάδες ηλικιών.
Τάξεις που μοιάζουν με κουζίνες.	Τάξεις που μοιάζουν με βιβλιοθήκες, καθημερινά δωμάτια.
Διδασκαλία ως αφήγηση	Διδασκαλία ως καθοδήγηση.
Διασκαλία 30 ωρών την εβδομάδα με τα παιδιά στην τάξη και 15 ώρες για προετοιμασία και διορθώσεις.	Δεκαπέντε ώρες την εβδομάδα με τα παιδιά στην τάξη και 30 ώρες για έρευνα, προετοιμασία και ανάπτυξη ⁴² .

Το σύστημα οργάνωσης και λειτουργίας που άρχισε να χρησιμοποιείται κατά τη δεκαετία του 1960 στα περισσότερα δημόσια σχολεία των Η.Π.Α. πρόβλεπε νέο σύστημα μάθησης και αξιολόγησης, με βάση την Πλατωνική λογική ότι ο άνθρωπος θα πρέπει να βρει την αρμονία με τον χαρακτήρα του, εκπληρώνοντας έτσι τον κατάλληλο ρόλο στην Πολιτεία. Αυτό είναι το σημείο κλειδί που εντάσσει το άτομο με πλήρη αρμονία στο κοινωνικό σύνολο, με βάση την ανάδειξη του ταλέντου του και τη δημιουργική του εργασία.

Ο εκδημοκρατισμός του εκπαιδευτικού συστήματος υπήρξε συχνά θέμα διαμάχης. Τα σχολεία που εμφανίζουν αυτό το δημοκρατικό ιδανικό συχνά ονομάζονται «προοδευτικά» και, λιγότερο συχνά, ανοιχτά σχολεία, σχολεία δραστηριοτήτων ή σχολεία που έχουν ως επίκεντρό τους το παιδί. Οι λειτουργικές λεπτομέρειες αυτής της δημοκρατικής εκπαίδευσης ποικίλουν σε μεγάλο βαθμό από σχολείο σε σχολείο, αλλά όλα τα σχολεία τέτοιου τύπου έχουν μερικούς φιλοσοφικούς στόχους. Το προοδευτικό σχολείο προσανατολίζεται προς το μαθητή με «ελευθερία», πα-

ρακινεί την πρωτοβουλία, τη δημιουργικότητα, την αυτο-έκφραση και την ανάπτυξη της υπευθυνότητας και του αυτο-ελέγχου μέσω της εμπειρίας στην αυτοδιαχείριση⁴³.

Οι βασικοί θεωρητικοί στόχοι του μεταρρυθμιστικού κινήματος στην Αμερική υπαγορεύτηκαν από τις λογικές:

1) Το ενδιαφέρον του παιδιού και ο σκοπός είναι τα δύο απαραίτητα για την πραγματική μάθηση, που περιέχουν τις ενδείξεις για το είδος της μορφωτικής δραστηριότητας που θα είναι πιο αποδοτική για το συγκεκριμένο παιδί⁴⁴.

Ο John Dewey υποστηρίζει ότι η συνεχής και προσεκτική παρακολούθηση των ενδιαφερόντων έχει τεράστια σημασία για τον εκπαιδευτικό⁴⁵. Η Μαρία Montessori διατείνεται ότι ο δάσκαλος είναι ο καθοδηγητής της αυθόρμητης δουλειάς του παιδιού⁴⁶.

2) Εφ' όσον η μάθηση είναι ατομική δεν μπορούν να μπου στόχοι ή πρότυπα⁴⁷.

3) Το παιδί πρέπει να αντιμετωπιστεί ως σύνολο και όχι μόνο ως διάνοια και συνεπώς τα χαρίσματά του είναι η συνολική του προσωπικότητα, πράγμα που υπογραμμίζει τον ιδιαίτερο ρόλο της εκπαίδευσης⁴⁸.

4) Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη του παιδιού πραγματοποιείται σχεδόν πλήρως, μέσω κάποιων μεθόδων που επιτρέπουν την ελευθερία και τη δημιουργική έκφραση⁴⁹. Συνεπώς, η πειθαρχία διδάσκεται σε συνάρτηση με την ελευθερία⁵⁰.

5) Με βάση τις παραπάνω αρχές, το πρόγραμμα του σχολείου θα πρέπει να τονίζει τη συμμετοχή σε αξιόλογες δραστηριότητες και σε σημαντικές εμπειρίες, κι όχι να είναι επικεντρωμένο στο υποκείμενο⁵¹.

Συνεπώς, η λογική της μεταρρύθμισης δέχεται ότι το ενδιαφέρον του μαθητή βοηθάει ουσιαστικά στην ικανότητα του να μάθει, ότι μόνο η ελευθερία επιλογής μπορεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη της αυτοπειθαρχίας και ότι η εμπειρία είναι η καλύτερη μέθοδος διδασκαλίας. Ο Kilpatric διαχωρίζει τέσσερις κατηγορίες σχεδίων στα οποία θα μπορεί να βασίζεται η καλή μόρφωση:

α) Η ενσωμάτωση μερικών ιδεών ή σχεδίων σε εξωτερική μορφή –το γράψιμο ενός γράμματος, το παίξιμο ενός θεατρικού έργου, η δημιουργική εργασία.

β) Η απόλαυση μιας ιστορίας, εικόνας, συμφωνίας ή ό,τι άλλο θέλει ο μαθητής.

γ) Η λύση κάποιου προβλήματος που απαιτεί διεισδυτική και αναλυτική σκέψη.

δ) Η απόκτηση κάποιας ειδίκευσης ή ειδικής γνώσης⁵².

Η προοδευτική θεώρηση προσπαθεί να παράγει ένα άτομο που να έχει αυτογνωσία και αυτοπειθαρχία. Αν το πρόγραμμα είναι αποτελεσματικό, το προϊόν του θα ταιριάζει με τη μεταβαλλόμενη κοινωνία. Η κακή εφαρμογή ή οι ακρότητες στον προοδευτισμό μπορεί βέβαια να οδηγήσουν στο χάος και όχι στην πειθαρχία. Είναι σημαντικό ο κάθε δάσκαλος να μπορεί να παίζει τον κατάλληλο ρόλο. Ο δάσκαλος δεν πρέπει να υπαγορεύει, δεν πρέπει βέβαια και να μην καθοδηγεί, γιατί αν καταργηθεί η καθοδήγηση είναι πολύ πιθανό να έχουμε κάποια χαοτική ακρότητα. Η μελέτη της δομής και συμπεριφοράς της ηγετικής ελίτ σε ένα παραδοσιακό εκπαιδευτικό σύστημα δείχνει ότι η ολοκληρωμένη εκπαίδευση φαίνεται να λείπει από τους σύγχρονους ηγέτες.

Ο εκπαιδευτικός μεταρρυθμιστής John Dewey είναι ίσως ο πιο πρωτοπόρος θεωρητικός στο χώρο της εκπαίδευσης, αλλά του λείπει ο λειτουργικός ρόλος στην κρίση της παιδείας. Η απουσία ανάδειξης και αναγνώρισης εκπαιδευτικής ηγεσίας μεγάλης εμπέλειας οφείλεται, ίσως, στους παρακάτω παράγοντες. Πρώτον, στην έλλειψη προβολής. Εδώ, η εκπαιδευτική ηγεσία δεν έχει την δημοσιότητα των άλλων ηγεσιών και έτσι μάλλον υστερεί, ως προς την προβολή, ώστε να μπορούν να πείσουν πολύ κόσμο να τους ακολουθήσει. Δεύτερον, ο εκπαιδευτικός ηγέτης μεγάλης διάρκειας και εμπέλειας πρέπει να συσχετίσει τον ρόλο του με τους άλλους παράγοντες και τις περιοχές κοινωνικής δραστηριότητας, προκειμένου να ικανοποιήσει την κρίση με μια επιτυχή πορεία διεξόδου. Πρέπει, συνεπώς, να λειτουργήσει σαν κοινωνικός ηγέτης με χαρισματική παραδοχή. Για ν' αναγνωριστεί κάποιος ως ηγέτης, η ομάδα πρέπει να αποδέχεται ότι είναι συγκριτικά καλύτερος και να είναι διατεθειμένη να δεχτεί την ηγεσία του. Οι εκπαιδευτικοί τείνουν να στηρίζονται περισσότερο στη λογική παρά στο συναίσθημα και ο ορθολογισμός αρνείται τις χαρισματικές ιδιότητες. Αυτό λοιπόν που δημιουργείται είναι ένα πρότυπο ορθολογικών ηγετών και αποθαρρύνεται η συναισθηματική σχέση με τον χαρισματικό ηγέτη⁵³.

Αν η εκπαίδευση παράγει ηγέτες και όχι χαρισματικούς ήρωες, τότε αξίζει να ρίξουμε μια ματιά στο είδος της ηγεσίας που πρόκειται να δημιουργηθεί. Ο αυταρχικός, ιεραρχικός ηγέτης αποτελεί αναχρονισμό. Τα συστήματα και οι μέθοδοι του δεν θα είναι λειτουργικά σε μια σύνθετη, γρήγορα μεταβαλλόμενη κοινωνία⁵⁴. Τα πρότυπα τροχού και αλυσίδας της αυταρχικής αρχηγίας φαίνονται αποτελεσματικά, αλλά η ανικανότητά τους να προσαρμοστούν στην ξαφνική αλλαγή και στην μεταβαλλόμενη ψυχοσύνθεση των μαζών, δεν αντιστοιχούν στον σύγχρονο πολι-

τισμό⁵⁵. Η κυκλική οργάνωση και η δημοκρατική ηγεσία είναι ένα πιο σύγχρονο σύστημα. Ο ρόλος της ηγεσίας δεν προκαθορίζεται και το ομαδικό ηθικό είναι υψηλό. Η ικανότητα της ομάδας να λύνει σύνθετα προβλήματα και να προγραμματίζει ορθολογικά την αλλαγή, διευκολύνεται⁵⁶. Παράλληλα, οι νέες πολιτιστικές πραγματικότητες θα βοηθούν ώστε ο αυταρχισμός σταδιακά να αποβληθεί σαν απαρχαιωμένο στοιχείο, ενώ η δημοκρατική ή ομαδική ηγεσία γίνεται η κατάλληλη μορφή κοινωνικής λειτουργίας.

Στην εποχή μας όπου χαράζει ο εικοστός πρώτος αιώνας και η μεταβιομηχανική κοινωνία έχει διανύσει ήδη τις πρώτες της δεκαετίες, προβάλλει, όχι μόνο θεωρητικά αλλά και λειτουργικά πλέον, η σύλληψη και κατανόηση της πλατωνικής σκέψης που δείχνει το δρόμο προς την ουτοπία – πραγματικότητα όπου ο άνθρωπος-πολίτης κυριαρχεί με βάση την οικουμενική του οντότητα. Σε αυτήν την γένεση, η ηγεσία μεταλλάσσεται σε κοινωνικό καθήκον και αξιοκρατική λειτουργία, αφού προσδιορίζεται από την ανθρωποκεντρική και καθολική εκπαιδευτική διαδικασία αναπαραγωγής της κοινωνίας.

Σημειώσεις

1. Mitchel, Willian C., «The Structural Characteristics of Policy-making» in *Policies, Decisions, and Organization*, Ed. Fremont. J. Lynden New York, Meridith Comporation, 1969 p. 55.
2. Easton, David, «The Flow Characteristics of Policy-making», in *Policies, Decisions, and Organization* Ed. Fremont J. Lynden New York, Meridith Comporation, 1969 p. 384.
3. *Ibid.*, p. 55.
4. Zollschan, George W. and Walter Hirsch, *Explorations in Social Change* Boston, Houghton Mifflin Company, 1964, p. 49.
5. Easton David, *Ibid*, p. 30.
6. *Ibid.*, p. 34.
7. Clark, Burton R., *Educating the Expert Society* San Fransisco, Chandler Publishing Company, 1962, p. 11.
8. Willkings, Ernest Hatch, *Living in Crisis* Freeport, Books for Libraries Press, Inc., 1937, p. 23.
9. Bear, Robert M., *The Social Functions of Education* New York, The MacMillan Company, 1937, p. 359.
10. *Ibid.*, p. 360.
11. Clark, p. 19.
12. *Ibid.*, p. 19.
13. *Ibid.*, p. 25.
14. *Ibid.*, p. 27.

15. Lindren, Henry Clay, *An Introduction to Social Psychology* New York, John Wiley and Sons, Inc., 1969, p. 125.

16. Gawthrop, Louis C., *Bureaucratic Behavior in the Executive Branch* New York, *The Free Press*, 1969, p. 178.

17. *Ibid.*, p. 240-242.

18. Minter, John W. and Ian M. Thompson, *Colleges and Universities as Agents of Social Change* Boulder, Western Interstate Commission for higher Education, 1968, p. 19.

19. Bell Daniel and Irving Kristol, *Confrontation* New York, Basic Books, Inc., 1968, p. 19.

20. *Ibid.*, p. 25.

21. Cox Commission Report, *Crisis at Columbia* New York, Vintage Books, 1968, p. 5.

22. *Ibid.*, p. 5-18.

23. Kretch, David, et al., *Individual in Society* New York, McGraw-Hill, 1962, p. 436.

24. Cox Commission Report, p. 22.

25. Hook, Sidney, *Academic Freedom and Academic Anarchy* New York, Cowles Book Company, 1970, p. 34.

26. *Ibid.*, p. 62-63.

27. Hook, p. 23.

28. Minter, p. 2.

29. *Ibid.*, p. 2.

30. Ο συγγραφέας θυμάται με ιδιαίτερη συγκίνηση την ολοήμερη συζήτηση που διεξήχθη στο αμφιθέατρο της Γεωπονικής Σχολής του Κρατικού Πανεπιστημίου της Βόρειας Καρολίνα το Μάη του 1970, όταν οι φοιτητές με αφορμή την εισβολή των Αμερικανικών δυνάμεων στην Καμπότζη και την επέκτασή του πολέμου του Βιετνάμ αποφάσισαν να διακόψουν τη λειτουργία του, προκειμένου να διεξαχθεί πολυήμερη και εκτεταμένη, δημόσια ανταλλαγή απόψεων (teach-ins) σχετικά με το ρόλο του Πανεπιστημίου στο κοινωνικό-παραγωγικό και διεθνές σύστημα, αναζητώντας απάντηση στο κρίσιμο ερώτημα αν είναι ή όχι πολιτικοποιημένο το σύγχρονο Πανεπιστήμιο. Η απάντηση δόθηκε μετά το πέρας μιας θυελλώδους συζήτησης μεταξύ των μελών Δ.Ε.Π. του Πανεπιστημίου που κατέληξε στην υπερψήφιση, με τρεις ψήφους διαφορά, της άποψης για την πολιτικοποιημένη και κοινωνικοποιημένη φύση του Πανεπιστημίου.

31. Dietze, Cottfried, *Youth, University and Democracy*, Baltimore, The John Hopkins Press, 1970 p. 5.

32. Minter, p. 6.

33. *Ibid.*, p. 15.

34. Mayhew, Lewis B., *Higher Education in the Revolutionary Decades* Berkeley, McCutchan, 1967, p. 29-41.

35. Gross, Bertram M. *A Great Society*, New York, Basic Books 1968, p. 46-47.

36. Mayhew, p. 446.

37. Meltzer, Bernard N. et al., *Education in Society*, New York, Thomas Y. Growell, 1968, p. 94-95.

38. *Ibid.*, p. 94-95.
39. Mayhew, p. 44.
40. Delacato, Carl, *The Elementary School of the Future*, Spring-field, Charles C. Thomas, 1965, p. 7.
41. *Ibid.*, p. 7-8.
42. NEA Project on Instruction, *Schools for the 60's*, New York, Mc-Graw-Hill, 1963, p. 117.
43. Delacato, p. 66.
44. Bear, p. 70.
45. Mayer, p. 360.
46. Montessori, Maria, *The Montessori Method*, New York, Schoken books, 1964, p. 370.
47. Bear, p. 70.
48. *Ibid.*, p. 70.
49. *Ibid.*, p. 70.
50. Montessori, p. 93.
51. Bear, p. 70.
52. Boyd, William and Wyatt Rawson, *The Story of the New Educaction*, London, Hainemann, 1965, p. 41.
53. Θερμός Ηλίας, «Θεωρία και Τυπολογίες Χαρισματικής Ηγεσίας», *Διαθάζω*, τεύχος 276, σελ. 54-63, Αθήνα, 1992.
54. Όπως παραπάνω.
55. Lindgren, p. 275.
56. Lindgren, p. 275.

Βιβλιογραφία

- Achuthan A., Radh, «Long Range Goals for Mankind», vol. XLII, n. 3, Jan. 72, pp. 30-31.
- Almack, John C. *Modern School Administrators*, Freeport: Book for Libraries Press, 1933.
- American Association of School Administration, *Profiles of the Administrative Team*, Washington, D.C.: AASA, 1971.
- Argent, Robert D., «Pupil Unrest Begins in First Grade», vol. LVI, n. 3., Nov. 69, pp. 19, 89-91.
- Association for Supervision and Curriculum Development, *New Insights and the Curriculum*, Washington, D.C.: ASCD, 1963.
- Bantock, G.H. *Education, Culture and the Emotions*, Bloomington, Indiana U. Press, 1967.
- Bear, Robert, M. *The Social Functions of Education*, New York, The MacMillan Company, 1938.
- Becker, Howard S., *Campus Power Struggle*, (Chicago, Aldine Publishing Company), 1970.
- Bell, Daniel and Irving Kristol, *Confrontation*. New York, Basic Books, Inc., 1968.
- Bendiner, Robert, *The Politics of Schools*, New York, Harper & Row, 1969.
- Benne, Kenneth D., *The Education for Tragedy*, Lexington, University of Kentucky Press, 1967.

- Bernstein, Abraham, *The Education of Urban Populations*, New York, Random House 1967.
- Bossard, James and Elenor Boll, *The Sociology of Child Development*, New York, Harper & Row, 1966.
- Bower, Eli M. and William G. Hollister, *Behavioral Science Frontiers in Education*, United States, John Wilty & Sons, Inc. 1967.
- Brameld, Theodore, *Education for the Emerging Age*. New York, Harper & Row, 1965.
- Brickman, William W. and Stanley Lehrer, editors, *John Dewey, Master Educator*, New York, Atherton Press, 1966.
- Burckhardt, Jacob, *Force and Freedom*, New York, Pantheon Books, 1943.
- Burkhead, Jesse, et. al, *Input and Output in Large - City High Schools*, Syracuse, Syracuse University Press, 1970.
- Christensen, Edward L., *Century 21 Shorthand*, Chicago, South West Publishing, 1974.
- Clark, Burton R., *Education The Expert Society*, San Francisco Chandler Publishing Company, 1962.
- Cox Commission Report, *Crisis at Columbia*, New York, Vintage Books, 1968.
- Cole, Dr. Blaine R., «Environmental Structuring - A Curricular Model», vol. LVII, no. 5, Jan. 71, pp. 14.
- Coleman James S., *Education and Political Development*, Princeton University Press, Princeton, New York, 1965.
- Curti, Merle, *The Social Ideas of American Educators*, Rateron, Littlefield, Adams & Co., 1965.
- Delecato, Carl, *The Elementary School of the Future*, Springfield, Charles C. Thomas, 1965.
- Dewey, John, *The School and Society*, Chicago, The University of Chicago Press, 1900.
- Dexter, Lewis A., *The Tyranny of Schooling*, New York, Basic Books, Inc., 1964.
- Dietze, Gottfried, *Youth, University and Democracy*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1970.
- Dobinson, Charles, *Education in a Changing World*, Freeport, Books for Libraries Press, 1951.
- Dohohue, John W., *St., Thomas Aquinas and Education*, New York, Random Hoyse, 1968.
- Drake, William Earle, *Intellectual Foundations of Modern Education*, Columbus, Charles E. Merrill, 1967.
- Dworkin, Martin, editor, *Dewey on Education*, New York, Teachers College, Columbia University, 1959.
- Douglas, Lawrence H., «A View From the Other Side», vol. XLII, n. 1, Oct. 71, pp. 30-31.
- Education and Technology in the Twenty-First Century*, San Francisco State College Press, 1969.
- Ellenberg, Dr. Norman L., «Educating Students is Not Enough», Vol. OVII, n. 9, May 71, p. 28.
- Eurich, Alvin C., ed., *Campus 1980: The Shape of the Future in American Higher Education*, Delta Books, 1968. 327 pp.

- Eurich, Alvin C., ed., and the Staff of the Academy for Educational Development, *High School 1980: The Shape of the Future in American Secondary Education*, New York, Pitman Press, 1970. 304 pp.
- Eurich, Alvin C., *Reforming American Education: The Innovative Approach to Improving Our Schools and Colleges*, New York, Harper and Row, 1969. 269 pp.
- Farrell, Edmund J., *Deciding the Future: A forecast of Responsibility of Secondary Teachers of English, 1970-2000 A.D.*, National Council of Teachers of English, 1970. 188 pp.
- Fersh, Seymour H., «Education in a World of Nations», vol. XLII, n. 2, Nov. 760, pp. 69-73.
- Freedman, Mervin B., *The College Experience*, San Francisco Jossey - Bass Inc., 1967.
- Fromm, Erich, *Escape from Freedom*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1941.
- The Sane Society*, New York, Rinehart & Co. 1955.
- Gawthrop, Louis C., *Bureaucratic Behavior in the Executive Branch*, New York, The Free Press, 1969.
- Gendell, Murray, and Hans I. Zetterberg, editors, *A Sociological Almanac for the United States*, New York, Charles Scribner's Sons, 1964.
- Goodman, Paul, *Growing Up Absurd*, New York, Random House, 1956.
- Gross, Bertram M., editor, *A Great Society*, New York, Basic Books, Inc., 1968.
- Hack, Warter G. et. al., *Educational Futurism 1985, Challenges for Schools and their Administrators*, McCutchan Publishing Corporation, 1974.
- Halle, Louis J., *The Society of Man*, New York, Harper & Row.
- Havice Charles W., *Campus Values*, New York, Charles Scribner's Sons, 1968.
- Havinghurst, Robert J. and Bernice L. Neugarten, *Society and Education*, Boston, Allyn and Bacon, Inc., 1962.
- Hechinger, Grace, and Fred M., *Teen-age Tyranny*, New York, William Morrow and Company, 1963.
- Hencley, Stephen, P. and James R. Yates, *Futurism in Education, Methodologies*, McCutchan Publishing Corporation, 1974. 510 pp.
- Hollister, Bernard, *Another Tomorrow, A Science Fiction Anthology*, Pflaum Publishing, 1974. 124 pp.
- Hollister, Bernard C. and Deane C. Thompson, *Grokking the Future, Science Fiction in the Classroom*, Pflaum/Strandard, 1973, 168 pp.
- Hook, Sidney, *Academic Freedom and Academic Anarchy*. New York, Cowles Book Company, Inc., 1970.
- Hughes, Meredydd G. editor, *Secondary School Administration*, Oxford, Pergamon Press, 1970.
- Θερμός Ηλίας, «Θεωρίες και Τυπολογίες Χαρισματικής Ηγεσίας», *Διαβάζω*, τεύχος 276, Αθήνα, 1992.
- Iannone, Ronald V., et. al., «Altman Approach to Contemporary Education», vol. XLII, n. 6, May 71, pp. 292-294.
- Jennings, M. Kent, Kenneth P. Langton and Richard G. Niemi, «Effects of the High School Civics Curriculum», In M. Kent Jennings and Richard G. Niemi, *The Political Character of Adolescence*, Princeton, N. J. Princeton University Press, 1974.

- Jennings, M. Kent, and Richard G. Niemi, *Generations and Politics*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1981.
- Joyce, Bruce R., *Alternative Models of Elementary Education*, Waltham, Blaisdell, Blaisdell Publishing Company, 1969.
- Kazamias, Andreas M. and Byron G. Massialas, *Tradition and Change in Education*, Englewood Cliff, Prentice - Hall, 1965.
- King, Irving, *Social Aspects of Education*, New York, The MacMillan Company, 1912.
- Knight, Edgar W., *Twenty Centuries of Education*, Boston, Ginn and Co., 1940.
- Kinsey, Don R., «Creativity - A New Dimension in Future Education», vol. LVI, n. 3, Feb. 70, pp. 21, 232.
- Kneller, George, F., *Educational Anthropology: An Introduction*, New York, John Wiley & Sons, Inc., 1965.
- Existentialism and Education*, New York, Philosophic Library, Inc. 1958.
- Kretch, David, et. al., *Individual in Society*, New York, McGraw-Hill Book Company, inc., 1962.
- Kristol, Daniel and Irving Kristol, *Confrontation*, New York, Basic Books, 1968.
- Kunen, James Simon, *The Strawberry Statement*, New York, Random House, 1969.
- LaConte, Ronald T. with Ellen LaConte, *Teaching Tomorrow Today, A Guide to Futuristics*, New York, Bantam Books, 1975. 139 pp.
- Lanham, Walter, M., «What's Wrong with Education in America», vol. LVII, n. 3, Nov. 70, pp. 75.
- Lindgren, Herry Vlay, *An Introduction to Social Psychology*. New York, John Wiley and Sons, Inc., 1969.
- Lippitt, Gordon L., *Vizualizing Change, Model Building and the Change Process*, N.T.L. Learning Research Corp., Washington, D.C., 1973. 352 pp.
- Lipset, Seymour Martin, *Rebellion in the University*, Boston, Little, Brown & Co., 1971.
- Lowel, Abbott Lawrence, *What a University President Has Learned*, New York, Books for libraries Press, 1938.
- Marien, Michael, *Alternative Futures for Learning, An annotated Bibliography of Trends, Forecasts and Proposals*, Ed. Policy Research Center, Syracuse University Research Corp., 1971, 223. pp.
- Martin, Warren Bryan, *Alternative to Irrelevance*, Nashville, Abingdon Press, 1968.
- May, Henry F., *The End of American Innocence*, New York, Algrid A. Knopf, 1959.
- Mayer, Frederick, *American Ideas and Education*, Columbus, Charles E. Merrill, 1964.
- Mayhes, Lewis B., *Higher Education in the Revolutionary Decades*, Berkely, McCutchan publishing Comporation, 1967.
- Meltzew, Bernard N., et. al., *Education in Society*, New York, Thomas Y. Growell Company, 1958.
- Mereiman, Richard M., «Democratic Politics and the Culture of American Education», *American Political Science Review*, pp. 74, 319-332, 1980.
- Michael Marien, ed., *The Hot List Delphi: An Exploratory Survey of Essential Reading for the Futur*, Syracuse, Educational Policy Research Center, Sy-

- racuse University Research Corp. 1972. 89 pp.
- Michael Donald N., *On Learning to Plan-and Planning to Learn*, Jossey-Bass, 1973. 341 pp.
- Miller, David C. and Ronald L. Hunt, *The Advent Futures Studies and Research Curriculum Guide* (and) *The Advent Futures Studies and Learning Research Guide*, (DCM Assoc.), 1973. 76 and 104 pp., respectively.
- Millett, John D., *The Academic Community*, New York, McGraw-Hill Book Company, 1962.
- Montessori, Maria, *The Montessori Method*, New York, Schocken Books, 1912.
- Mood, Alexander M., *The Future of Higher Education, Some Speculations and Suggestions*, New York, McGraw-Hill, 1974. 166 pp.
- Moor, Wilbert E., *Social Change*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, Inc., 1963.
- Morison, Robert S., *The Contemporary University, U.S.A.* Boston, Houghton Mifflin Company, 1966.
- National Education Association, *Schools for the Sixties*, New York, McGraw-Hill Book Company, 1963.
- Nawas, M. Mike, «Women's Liberation and Beyond», vol XLII, n. 4, Feb. 72, pp. 189-194.
- Nettleship, Richard L., *The Theory of Education in the Republic of Plato*, Columbia University, Teachers' College, 1968. (Original published 1880).
- Ozman, Howard, *Challenging Ideas In Education*, Minneapolis, Burgess Publishing Company, 1967.
- Packard, Vance, *The Naked Society*, New York, David McKay Company, Inc., 1964.
- Pentory, De Vere, et. al., *Unfdinshed Rebellions*, San Francisco, Jossey-Bass Inc., 1971.
- Pulliam, John R. and Jim R. Bowman, *Educational Futurism in Pursuance of Survival*, University of Oklahoma Press, 1974. 163 pp.
- Pusey, Nathan M., *The Age of the Scholar*, Cambridge, The Belknap University Press, 1964.
- Rapoport, Ronald B., «The Sex Cap in Political Persuading: Where the «Structuring Principle Works», *American Journal of Political Science*, 1981.
- Reischauer, Edwin O., *Toward the 21st Century: Education for a Changing World*, New York, Alfred A. Knopf, 1973.
- Riedel Marc, «Are Students Disenchanted with Materialism», vol. XLII, n. 1, Oct. 70, pp. 181-183.
- Riesman, David, *Abundance for What*, Garden City, Doubleday & Company, Inc., 1964.
- Roweton, William E., «Creativity: Research Reflecting the Researcher», Vol. XLII, n. 4, Nov. 71, pp. 181-183.
- Saalbach, Robert Palmer, «The Marxist Approach to Literature», vol. XLII, n. 2, Nov. 71, pp. 84-88.
- Shafer, Harold T., *The Supervisor: New Demands, New Dimensions*, Sashington D.C., Association for Supervision and Curricular Development, 1969.
- Shane, Harold G., «The Educational Significance of the Future», Report stocked by the *World Future Society*.

- Sheldon, Marcus, *Urban Education: Crisis or Opportunity?*, New Jersey, Scarecrow, 1974.
- Sigel, Roberta and Marilyn Hoskins, *The Political Involvement of Adolescents*, New Brunswick, N. J., Rutgers University Press, 1981.
- Simpson, Elizabeth Leonie, *Democracy's Stepchildren*, San Francisco: Jossey-Bass Inc., 1971.
- Smith, Vernon H., *Alternative Schools*, Nebraska, Professional Educators' Publications, 1974.
- Snith, Robert, *et. al.*, *Any Means Necessary*, San Francisco, Jossey-Bass Inc., 1970.
- Sorenson, Herbert, *Psychology In Education*, New York, McGraw-Hill Book Company, 1964.
- Stinchcombe, Arthur L., *Rebellion in a High School*, Chicago, Quadrangle Books, 1964.
- Stanford, Barbara Dodds, «Needed: Human Relations Training», vol. LVII, n. 4, Dec. 70, pp. 6-7.
- Thayer, V.T., and Martin Levit, *The Role of the School in American Society*, New York, Dodd, Mead & Company, 1966.
- Toffler, Alvin, *Learnig for Tomorrow: The Role of the Future in Education*, New York, Random House, 1974. 423.
- Tugwell, Rexford G., and H. Keyserling, *Redirecting Education*, New York, Books for Libraries Press, 1935.
- Tuttle, Edward Mowbray, *School Board Leadership in America*, Chicago, The interstate Printers, 1963.
- Verba, Sidney, Norman G. Nie, and Jae-On Kim, *Participation and Political Equality*, Cambridge, England, University Press, 1981.
- Vernon, Clenn M., *Human Interaction*, New York, The Romald Press Company, 1965.
- Ulich, Robert, *Education and the Idea of Mankind*, New York, Harcourt, Brace, and World, Inc., 1964.
- Weiner, Myron, *Modernization: The Dynamics of Growth*, New York, Basic books, Inc., 1966.
- Whiting. John W.M. and Irving L. Child, *Child Training and Personality: A Cross-Cultural Study*, New Haven, Yale University Press, 1953.
- Wilkin, Ernest Hatch, *Living in Crisis*, Freeport, Books for Libraries Press, Inc., 1937.
- Wills, Vernon L., «A Practical Attempt at Humanizing Education», vol. XLII, n. 1, Oct. 71, pp. 28-29.
- Winthrop, Henry, «Specialization, the University and the Community», vol. XLII, n. 5, Apr. 71, pp. 261-266.
- Young, Oran R., *Systems of Political Science*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, Inc., 1968.
- Zollschan, George K. and Walter Hirsch, *Explorations in Social Change*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1964.
- Zuchkerman, David W. and Robert E. Horn, *The Guide to Simulations, Games for Education and Training*, Lecington, Mass, Information Resources, 1973. 501 pp.

Το σχολικό κλίμα: Θέσεις και κρίσεις των καθηγητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*

Παπαδόπουλος Ν.**, Αθανασιάδης Η.***,
Γιοκρούση-Κολς Δ.,****

Περίληψη - συνοπτική παρουσίαση

Η μελέτη του σχολικού κλίματος και ειδικότερα των σχέσεων μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων είναι σημαντική τόσο για τον τομέα της σχολικής ψυχολογίας όσο και για τη διερεύνηση των κοινωνικών διαστάσεων του φαινομένου.

Προκειμένου να μελετήσουμε το αντικείμενο αυτό στο χώρο της ελληνικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης πραγματοποιήσαμε, σε πανελλήνιο επίπεδο, μια έρευνα με ερωτηματολόγιο για καθηγητές που υπηρετούν σε Γυμνάσια και Λύκεια της Ελλάδας. Οι ερωτήσεις ήταν ψυχολογικού και κοινωνικού χαρακτήρα.

Τα δεδομένα της έρευνας επεξεργαστήκαμε με δύο στατιστικές μεθόδους: την Ανάλυση Πολλαπλών Αντιστοιχιών και την Ιεραρχική Ταξινόμηση. Η πρώτη μας έδωσε τα κριτήρια ταξινόμησης και η δεύτερη μία τυπολογία του δείγματος.

* Εμπειρική ψυχοπαιδαγωγική έρευνα σε πανελλήνιο δείγμα καθηγητών. Η έρευνα αυτή έγινε στα πλαίσια του έργου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, έπειτα από εισήγηση του θέματος από τον υπεύθυνο σύμβουλο Ν. Παπαδόπουλο και απόσπαση των αναφερόμενων συνεργατών του στο Π.Ι. για το σκοπό αυτό. Για το προκαταρκτικό στάδιο της έρευνας εργάστηκαν ακόμη οι: Αθανασοπούλου Γ., Παναγιωτοπούλου Β., Χρονοπούλου Μ., εκπαιδευτικοί, και Τζέπογλου Στέφ., σύμβ. του Π.Ι.

** Σύμβουλος του Παιδαγ. Ινστιτ.-Επικ. Καθηγητής Ψυχολογίας Παν/μίου Κρήτης.

*** Δρ Στατιστικής - Κοινωνιολόγος.

**** Κοινωνιολόγος.

Στην έρευνα ξεκινήσαμε από την βασική υπόθεση ότι οι καθηγητές τα τελευταία χρόνια δεν χαρακτηρίζονταν κυρίως από αυστηρότητα όπως παλιά. Διαπιστώσαμε ότι τώρα τους χαρακτηρίζουν τρεις τύποι συμπεριφοράς, ο αυταρχικός-αυστηρός, ο δημοκρατικός και ο φιλελεύθερος, καθώς και ο τρόπος [εμφαντικός ή επιφυλακτικός] που απαντούν στις ερωτήσεις.

1. Εισαγωγή

Για να γνωρίσουμε καλύτερα το σχολικό κλίμα στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση και ιδιαίτερα το βαθμό αυστηρότητας, ανεκτικότητας ή φιλελευθερισμού των καθηγητών, πραγματοποιήσαμε έρευνα σε πανελλήνιο επίπεδο. Για το σκοπό αυτό επελέγη ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα καθηγητών Γυμνασίου και Λυκείου που συμπλήρωσαν ένα τύπο ερωτηματολογίου με ερωτήσεις τόσο κοινωνικού-δημογραφικού όσο και ψυχολογικού-παιδαγωγικού χαρακτήρα¹.

Κατά τη σύνταξη του ερωτηματολογίου για τους καθηγητές είχαμε κατά νου τη διάκριση του Kurt Lewin για τους τύπους του καθοδηγητή μιας ομάδας, δηλαδή τον αυταρχικό, το δημοκρατικό και τον ανεξέλεγκτο (*Laissez-faire*)². Αυτή στάθηκε για μας μόνο θεωρητική αφετηρία και δεν ακολουθήσαμε κανένα μεθοδολογικό παραλληλισμό.

Το κλίμα βέβαια στην τάξη, στο σχολείο, στην σχολική και εξωσχολική ζωή νοείται πάντα στα πλαίσια που καθορίζει η κείμενη νομοθεσία για την εκπαίδευση. Στην έννοια μάλιστα του σχολικού κλίματος θα μπορούσαμε να περιλάβουμε τη διαπλοκή των ρόλων και των προσωπικών ιδιαιτεροτήτων καθηγητών και μαθητών, στην καθημερινή σχολική λειτουργία τους.

Ένας από τους λόγους που μας ώθησαν στην πραγματοποίηση αυτής της έρευνας ήταν η διαπίστωση ότι, από όσο γνωρίζουμε, δεν υπάρχει καμία άλλη παρεμφερής έρευνα με την ίδια θεματική και τις ίδιες διαστάσεις στον Ελληνικό χώρο, εκτός από την έρευνα του καθηγητή Π. Ξωχέλλη που πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο 1978-84 σε 858 δασκάλους και καθηγητές και καλύπτει ένα μέρος της δικής μας θεματικής (βλ. Βιβλιογραφία).

2. Προβληματική και υποθέσεις της έρευνας

Η προβληματική της παρούσας έρευνας έχει αφετηρία από

την μία πλευρά τα σύγχρονα γενικότερα προβλήματα της παιδείας και της εκπαίδευσης, όπως αυτά περιγράφονται στην σχετική βιβλιογραφία (πβ. κυρίως Amidon 1967, Clarque 1968, Combe 1971, Doring 1980, Tausch 1979, Φλουρή 1982, Παπαδόπουλος 1991, Τερλεξής 1975 και Κασσωτάκης 1981) και από την άλλη πλευρά τη σχολική ελληνική πραγματικότητα με τις ιδιαιτερότητες στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, το ερωτηματολόγιο του καθηγητή περιλαμβάνει τα εξής επιμέρους θέματα:

1. Τον τρόπο αξιολόγησης του μαθητή και τον ενδεχόμενο προβληματισμό του καθηγητή για τα κριτήρια με τα οποία αξιολογεί τον μαθητή.
2. Την διδακτική και παιδαγωγική άποψη και στάση του καθηγητή, μέσα στην τάξη (οι απόψεις του καθηγητή για τον μαθητή «πρότυπο»).
3. Τις διαπροσωπικές σχέσεις του καθηγητή με το μεμονωμένο μαθητή αλλά και την τάξη του ως μονάδα.
4. Τον τρόπο αντιμετώπισης του θέματος της «πειθαρχίας» του μαθητή ή αλλιώς, της συμμόρφωσης του μαθητή με το σχολικό κανονισμό.
5. Τη συνέπεια που δείχνει ο καθηγητής στους όρους που θέτει το σχολικό πρόγραμμα (από άποψη διδακτικής διαδικασίας και συμμόρφωσής του στα αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα του σχολείου κ.λπ.).
6. Την άποψη του για τις μαθητικές κοινότητες και το ρόλο του σχολείου στην κοινωνικοποίηση των μαθητών.
7. Το θέμα της επικοινωνίας με τους συναδέλφους του.
8. Τον προβληματισμό του καθηγητή για την ανάγκη επανεξέτασης της επιστημονικής και διδακτικής του επάρκειας.
9. Τη συμμετοχή του καθηγητή στις εκδηλώσεις των μαθητών μέσα και έξω από το σχολείο.
10. Τα συναισθήματα που τρέφει ο ίδιος για τη σχολική κοινότητα και τις εκτιμήσεις του για την σχολική ζωή.
11. Το θέμα του αυτοπροσδιορισμού του από επαγγελματική άποψη (ποια είναι η θέση, ο ρόλος και οι υποχρεώσεις του στα πλαίσια της ευρύτερης κοινωνίας).

Το ερωτηματολόγιο του καθηγητή πλαισιώνεται με δημογραφικά στοιχεία που αφορούν:

1. Το φύλο και την ηλικία του ερωτώμενου.
2. Την οικογενειακή του προέλευση (κοινωνικοοικονομική προέλευση).
3. Την οικογενειακή του κατάσταση.

4. Την υπηρεσιακή του κατάσταση³.

Με βάση τα παραπάνω διαμορφώθηκαν οι εξής βασικές υποθέσεις - (ερωτήματα):

1. Κατά πόσο τα κοινωνικά-δημογραφικά χαρακτηριστικά των καθηγητών βρίσκονται ή όχι σε συσχέτιση με εκδηλώσεις επιείκιας ή αυστηρότητας.
2. Ποιος είναι κυρίως ο τομέας όπου εκδηλώνεται η επιείκια ή η αυστηρότητα από τους καθηγητές.
3. Κατά πόσο υπάρχει συνάφεια μεταξύ τρόπου συμπεριφοράς και επιστημονικής ειδικότητας.
4. Κατά πόσο διαφοροποιείται στον τρόπο απάντησης των επιμέρους ερωτημάτων ο πληθυσμός του δείγματος.

3. Μεθοδολογία

Η έρευνα βασίστηκε σε ένα δείγμα 791 καθηγητών από 190 Γυμνάσια και Λύκεια όλης της χώρας. Η επιλογή του δείγματος έγινε με βάση τη σειρά των καθηγητών στη μισθολογική κατάσταση του σχολείου τους, κριτήριο-τεχνική που εξασφάλισε την τυχαία και αντιπροσωπευτική συμμετοχή τους στο δείγμα της έρευνας.

Τα ερωτηματολόγια πριν την οριστική τους διατύπωση, δοκιμάστηκαν με μια PILOT STUDY σε καθηγητές του Λεκανοπεδίου Αττικής.

Η στατιστική επεξεργασία βασίστηκε στην συναγωγή συμπερασμάτων από διασταύρωση χαρακτηριστικών.

Η υπεροχή τέτοιων συμπερασμάτων έναντι εκείνων που προκύπτουν από απλή παράθεση ποσοστιαίων χαρακτηριστικών μπορεί να φανεί, κατά τη γνώμη μας, από μερικά παραδείγματα:

Σε ορισμένα σημεία της έρευνας δύο συνδυασμοί απαντήσεων των καθηγητών μας δίνουν μια όχι πολύ ξεκαθαρισμένη εικόνα των απόψεών τους για την ομαδική ζωή και δραστηριότητα των μαθητών. Αφ' ενός έχουμε τρεις δηλώσεις:

	%
α) Πάντα ενθαρρύνω κάποια ομαδική δραστηριότητα των μαθητών	41,4
β) Συχνά ενθαρρύνω κάποια ομαδική δραστηριότητα των μαθητών	41,7
(α) + (β)	83,1
γ) Η ενασχόληση ενός μαθητή με τις μαθητικές κοινότητες δεν ζημιώνει την επίδοσή του.	74,7

Και αφ' ετέρου τρεις άλλες:

- δ) Οι σχολικές εκδηλώσεις δε οργανώνονται καλύτερα από μαθητές 69,4
 ε) Οι μαθητικές κοινότητες δεν βοηθούν στη λύση προβλημάτων 65,0
 στ) Χρειάζονται αυστηρότεροι κανονισμοί 62,1

Πέρα από τη διερεύνηση αν αυτές οι δύο ομάδες δηλώσεων αντιφάσκουν πράγματι μεταξύ τους, πιο ενδιαφέρον είναι να εξετάσουμε πώς αυτοί οι τρόποι απάντησης διαπλέκονται με όλους τους υπόλοιπους 333 του ερωτηματολογίου.

Αυτό είναι επίσης επιβεβλημένο στις περιπτώσεις όπου οι αντίθετες απαντήσεις είναι περίπου ισοδύναμες π.χ.

- Συχνά τεστ εξασφαλίζουν το ενδιαφέρον των μαθητών
 Ναι: 44,8% Όχι: 51,7%

– Καθηγητές βασικών μαθημάτων εκτιμούν καλύτερα τον χαρακτήρα των μαθητών

Ναι: 52,7% Όχι: 43,1%

Πίνακες που περιέχουν διασταυρωμένα στοιχεία μπορούν να αναλυθούν με την κλασική μέθοδο συσχέτισης ποιοτικών μεταβλητών, του Χ τετράγωνο (χ^2). Θα χρειάζονταν όμως μερικές εκατοντάδες τέτοιοι πίνακες και ισάριθμες αναλύσεις αν θα θέλαμε να συσχετίσουμε όλες τις μεταβλητές ανά δύο.

Έτσι για τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων μας επέλεξαμε δύο μεθόδους της πολυδιάστατης Παραγοντικής Ανάλυσης Δεδομένων: την Πολλαπλή Ανάλυση Αντιστοιχιών, για να διαπιστώσουμε ποια κριτήρια ταξινομούν τα δύο δείγματα και την Ιεραρχική Ταξινόμηση, προκειμένου να εξαγάγουμε μία τυπολογία, βασισμένη στα αντίστοιχα κριτήρια ταξινόμησης.

Τα παραπάνω εξαγόμενα: κριτήρια ταξινόμησης και τυπολογία εξαρτώνται μόνο από τον τρόπο που τα χαρακτηριστικά-απαντήσεις των ερωτηματολογίων σχετίζονται μεταξύ τους στο εσωτερικό του δείγματος. Και εφ' όσον πρόκειται για συσχετίσεις, η συχνότητα εμφάνισης κάποιου χαρακτηριστικού δεν παίζει αποφασιστικό ρόλο. Ένα χαρακτηριστικό, δηλαδή, που δεν εμφανίζεται συχνά μπορεί να συσχετίζεται στενότερα με άλλα χαρακτηριστικά και να αποδεικνύεται έτσι ως σημαντικότερο από άλλα.

4. Δεδομένα και πορίσματα της έρευνας

4.1. Τα δεδομένα της έρευνας

Η επιλογή του δείγματος έγινε με βάση τη σειρά των καθηγητών στην μισθολογική κατάσταση του σχολείου τους, κριτήριο-τεχνική που εξασφάλισε την τυχαία και αντιπροσωπευτική συμμετοχή τους στο δείγμα της έρευνας.

Οι καθηγητές που συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα ανήκουν στις εξής ειδικότητες:¹

1. Θεολόγοι	55	6,95%	9. Φυσικής Αγωγής	8	1,01%
2. Φιλολόγοι	359	45,89%	10. Μηχανικοί	21	2,65%
3. Μαθηματικοί	118	14,92%	11. Νομικοί-Πολ.Επ.	2	0,25%
4. Φυσικοί-Χημ.-Βιολ.	120	15,17%	12. Γεωπόνοι	4	0,51%
5. Γαλλικής φιλολ.	23	2,91%	13. Τεχνολόγοι	4	0,51%
6. Αγγλικής φιλολ.	50	6,32%	14. Λοιπών ΤΕΙ	12	1,51%
7. Οικονομολόγοι	4	0,51%	15. Ωδικής	2	0,25%
8. Κοινωνιολόγοι	9	1,14%			
ΣΥΝΟΛΟ				791	100,00%

Χρόνος εκπαιδευτικής υπηρεσίας των καθηγητών

1. Μέχρι 5 χρόνια (νεοδιόριστοι)	33,5%
2. Από 6-10 χρόνια	31,7%
3. Από 11-20 χρόνια	29,7%
4. Από 21-35 χρόνια	5,1%
ΣΥΝΟΛΟ	100,0%

Ηλικία των καθηγητών του δείγματος:

1. Κάτω των 30 ετών	21%
2. Από 31-40 ετών	58,5%
3. Άνω των 40 ετών	20,0%
ΣΥΝΟΛΟ	100,0%

Οικογενειακή κατάσταση:

1. Άγαμοι	27,3%
2. Έγγαμοι	70,9%
3. Δεν έχουν παιδιά	37,9%
ΣΥΝΟΛΟ	100,0%

Σχολική-υπηρεσιακή προέλευση των καθηγητών:

1. Από Γυμνάσιο	62,7%
2. Από Λύκειο	37,3%
ΣΥΝΟΛΟ	100,0%

4.2. Αποτελέσματα

4.2.1. Η Πολλαπλή Ανάλυση Αντιστοιχιών

Η Πολλαπλή Ανάλυση Αντιστοιχιών μας επέτρεψε να διακρίνουμε (ταξινομήσουμε) τους καθηγητές σε σχέση με:

– Την επιείκεια ή την αυστηρότητά τους προς τους μαθητές (1ος άξονας).

– Αν απαντούν με έμφαση, κυρίως κατά προτίμηση του «πάντα» ή του «ποτέ» ή δεν εκφράζουν γνώμη («Δεν έχω γνώμη») (2ος άξονας).

– Αν επιλέγουν άλλους τρόπους απάντησης («κάτι άλλο» ή «συνδυασμό απαντήσεων») από τους υποδεικνυόμενους ή απαντούν με επιφύλαξη (3ος άξονας).

– Τα κοινωνικά και δημογραφικά τους χαρακτηριστικά (4ος άξονας).

4.2.2. Η Ιεραρχική Ταξινόμηση

Τα αποτελέσματα της Ιεραρχικής Ταξινόμησης φαίνονται στην παρακάτω παράσταση (δενδρόγραμμα κλάσεων).

4.2.3. Παρουσίαση και σχολιασμός προβολικών επιπέδων

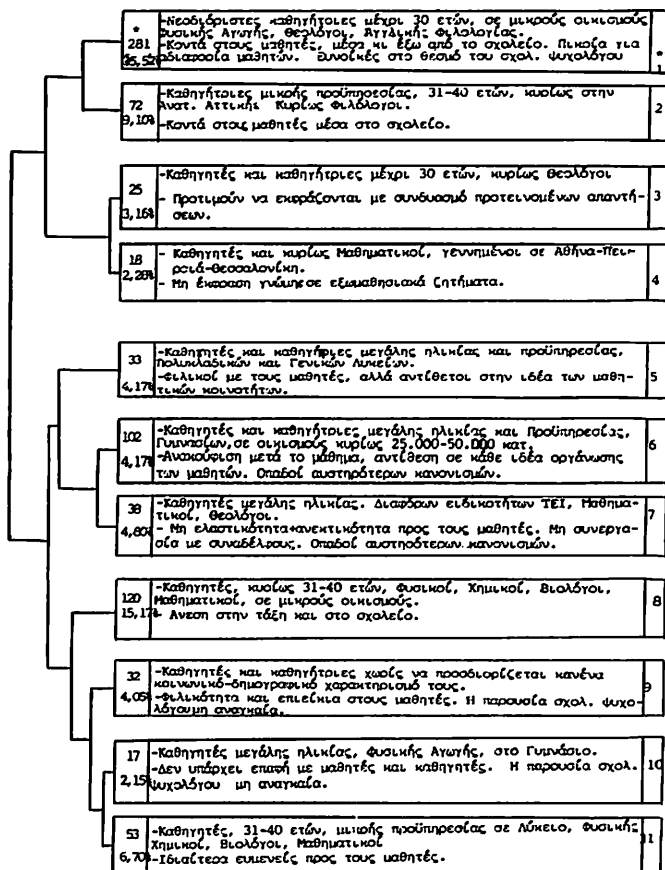
Στα προβολικά επίπεδα που δημιουργούν οι παραγοντικοί άξονες 1 και 2, 1 και 3 και 2 και 3 προβάλλουμε το κέντρο βάρους των κλάσεων (Κλ.) της τυπολογίας και μερικά από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά: τον τύπο και τη θέση υπηρεσίας των καθηγητών, το χρόνο προϋπηρεσίας τους, την ηλικία τους και την ειδικότητά τους. Σ' αυτά μπορούμε να διαπιστώσουμε τόσο τη γεινίαση όσο και τη διαφοροποίηση χαρακτηριστικών (από τη θέση τους στο επίπεδο) σε σχέση με το συνδυασμό του 1ου με το 2ο, του 1ου με το 3ο καθώς και του 2ου με το 3ο κριτήριο ταξινόμησης (στα προβολικά δηλαδή επίπεδα 1×2 , 1×3 , 2×3).

Τα κυριότερα συμπεράσματα που προκύπτουν είναι τα εξής:

α) Η πρώτη και ένατη κλάση βρίσκονται η μία κοντά στην άλλη και στα τρία προβολικά επίπεδα. Έτσι οι κλάσεις 1 και 9 βρίσκονται στο τεταρτημόριο της επιείκειας και της μη έκφρασης γνώμης (Επιπ. 1×2), της επιείκειας και της επιφυλακτικότητας (Επιπ. 1×3) και της επιφυλακτικότητας και της μη έκφρασης γνώμης (Επιπ. 2×3).

β) Και στα τρία προβολικά επίπεδα, των τριών πρώτων αξόνων, δηλαδή κατά τους συνδυασμούς των τριών πρώτων κριτηρίων ταξινόμησης, υπάρχει πάντα αντίθεση μεταξύ του ζεύγους

Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ

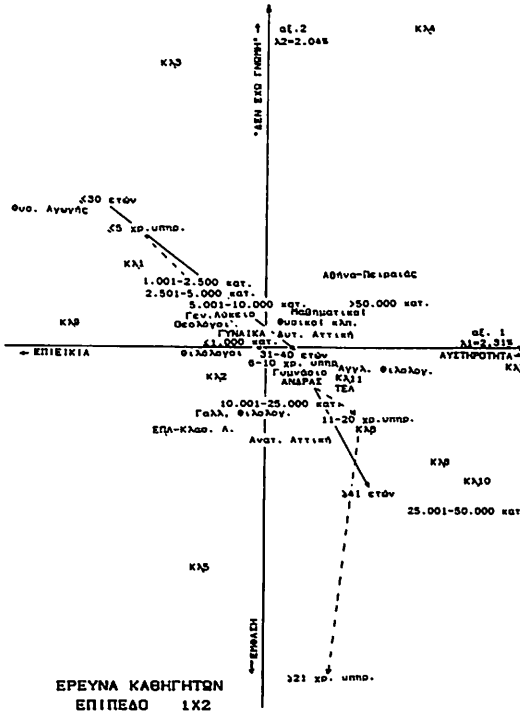

* Αριθμός και ποσοστό καθηγητών που συγκροτούν την κλάση
** α/α της κλάσης

κλάσεων 1 και 2 όπου υπάρχουν καθηγήτριες και της τριάδας των κλάσεων 7, 8, 11 όπου υπάρχουν άνδρες καθηγητές. Παρατηρούμε ότι σύμφωνα με το προβολικό επίπεδο 1×2, οι γυναίκες είναι γενικά επιεικέστερες από τους άνδρες, σύμφωνα δε με το επίπεδο 2×3, οι καθηγήτριες απαντούν γενικά πιο επιφυλακτικά από τους καθηγητές.

Σύμφωνα με τα δύο αυτά επίπεδα προκύπτει επίσης ότι η απάντηση με έμφαση δεν είναι μόνο γνώρισμα ανδρών.

γ) Η τέταρτη κλάση, στην οποία δεσπόζουσα θέση έχει το «Δεν έχω γνώμη», βρίσκεται πάντα απομακρυσμένη από τις άλ-

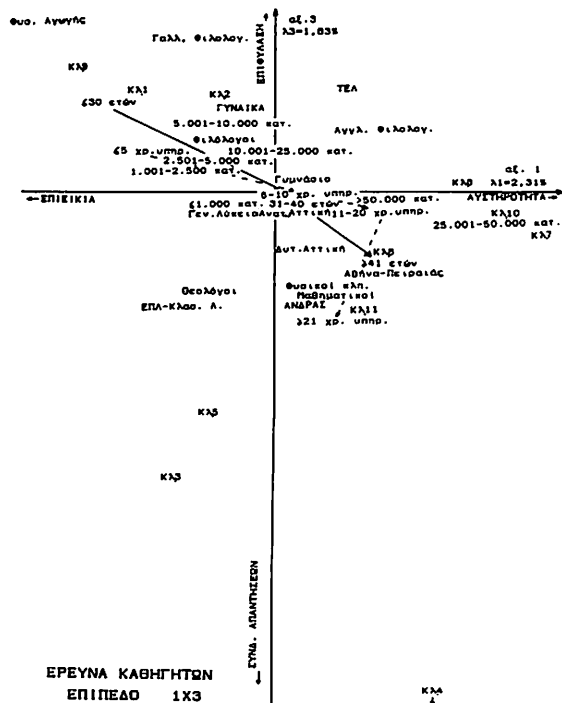
λες. Πιο κοντά της βρίσκεται η τρίτη κλάση όπου οι καθηγητές προτιμούν να απαντήσουν με κάποιο τρόπο απάντησης διαφορετικό απ' αυτούς που υποδεικνύονται. Το πρώτο κριτήριο (αυτό της επιείκιας και αυστηρότητας) τις τοποθετεί, την μεν τρίτη κλάση προς την πλευρά μάλλον της επιείκιας, ενώ την τέταρτη προς την πλευρά μάλλον της αυστηρότητας (βλ. επιπ. 1x2, 1x3).

δ) Το περιεχόμενο των κλάσεων 5 και 10 δεν αφήνει αμφιβολία ότι αυτές διαφοροποιούνται επίσης από το κριτήριο επιείκιας-αυστηρότητας (βλ. επιπ. 1x2, 1x3).

ε) Είπαμε ότι οι κλάσεις 1 και 9 βρίσκονται πάντα κοντά. Παρ' όλα αυτά η 9 βρίσκεται πιο κοντά στην επιείκια από την 1 (σε όλα τα επίπεδα).

στ) Το δεύτερο κριτήριο ταξινόμησης, δηλ. η διαφορά μεταξύ εμφαντικών δηλώσεων και μη έκφρασης γνώμης, διαφοροποιεί την δεύτερη κλάση από δύο άλλες κλάσεις επιείκιας, την πρώτη και την ένατη. Η δεύτερη κλάση βρίσκεται προς την πλευρά της έμφασης (επιπ. 1x2, 2x3).

ζ) Το τρίτο κριτήριο ταξινόμησης, δηλαδή η διαφορά μεταξύ

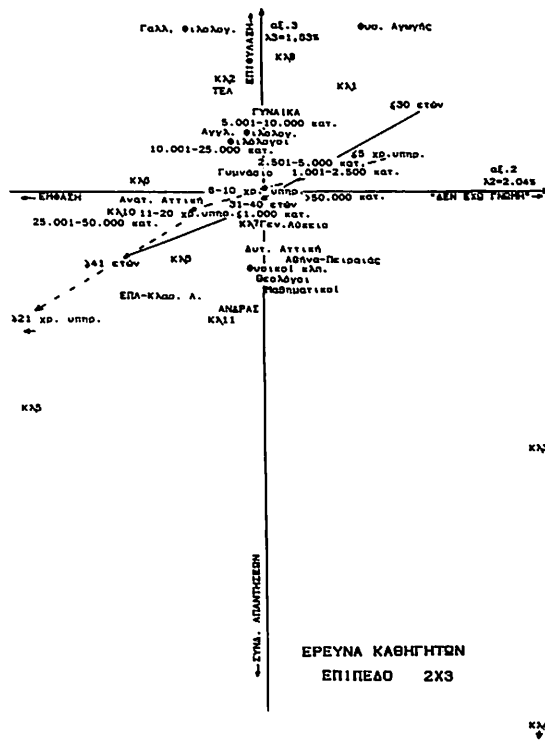
επιφυλακτικότητας και επιλογής άλλου τρόπου απάντησης, διαφοροποιεί ελαφρώς τις κλάσεις 6 και 10, στις οποίες δεν διαφαίνεται συνεργασία και εμπιστοσύνη προς τους μαθητές, τοποθετώντας την έκτη κλάση προς την πλευρά της επιφυλακτικότητας.

η) Το ίδιο κριτήριο διαφοροποιεί δύο κατηγορίες καθηγητών 31-40 ετών: την δεύτερη κλάση με καθηγήτριες Φιλολόγους και την όγδοη με άνδρες καθηγητές Φυσικούς - Χημικούς - Βιολόγους και Μαθηματικούς. Παρατηρούμε ότι προς την πλευρά της επιφύλαξης βρίσκονται οι γυναίκες.

θ) Πιο επιφυλακτικοί γενικά είναι οι φιλόλογοι από τους Θεολόγους.

ι) Τέλος, διαφαίνεται ότι οι Μαθηματικοί και οι Φυσικοί - Χημικοί - Βιολόγοι, βρίσκονται πάντα κοντά με τους τρεις πρώτους τρόπους ταξινόμησης του δείγματος.

Θα περάσουμε τώρα σ' ένα σύντομο σχολιασμό των κοινωνικών-δημογραφικών χαρακτηριστικών που υπάρχουν στα τρία προβολικά επίπεδα. Πρέπει να επισημάνουμε ότι ένα χαρακτηριστικό όπως π.χ. «ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΣ» ανήκει στις κλάσεις 4, 7, 8, 11. Η θέση του λοιπόν στα προβολικά επίπεδα βρίσκεται ακριβώς με-

ταξύ των τεσσάρων αυτών κλάσεων.

Αν ένα από τα χαρακτηριστικά βρίσκεται πιο κοντά σε μία κλάση που το περιέχει από μια άλλη, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στην κλάση αυτή παίζει πιο σημαντικό ρόλο. Για παράδειγμα η ηλικία μικρότερη ή ίση των 30 ετών βρίσκεται πιο κοντά την πρώτη κλάση απ' ότι στην τρίτη γιατί στην πρώτη ο ρόλος της είναι πιο σημαντικός.

Στα προβολικά επίπεδα σημειώσαμε επίσης δύο χρονολογικές εξελίξεις: της ηλικίας, με συνεχή γραμμή και της προϋπηρεσίας με διακεκομμένη. Το γεγονός αυτό μας υποδεικνύει ότι σε γενικές γραμμές η μεγαλύτερη ηλικία συμβαδίζει με την αυστηρότητα και την τάση για έμφαση. Προς την έμφαση επίσης τείνει και η μεγάλη προϋπηρεσία, μετά όμως το χαρακτηριστικό 20 χρόνια υπηρεσίας, η αυστηρότητα κάμπτεται.

Στους οικισμούς μέχρι 10.000 κατοίκων συναντάμε γενικά καθηγητές περισσότερο επιεικείς.

Το χαρακτηριστικό της επιφυλακτικότητας απαντάται μεταξύ καθηγητών γενικά στους οικισμούς από 2.500 έως 25.000 κατοίκους.

Τέλος, περισσότερο απόλυτη τοποθέτηση έχουν οι καθηγητές σε πόλεις από 10.000 έως 50.000 κατοίκους, παρά στους υπόλοιπους οικισμούς, όπως Αθήνα - Πειραιά και στη Δυτική Αττική.

4.3. Τα κυριότερα πορίσματα

Κάνοντας τον απολογισμό της έρευνας μας αυτής που είχε βασικό στόχο να ανιχνεύσει πώς μπορούν να ταξινομηθούν οι Έλληνες καθηγητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με βάση την αυταρχική-αυστηρή, τη δημοκρατική-επιεική ή την ανεξέλεγκτη-αδιάφορη ή και ουδέτερη συμπεριφορά μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής:

1. Τα αμιγή κοινωνικά-δημογραφικά χαρακτηριστικά των καθηγητών υπερτερούν σε σημαντικότητα από τα αμιγή ψυχολογικά-παιδαγωγικά, όταν και τα δύο είδη χαρακτηριστικών έχουν την δυνατότητα να παίξουν πρωτεύοντα ρόλο (στην πρώτη δηλαδή ανάλυση). Οποσδήποτε όμως, σ' όλες τις περιπτώσεις τα πρώτα συνδυάζονται με τα δεύτερα, δημιουργώντας ομαδοποιήσεις χαρακτηριστικών. Αξιοσημείωτη εξαίρεση έχουμε στο σημείο όπου η μη έκφραση γνώμης στα εξω-μαθησιακά ζητήματα υπερτερεί από τα κοινωνικά-δημογραφικά χαρακτηριστικά.

2. Η αυστηρότητα ή η επιεικία είναι στατιστικά σημαντικότερες, όταν αφορούν εξω-μαθησιακά ζητήματα.

3. Αξιοσημείωτη είναι η αντίθεση που δημιουργείται μεταξύ καθηγητών που εκφράζουν την άποψή τους με έμφαση και εκείνων που προτιμούν να μην την εκφράσουν, σε βαθμό που γίνεται σκόπιμη μία περαιτέρω διερεύνηση της δεύτερης αυτής κατηγορίας καθηγητών.

4. Ο συνδυασμός κοινωνικών-δημογραφικών χαρακτηριστικών με ψυχολογικά-παιδαγωγικά φαίνεται ότι δεν είναι μονοσήμαντος. Σ' όλο το μήκος της ανάλυσης οι εκδηλώσεις αυστηρότητας ή επιεικίας συνδυάστηκαν κατά πολλούς τρόπους με την ηλικία των καθηγητών, την ειδικότητά τους, τον τόπο όπου υπηρετούν κ.λπ. Έτσι:

α) Ενώ η νεαρή ηλικία συνδυάζεται εν γένει με ευμενή διάθεση προς τους μαθητές, μια μεγάλη ομάδα νέων καθηγητών δηλώνει ότι βρίσκεται κοντά στους μαθητές μέσα και έξω από το σχολείο, την ίδια στιγμή που μια αρκετά μικρότερη ομάδα δηλώνει ότι σπάνια αναβάλλει ένα προγραμματισμένο διαγώνισμα ή τεστ και ότι σπάνια ενθαρρύνει ομαδική δραστηριότητα των μαθητών.

β) Στο χώρο πάντα της ελαστικής συμπεριφοράς απέναντι στους μαθητές που εκδηλώνουν κυρίως καθηγήτριες, συναντούμε αφ' ενός τις ειδικότητες Φυσικής Αγωγής, Θεολογίας και Αγγλικής Φιλολογίας, σε σχολεία περιοχών με πληθυσμό μέχρι 10.000 κατοίκων, με προϋπηρεσία μέχρι 5 ετών και ηλικία μέχρι 30 ετών και αφ' ετέρου Φιλολόγους σε σχολεία της Ανατολικής Αττικής και πόλεων 10.000-25.000 κατοίκων, λίγο μεγαλύτερης ηλικίας και προϋπηρεσίας. Και στις δύο περιπτώσεις οι καθηγήτριες φαίνεται να ζητούν πάντα την βοήθεια συναδέλφων τους για διδακτικά ζητήματα. Στη δεύτερη, όμως, ομάδα δεν υπάρχει συμμετοχή σε εξωσχολικές εκδηλώσεις των μαθητών, ενώ στην πρώτη, παρόλο ότι υπάρχει στενή επαφή με μαθητές, διαφαίνεται το παράπονο ότι συχνά οι καθηγήτριες προσκρούουν στην αδιαφορία των μαθητών.

γ) Η μεγάλη ηλικία και προϋπηρεσία των καθηγητών συνδυάζονται με μη αποδοχή των μαθητικών κοινοτήτων, αλλά υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ της αντιμετώπισης των μαθησιακών ζητημάτων με ανοιχτή διάθεση και της αρνητικής τοποθέτησης απέναντι σε ζητήματα τόσο διδακτικά όσο και σχέσεων με μαθητές, που επισφραγίζεται με τη δήλωση ότι χρειάζονται αυστηρότεροι κανονισμοί.

δ) Η εκτίμηση από ελάχιστους καθηγητές (4,2%) ότι η παρουσία σχολικού ψυχολόγου δεν θα βοηθούσε να αντιμετωπιστούν ορισμένα προβλήματα σχολικής ζωής συμβαδίζει με τη δήλωση ότι η παρέμβαση των μαθητών κατά τη διδασκαλία είναι πάντα ενοχλητική.

ε) Η ειδικότητα των καθηγητών σπάνια συνδυάζεται μονοσήμαντα με ψυχολογικά-παιδαγωγικά χαρακτηριστικά. Έτσι υπάρχουν «επιεικείς» Θεολόγοι και Μαθηματικοί που δεν καλύπτονται από τις δυνατότητες απάντησης που τους προσφέρει το ερωτηματολόγιο και ταυτόχρονα Μαθηματικοί μεγάλης ηλικίας και προϋπηρεσίας που χαρακτηρίζονται μάλλον από αυστηρότητα.

Οι Μαθηματικοί, που παρουσιάζονται επιεικείς, συχνά «δεν εκφράζουν γνώμη» για θέματα σχολικής ζωής, επιφύλαξη που οφείλεται ίσως στη γνωστή, λόγω ειδικότητας, τάση λεπτολογίας και ακριβολογίας.

5. Το δείγμα διαφοροποιείται από μια βασική και από δύο δευτερεύουσες αντιθέσεις. Αναλυτικότερα:

α) Οι καθηγητές διαφοροποιούνται πρωταρχικά ως προς την επιεική, αυστηρή, ή αδιάφορη τοποθέτησή τους σε ζητήματα μαθησιακά ή στις σχέσεις τους με τους μαθητές.

β) Σε δεύτερο επίπεδο διαφοροποιούνται από την αυτοπεποί-

θηση ή την επιφυλακτικότητα στις δηλώσεις τους. Η επιφυλακτικότητά τους αυτή μπορεί να ερμηνευτεί είτε ως επιστημονική στάση είτε ως τοποθέτηση προς το ερωτηματολόγιο.

γ) Στο δείγμα υπάρχει ακόμη αντίθεση μεταξύ εμφαντικών δηλώσεων και αποφυγής έκφρασης συγκεκριμένης γνώμης ή εκλογής τρόπων απάντησης που δεν υποδεικνύονται από τα ερωτηματολόγια (π.χ. «συνδυασμός απαντήσεων»).

6. Οι πιο νέοι καθηγητές, που υπηρετούν σε μικρούς οικισμούς και ζουν κοντά στους μαθητές τους, παρουσιάζονται με έντονη διάθεση να επιτελέσουν καλύτερα το έργο τους και μέμφοι τους μαθητές για αδιαφορία.

7. Οι καθηγητές που κρατούν σε απόσταση τους μαθητές είναι εκπαιδευτικοί μεγάλης ηλικίας. Αυτοί απορρίπτουν την ιδέα οργάνωσης των μαθητών σε μαθητικές κοινότητες ή πολιτικές νεολαίες.

Ακόμη θεωρούν ότι οι μαθητές είναι οι μόνοι υπεύθυνοι σε περίπτωση που η επίδοσή τους δεν είναι καλή.

8. Οι νέοι καθηγητές, που υπηρετούν σε μικρούς οικισμούς, έχουν βασικό κριτήριο του «σωστού μαθητή» το ήθος. Η θέση τους αυτή σε συνάρτηση με την διαφαινόμενη παραπάνω πικρία τους για την αδιαφορία των μαθητών αποκτά ιδιαιτερότητα.

9. Οι καθηγητές τους που απαντούν με επιφυλακτικότητα πιστεύουν ότι τόσο ο σωστός μαθητής όσο και ο αποδεκτός καθηγητής χαρακτηρίζονται από ένα «συνδυασμό γνωρισμάτων».

10. Τη μεγαλύτερη άνεση γενικά στην εκπαιδευτική διαδικασία φαίνεται να έχουν οι καθηγητές του κλάδου ΠΕ4 (Φυσικοί, Χημικοί, Βιολόγοι, κλπ.).

5. Παιδαγωγική αξιοποίηση των πορισμάτων – Επισημάνσεις

1. Μια σημαντική, από άποψη εκπαιδευτικής και παιδαγωγικής αξιοποίησης διαπίστωση, είναι η διαφοροποίηση των καθηγητών σε ότι αφορά το μοντέλο του αυστηρού και αυταρχικού, του δημοκρατικού (επιεικούς) και του ανεξέλεγκτου ή αδιάφορου καθηγητή, ανεξάρτητα από την ειδικότητά τους. Κατά συνέπεια οι γενικευτικές εκτιμήσεις για τη συμπεριφορά ορισμένης ειδικότητας καθηγητών σε ότι αφορά την αυταρχικότητα ή την αδιαφορία τους κ.λπ. είναι οπωσδήποτε ανεπίτρεπτες.

2. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η διαφοροποίηση των καθηγητών με βάση το χαρακτηριστικό της ηλικίας. Οι νεότεροι καθηγη-

τές είναι ως επί το πλείστον πιο επιεικείς. Από τους μεγαλύτερους σε ηλικία καθηγητές οι περισσότεροι τηρούν συντηρητική στάση. Υπάρχουν ωστόσο μεγάλοι σε ηλικία καθηγητές που μπορεί να μη ενθαρρύνουν ιδιαίτερα την αυτενέργεια των μαθητών, τους αντιμετωπίζουν όμως με φιλική διάθεση και κατανόηση (στάση που στα πλαίσια της παραδοσιακής παιδαγωγικής αντίληψης ανήκει σε ό,τι ονομάζουμε «πατρική» συμπεριφορά).

3. Μια άλλη επίσης αξιοπρόσεκτη διαπίστωση είναι το ότι ένα μέρος των καθηγητών είναι επιφυλακτικοί στις κρίσεις τους. Το γεγονός αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη ιδιαίτερης ωριμότητας της αξιολογικής και κοινωνικής θέσης τους και κατά συνέπεια ως θετική προϋπόθεση για παραπέρα προβληματισμό και συνειδητοποίηση του ρόλου τους και ακόμη για αποδοχή των νέων επιστημονικών και δημοκρατικών δεδομένων στην αγωγή και στις ανθρώπινες σχέσεις.

Το τελευταίο φανερώνει και την ετοιμότητά τους για παιδαγωγική και ψυχολογική επιμόρφωση η οποία ως γνωστό σε ορισμένες ειδικότητες είναι τελείως ανύπαρκτη.

Υποσημειώσεις

1. Η έρευνα αυτή αποτέλεσε το Α' σκέλος μιας ευρύτερης μελέτης που συμπληρώνεται με παρόμοιο ερωτηματολόγιο σε μαθητές (4.583) Γυμνασίου και Λυκείου.

2. Βλ. ενδεικτικά: Παπαδόπουλου Ν.Γ., *Ψυχολογία*, 1992, σ. 182 και Τερλεξή Π., *Ο αυταρχικός άνθρωπος*, 1975, σ. 32, 125, 161.

3. Για τη σύνταξη των ερωτηματολογίων λήφθηκαν υπόψη και τα ερωτηματολόγια του Δρα Tanzer του Παν/μίου του Innsburch με το ίδιο θέμα, που ο Ν. Παπαδόπουλος συνάντησε στο συνέδριο ψυχολογίας στο Mainz το 1988, λίγους μήνες μετά την εισήγηση του θέματος για έρευνα στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Το γεγονός της παράλληλης σύμπτωσης της έρευνας αυτού του θέματος και από ερευνητή άλλης χώρας δείχνει και την ευρύτερη επικαιρότητά του.

Επιλεκτική βιβλιογραφία

Α. Ξένη βιβλιογραφία

Amidon, E/Flanders, N.: *The role of the teacher in the classroom*, Mineapolis, 1967.

Aderson, H.H., Brewer J.E.: *Studies of teacher's classroom personalities: Effects of teacher's dominative and integrate contacts on children's classroom behavior*, App. Psychol. Mon., 1946.

- Benzecri J.-R., *L'Analyse des Correspondances* Paris, 1979.
- Betzen, K./Nipkow, K.E.: (Hrsg.), *Der Lehrer in Schule und Gesellschaft*, München, 1976.
- Brunner, R., *Lehrveralten*, PADERBORN, 1978.
- Clarke, J., «The Image of the Teacher», *British - journal of Educ. Research* (1968).
- Combe, A., *Kritik der Lehrerrolle Voraussetzungen und soziale Folgen des Lehrerbewusstseins*, München, 1971.
- Doring, K.W., *Lehrer: Forschung-Theorie-Praxis*, Weinheim, 1980.
- Doring, W.O., *Untersuchungen zur Psychologie des Lehrers*, Leipzig, 1925.
- Gerner, B., *Lehrersein heute. Erwartungen, Stereotype, Prestige*, Darmstadt, 1981.
- Glanzel, H., *Lehren als Beruf*, Haanover, 1967.
- Groschel, H. (Hrsg.), *Das Lehrer-Schülerverhalten in Enziehung und Unterricht*, München, 1975.
- Jackson, P/Lahaderne, H., «Inequalities of teacher-pupil contact» *Psychology in the Schools*, 1967, p. 204-208.
- Kern, H.J., *Lehrer-und Schülerverhalten*, Kohlhamer, 1976.
- Kirsten, R.E., *Lehrerverhalten: Untersuchungen und Interpretat*, Stuttgart, 1973.
- Lange-Garritzen, H., *Strukturkonflikte des Lehrerberufes*, Düsseldorf, 1972.
- Lasogga F., «Problemfragebogen für Schule und Unterricht» (PSU), *Diagnostica* 1987, 33 Heft 2, s. 123-132.
- Lewin, K., *Psychologie dynamique*, Paris, PUF, 1959.
- Reichwein, R., *Autorität und autoritärer Verhalten bei Lehrer*, «Neue Sammlung» 1967.
- Reinhardt, S., *Die Konfliktstruktur der Lehrerrolle*, Ztsche, f. Pad. (1978).
- Ryans, D.G., *Characteristics of Teacher's*, Washington, 1960
- Rosel. M., *Was heisst Lehrerrolle*, «Neue Sammlung», (1974).
- Schefer, G., *Das Gesellschaftsbild des Gymnasiallehrers*, Giessen, 1969.
- Schmitt, G., *Beruf und Rolle des Lehrers*, Pavensburg, 1976.
- Schneider, F., *Psychologie des lehrerberufes*, Köln, 1923.
- Schuls, W., Teschner W. P. und Voigt, J.: *Verhalten in Unterricht Seine Erfassung durch Beobachtungsverhalten*, Ingernkamp, K. (Hrg.) *Beobachtung und Analyse von Unterricht*, Weiheim, 1973.
- Striebrck, H., «Hochschullebner in der Schule», *Die Dt. Schule* 6, 1970, s. 334-336.
- Tausch, A., *Empirische Untersuchungen über das Verhalten von Lehrern gegenüber Kindern in erziehungsschwierigen Situationen*, «Ztsch. f.exp.u. angew. Psychol» 1958.
- Tausch, R.u.A.M., *Erziehungspsychologie*, Göttingen 1977 und 1979.
- Ulich, K., *Lehrerberuf und Schulsystem*, München, 1978.
- Westenwood, L.J., «The role of the teacher», *Educational Research* 1966/67.
- Wilson, B.J., «The teacher's role», *British Journal of Sociology* (1962).
- Watzlawick, P. et al, *Pragmatics et Human Communication*, New York, Norton and Company, 1967.
- Zeiber, H., *Gymnasiallehrer und Reformen*, Stuttgart, 1973.

Β. Ελληνική βιβλιογραφία

- Γέρου Θ., *Προβληματική στην Εκπαίδευση*, Εκδόσεις Τολίδη, Αθήνα, 1975.
- Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμος α, Αθήνα, 1973.
- Κασσωτάκης Μ., *Η αξιολόγηση της επιδόσεως των μαθητών*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1981.
- Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μίαν Ελληνικήν Κοινωνιολογία της Παιδείας*, 2 τόμοι, Αθήνα, 1974.
- Morisson A./Mc Intyre, *Δάσκαλοι και Διδασκαλία* (μετφ. Νταλάκα, Θ.) Εκδ. Δίπτυχο, 1975.
- Ξωχέλλης Π., *Το εκπαιδευτικό έργο ως κοινωνικός ρόλος*. Παιδαγωγική και Εκπαίδευση II, Εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1984.
- Παπαγεωργίου-Σεφερτζή, «Αυταρχική εκπαίδευση και σχολικός χώρος», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 14, 1983.
- Παπαδόπουλος Γ. Νίκος, *Ψυχολογία*, Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα, 1992 (3η έκδοση).
- Παπαδόπουλος Γ. Νίκος, *Ψυχολογία*, Αθήνα, 1992 (2η έκδοση).
- Παπαδόπουλος Γ. Ν., «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και σχολικά προγράμματα – Ψυχολογική και συγκριτική θεώρηση», *Περιοδ. Οικονομία και Κοινωνία*, Ιούνιος, 1981.
- Stout, I. - Laugdon, G., «Σχέσεις Γονιών - Δασκάλων», *Σειρά: Τι λέει η Έρευνα στο Δάσκαλο* (Μετάφραση: Παπαϊωάννου), Α. Εκδ. Επιμ., Στεφάνου Κων/νος, Λευκωσία, 1967.
- Τσιμπούκη, Κ., «Τα χαρακτηριστικά του δημοκρατικού και αυταρχικού δασκάλου», *Επιστημονική Επετηρίδα του Δ.Δ.Ε.*, Αθήνα, 1978.
- Τερλεξής, Π., *Ο αυταρχικός άνθρωπος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1975 (2η έκδοση).
- Φλουρή, Γ., «Δάσκαλοι, διδασκαλία και η αποτελεσματικότητά τους», *Νέα Παιδεία*, 1982.

ΤΕΤΡΆΔΙΑ

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

τετράδιο τριακοστό πρώτο

καλοκαίρι
φθινόπωρο '92

Λουκάς Αξελός: *Ο ελληνοτουρκικός διάλογος και τα όριά του.
Μετά το Νταβός και τη Ν. Υόρκη τι;*

Νίκος Κουρής: *Το στρατηγικό δόγμα του ΝΑΤΟ*

Σταύρος Λυγερός: *Το ηφαίστειο του Κοσσυφοπέδιου. Οι επιπτώσεις
του στην βαλκανική αλυσίδα*

Τάσος Τέλλογλου: *Η γερμανική πολιτική στα Βαλκάνια και ο πόλεμος
στην Βοσνία - Ερζεγοβίνη*

Δημήτρης Κωνσταντακόπουλος: *Η ολοκληρωτική κρίση στην
πρώην Σοβιετική Ένωση και το μέλλον της Ρωσίας*

Φαίδων Μαλιγκούδης: *Η αμυντική στάση των Ελλήνων απέναντι
στο «σλαβικό πρόβλημα»*

Δημήτρης Αλευρομάγειρος: *Το «Μουσουλμανικό» Τόξο*

Αστέρας Κ. Χουλιάρης: *Γλώσσα και εξωτερική πολιτική*

Ευστάθιος Φακιολάς: *Παράγοντες προσδιορισμού της ελληνικής
εξωτερικής πολιτικής στα Βαλκάνια μετά τον πρώτο
παγκόσμιο πόλεμο*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΟΥΣΙΑΣΗ

Αίσωκος - Χρήστος Θεοδωρόπουλος: *Παρουσίαση 24 + 2 Νέων
Βιβλίων*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

Μαυρομιχάλη 39, Τηλ. 3601956, 3610445

Αναπλαισιώσεις στην επαγγελματική εικόνα του εκπαιδευτικού*

(Στάσεις αισιοδοξίας ή απαισιοδοξίας)**

*Καίλα Μαρία, Ανδρεαδάκης Νίκος, Ξανθάκου Γιώτα,
Φιλίππου Γιώργος****

Εισαγωγή

... Ο φίλος μας ο Γιάννης είναι εκπαιδευτικός, οργανωμένος συνδικαλιστής στα προβλήματα του κλάδου, κοινωνικά υποτιμώμενος, οικονομικά ανερχόμενος με λύσεις προσωρινής μεταγραφής –ουδέν μονιμότερον και επικερδέστερον, ως φαίνεται,

*Τα κεντρικά σημεία αυτού του άρθρου αποτέλεσαν τον πυρήνα ανακοίνωσης με τίτλο: «Στάσεις των Ελλήνων εκπαιδευτικών, δασκάλων και νηπιαγωγών, απέναντι στο επάγγελμα: Συγκριτική μελέτη», που δόθηκε στο 2ο Συμπόσιο για την Παιδεία, με θέμα: Η προσχολική ζωή στην Ελλάδα. Το συμπόσιο οργάνωσε το Π.Τ.Ν. του Παν/μίου Πατρών στο Ρίο, στις 25-27 Σεπτεμβρίου 1992.

** Υιοθετούμε τον όρο της «αναπλαισίωσης» από τη θεραπευτική παρέμβαση με την έννοια των πολλαπλών ερμηνειών της πραγματικότητας και συνακόλουθα επινοώντας νέα νοήματα στις συγκεκριμένες καταστάσεις, υπερβαίνοντας έτσι, τη μια και μοναδική λύση ή το ψευτοδίλημμα μιας διαζευκτικής πραγματικότητας. Ο όρος προσαρμόζεται σ' αυτήν τη μελέτη, και για τα πλαίσια που δίνει η «γλώσσα» των εκπαιδευτικών και για τις δικές μας «μεταφραστικές δοκιμές».

*** – Καίλα Μαρία, Επικ. Καθηγήτρια Παν/μίου Αιγαίου
– Ανδρεαδάκης Νίκος, Υποψ. Διδάκτωρ ΦΚΣ Παν/μίου Κρήτης
– Ξανθάκου Γιώτα, Παιδοψυχολόγος
– Φιλίππου Γιώργος, Αν. Καθηγητής Παν/μίου Κύπρου

του προσωρινού– στην πορεία της παραπαιδευτικής λογικής ενός παράλογου εκπαιδευτικού συστήματος που ολοένα και εκσυγχρονίζεται μέσα σε μια ατέρμονη πολιτική ρητορεία. Φέρελπις οραματιστής για ένα δικαιότερο κόσμο, *σε μια κοινωνία κοντινή* όπου η δημοκρατία βρίσκει προ πολλού εδώ τη μήτρα της μαζί με τα σύγχρονα «δημοκρατικά μας ελλείμματα», από τις αυθαιρεσίες των όποιου χρώματος εξουσιών ως τον «ωχαδελφισμό» των πελατών τους, *σε μια κοινωνία ακόμη ευρύτερη* όπου παλαιά σχήματα διαγράφονται –και να πώς η Γεωγραφία μπορεί να αποβεί αντι-ειρηνική– και στα δικαιώματα του ανθρώπου να αντιπαρατίθεται το εδαφικό δικαίωμα, μαζί με το αισχύλειο πανανθρώπινο σύμβολο του κράτους και της βίας να συμπορεύονται και τραγικότερο μέσα σ’ όλα, το αυγό του φιδιού να επωάζεται ως καθαρόαιμη εθνοκάθαρση με αυτοδικία σε βάρος του Ανθρώπου.

Μονίμως κινητοποιούμενος και κινητοποιημένος για τα εκπαιδευτικά μας δέοντα και ζέοντα, πρωτεργάτης μαζί με άλλους στην αναβάθμιση του κλάδου με την ανωτατοποίηση των σπουδών, πληρώνει το τίμημα στο «αρχαιολογικό μας μουσείο της εκπαίδευσης», κατά την εύστοχη έκφραση του Φράγκου, διεκδικώντας την εξομοίωση των σπουδών του και κερδίζοντας αντ’ αυτής την τελευταία έμπνευση του «εκσυγχρονιστικού» μηχανισμού, την παναξιολόγηση.

Επαναστάτης που κάνει business με πιστεύω, που δεν ενοχλούνται από τις πράξεις, ο Γιάννης, ο φίλος, ο εκπαιδευτικός, με δύο μέτρα και δύο σταθμά, βολεύει απελπιστικά την ομαλότητα αυτού του τόπου, όπου «η ποιητική του ανδρισμού»¹ υποθάλλεται στην κοινωνική μας ζωή, όπου στην εκπαίδευσή μας διαπρέπει ο φαρισαϊσμός στα πρότυπα και τα ιδανικά που απαιτούμε από τους εφήβους να τα επεξεργαστούν σύμφωνα με την ανελευθερία του συστήματος, για να ανέβουν την κλίμακα της επιτυχίας ακολουθώντας την παλίρροια ανεπιστρεπτί...

Οι παραπάνω σκέψεις μπορούμε να διαβεβαιώσουμε ότι δεν αφορμώνται από ρομαντική μελαγχολική διάθεση. Προσπαθούν, αντίθετα, να δηλώσουν την αναγκαιότητα στράτευσης της εκπαίδευσης και των φορέων της, κατά τη γνώμη μας, απέναντι σε ευρύτερα κοινωνικά-αναπτυξιακά προβλήματα,² κι όχι δέσμια περιθωριοποιημένη σε «καθαρό» ουδετεροποιημένο παιδαγωγικό λόγο· σκέψεις που εκφράζονται κατά ένα μέρος, άλλωστε, έμμεσα και υπαινικτικά σε επίσημες διατάξεις του Υπουργείου Παιδείας, σχετικές με τα πλαίσια των ορίων, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των εκπαιδευτικών (ΥΠΕΠΘ, 1987).

Η επαγγελματική ενσωμάτωση στην εκπαίδευση προϋποθέτει την ύπαρξη μιας ορισμένης αντίληψης του σχολικού θεσμού από το άτομο και τους παράγοντες του εκπαιδευτικού γίνεσθαι, που παράγουν επίσημα ή ανεπίσημα παιδαγωγική, καθώς και προβληματισμό σχετικά με τον προσδιορισμό του ρόλου του στα πλαίσια μόνιμου διαλόγου με την ευρύτερη κοινωνία, τις επιλογές της και τα αξιολογικά πρότυπα που κατά καιρούς την εκφράζουν.

Επιλεκτικά, αν φυλλομετρήσουμε «δείγματα γραφής» στη θήρα του παιδαγωγικού «ιδανικού»³, από το ανθολόγιο της εκπαιδευτικής μας ιστορίας, από τον Εξαρχόπουλο ως τις μέρες μας, βλέπουμε να αναδεικνύονται συγκεκριμένες κατευθύνσεις που περιχαράσσουν αυτό που θα ονομάζαμε παλιότερα «επαγγελματικό ήθος», το ή τα «πατρών» του εκπαιδευτικού ρόλου.

Ιδεώδης εκπαιδευτικός θεωρείται ο φορέας και ενσάρκωτης εθνικο-θρησκευτικών αρετών τις οποίες με ενθουσιασμό καλείται να μεταβιβάσει, είναι ο μύστης σ' ένα «μαγικό Σουσάμι» λεπτών απολαύσεων, απομακρυσμένων από την ευτελή πραγματικότητα. Το αισχύλειο «ύψος» μεταφυτεύεται στη σύγχρονη ελληνική αγωγή με στοιχεία καθαρότητας, μεταφυσικής, υγείας και υγιεινής νομιμοποιώντας παράλληλα στερεότυπα σεξισμού για την αναπηρία του γυναικείου φύλου με έμφυτα χαρακτηριστικά: την παθητικότητα, τον ανορθολογισμό, τον παρορμητισμό (Κοροτζή, 1961) σε ένα επάγγελμα, ειρήσθω εν παρόδω, κατεξοχήν στην πορεία του γυναικοποιημένου! Σε επίρρωση όμοιων πλαισίων προχωρεί η νομιμοποίηση και σε κλιμάκια κοινωνικής ανθρωπολογίας και θρησκευτικού μεσσιανισμού γύρω από τα κληρονομούμενα αρνητικά standards της φύσης του Έλληνα, που εκπαιδευτικός - ιατρός - θεραπευτής - μάγος της φυλής υποχρεούται να απολακτίσει, με στόχο να προβάλλει τη φυσική ευφυΐα της ράτσας και τη διαχρονικότητά της, (επέκεινα χώρου και χρόνου) καμαρώνοντας για την ευγένεια ψυχής τε και πνεύματος, χωρίς βιολογική οντότητα, ως εάν ο εκπαιδευτικός να αποσκοπεί στη διαμόρφωση πνευμάτων, αγγέλων και γιατί όχι και στοιχειών, για να μη ξεχνάμε και τη λαογραφική μας παράδοση!

Ο απομονωτισμός του σχολείου από την κοινωνία, των νέων από τους ενήλικες, ο οποίος προτάσσεται, προφυλάσσει με εκκλησιαστική ευλάβεια τους μνημένους από τους αμήντους, τους αμνούς από τα ερίφια, τα ωφέλιμα «φυτά» από τα ζιζάνια ή κατά πως λεν οι μαθητές, τους «φύτουλες» από τους «κουμπούρες». Ο περιούσιος δάσκαλος, έννοια βαθιά ιδεολογικά φορτισμένη (δάσκαλοι είναι όλοι οι μεγάλοι θρησκευτικοί ή και σήμερα παραθρησκευτικοί ηγέτες), αυτονόητα και τελεολογικά είναι η ζωο-

δόχος «πηγή», η «τροφός», η δάδα και το πυρ (το εξώτερον!), η ευλογία, ο γεωργός-ζιζανιοκτόνος, ο βαππιστής, ο οικοδόμος, ο καλλιτέχνης-ηθοποιός, ο αρχιτέκτονας, τουτέστιν, ήγουν, δηλαδή, με άλλους λόγους, ήτοι, όπως θάλεγε θυμοσοφικά κι ο Σουρής, άτομο που συσσωρεύει στο πρόσωπό του ευρύ ρεπερτόριο επαγγελματικών αναλογιών (και μάλιστα συλλήβδην «κατώτερα» και «ανώτερα» επαγγέλματα) στις πιο εξευγενισμένες τους βέβαια συμβολικά παραλλαγές, δανεισμένες από τη Βίβλο με ευλογία αλλά και φραγγέλιο και εκδίκηση, όπου δει.

Ανεστραμμένα αποτελέσματα του παντρέματος του ελληνικού μέτρου και της χριστιανικής ηπιότητας βολεύουν τη μετάφραση της αγωγής στην πολιτική, στην εκπαιδευτική πολιτική, στην κοινωνικοποίηση-σωφρονισμό αναπαραγωγικά των μηχανισμών. Το ιδεολογικό πλαίσιο της ελληνοχριστιανικής αγωγής, παρά την ευδοκίμηση των επιστημών αγωγής σε έρευνα και κριτική μπορεί να πλήττεται τα τελευταία χρόνια σε επίπεδο θεωρητικό, ακαδημαϊκό ή και κάποιων νομοθετικών διατάξεων, αλλά συντηρείται ακόμη ακμαίο σε επίπεδο αντιληπτικό και βιωματικό. Είναι, κατά τη γνώμη μας, έντονη η εγχάραξη σε όσους συμμετέχουν και στον τελεσίδικο χώρο των αποφάσεων στα κλιμάκια εκπαιδευτικής πολιτικής μαζί με τα πελατειακά τους οφέλη, καθώς και στο πεδίο δράσης των εξειδικευμένων ανά βαθμίδα εκπαιδευτικών.

Η εικόνα του επαγγέλματος παρακολουθεί αναμφίβολα σε επίπεδο προβληματισμού και προσανατολισμών τα σπέρματα των καιρών και τα ερευνητικά δεδομένα της διεθνούς και αυτόχθονης βιβλιογραφίας. Η ιστορική στιγμή της ανωτατοποίησης της κατάρτισης των εκπαιδευτικών από το '82 και δω, αποτέλεσε έρεισμα, για να διαμορφωθεί κλίμα ισχυρότερων αντανakλαστικών και πλουραλισμού σε θέματα παιδαγωγικού και εκπαιδευτικού προβληματισμού. Σε μια προοπτική διάσταση για την αποτελεσματικότερη πορεία του συστήματος, υπογραμμίζεται η *πολυεδρική* εικόνα του εκπαιδευτικού και στον μεταπράτη γνώσης, μονοπώλιο εξουσίας παλιότερα και διαμορφωτή ήθους, συζητιούνται μεταξύ άλλων η εμπύχωση (με ψυχολογίζοντες πυρήνες), η κοινωνικοποίηση (παλαιά έννοια με κοινωνιολογικό επίκαιρο περιτύλιγμα), η τεχνική (με την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών επικοινωνίας), η έρευνα-συν-έρευνα (με μορφές, όπως Έρευνα-Δράση στο χώρο του σχολείου), η ειδίκευση. Είναι μια «φιλοσοφία», σημαία της οποίας αρκετοί συμμερίζονται και επισημαίνουν, με άρθρα στον Τύπο ή συνεντεύξεις, συνέδρια, συνδικαλιστών ή ειδικών, κάποιες φορές σε επίπεδο αντιπαράθεσης απέναντι σε μέ-

τρα «πολιτικής πυγμής». Όμως, στην καθήλωση σε παρωχημένα σχήματα παράστασης και στάσης μπορεί κανείς, ακολουθώντας την αρχή της ευκολίας, να διολισθησει από πολλές ατραπούς. Στο ίδιο μήκος κύματος, σε μια απόπειρα να οροθετηθεί η επιστημονική ταυτότητα του πτυχιούχου εκπαιδευτικού από τα Παιδαγωγικά Τμήματα, δρομολογούνται προβληματισμοί με γραμμές πλεύσης αλλαγών σε επίπεδο, δομή και ποιότητα σπουδών. Μέσα σ' αυτήν τη δυναμική, φαντασμαγορικά τοποθετείται ως παράδειγμα προς αποφυγήν, το φάντασμα των Παιδαγωγικών Ακαδημιών –η κάθε αξιοπρεπής γυναίκα έχει ένα σκοτεινό παρελθόν, συνήθιζε να χαριτολογεί ο Oscar Wilde– ιδεολογία που διαπερνά ακόμη σ' ένα βαθμό και φοβίζει τα Τμήματα, μήπως το τελικό προϊόν της μεταρρύθμισης μετρηθεί ως ο πολλαπλασιασμός επί δύο, των ετών σπουδών και το καινούργιο εκπαιδευτικό προφίλ δεν απέχει παρασάγγες από τον «πανεπιστήμονα», τα πάντα πληρούντα, ως το μη ειδικό σε κανένα επιστημονικό κλάδο. Η αβεβαιότητα αυτή εκδηλώνεται στην υποβάθμιση, για παράδειγμα, κάποιων προτάσεων σχετικών με την πρακτική άσκηση των φοιτητών και την υπερτίμηση θεωρητικο-ερευνητικής κατάρτισης, σαν να μην υπάρχει άμεση αλληλοτροφοδότηση μεταξύ των τομέων. Μανιαϊστικά όπως στα παραμύθια, ο επαγγελματίας-τεχνίτης, εφαρμοστής, εκτελεστής μιας «χειρωνακτικής» θα λέγαμε εκπαίδευσης παραχωρεί τη θέση του, σύμφωνα με κάποιες σκέψεις τουλάχιστον, κατά την ταπεινή γνώμη μας, στον επιστήμονα παιδαγωγό, που είναι και το ζητούμενο εξάλλου, τον πτυχιούχο των επιστημών της Αγωγής, ικανό να προσεγγίσει φαινόμενα αγωγής σε μια πολλαπλή προσέγγιση στο χώρο των εμπειρικών κοινωνικών επιστημών κλπ. Η υποψία μας τοποθετείται για την τρέχουσα φάση στο σημείο που το ασπρόμαυρο στο βωμό του ακαδημαϊσμού, και με νόμιμο πρόσχημα την επιστημονική αναβάθμιση, μπορεί ίσως να χρησιμοποιηθεί ως αντίπαλη πρόταση, στην περιστολή της πράξης.

Στις ίδιες ψηφίδες αυτού του μωσαϊκού, σε παράλληλη όμως κλασική τροχιά μη συνάντησης, σαν δύο ξένοι στην ίδια πόλη, οδεύει, πάσχον από δυσκινησία, και το γενικότερο πρόγραμμα επιμορφωτικών δραστηριοτήτων (για πρωτοδιόριστους, για συνεχή μετεκπαίδευση εκπαιδευτικών καθώς και για επιμορφωτικά σεμινάρια στα πλαίσια περιφερειακής και τοπικής ανάπτυξης). Σ' αυτό το πρόγραμμα, εντάσσεται και η ουσιαστική επιμόρφωση των εν ενεργεία εκπαιδευτικών που βαφτίστηκε «εξομοίωση», από τα Πανεπιστημιακά τμήματα, νόμιμο πυρήνα και μοχλό δικαιωματικά, *jus promovendi* του Πανεπιστημίου, μόρφωσης και

επιμόρφωσης του εκπαιδευτικού σώματος.

Η κάποια «ομφαλοσκόπηση», ας μου επιτραπεί ο όρος, των Τμημάτων στην αγαθή προαίρεσή τους να ενηλικιωθούν, να βρουν μια θέση δίπλα στις παλαιές σχολές, να δώσουν ένα επισημονικό προϊόν στα παιδαγωγικά θέματα με ελληνικό χρώμα μαζί με τις εγγενείς αδυναμίες-συνθήκες λειτουργίας τους, παρέπεμψε στις Καλένδες, εκτός από κάποιες μεμονωμένες εξαιρέσεις, τη διαδικασία της εξομίωσης.

Το γεγονός αυτό, νομίζουμε, ότι προσδιορίζει αποφασιστικά και εκκρίνει αφ' εαυτού πολλές επιπτώσεις στο σώμα των εκπαιδευτικών. Αποτελεί στοιχείο ευθέως ανάλογο με το κοινωνικό κύρος του επαγγέλματος –αν προσθέσουμε και τη μη γρήγορη απορρόφηση στο χώρο εργασίας των νέων πτυχιούχων στο προσεχές μέλλον– το οποίο κύρος έχει επιπλέον θιχτεί τα τελευταία χρόνια με τη σχολική έκρηξη, τη μαζικοποίηση της γνώσης και την εξωσχολική διάδοση της πληροφόρησης, τον ασφυκτικό κρατικό αυταρχισμό καθ' ύλην αρμόδιο για τη σύνδεση εκπαίδευσης-εργασίας, ερήμην, τις περισσότερες φορές για τη χώρα μας, των εκπαιδευτικών και της αγοράς εργασίας.

Η ύπαρξη, ωστόσο, των εκπαιδευτικών, αποφοίτων των Παιδαγωγικών Τμημάτων, με βελτιωμένα τα τυπικά έστω standards για την άσκηση του επαγγέλματος, κινδυνεύει να δημιουργήσει ρήξη στον εκπαιδευτικό ιστό, σημείο σύγκρουσης και τριβής, που μπορεί να αποτελέσει απειλή στη συνοχή του σώματος λειτουργώντας αρνητικά στην εξέλιξη του ίδιου του επαγγέλματος, στον επαναπροσδιορισμό του ρόλου και στις δυνατότητες συναίνεσης και διεκδίκησης για ουσιαστική συμμετοχή στα εκπαιδευτικά πράγματα, για συλλογικά μορφώματα και ομαδική δράση.

Οι εκπαιδευτικοί, εξάλλου (των δύο πρώτων βαθμίδων και της προσχολικής αγωγής), με το ερμαφρόδιτο status αφ' ενός, ανεπίσημα του λειτουργού για «το κοινό καλό» κοστολογούμενο και στην πολιτική συγκομιδή, ευπροσάρμοστο και στη φύση του επαγγέλματος, αλλά και ευήκοον και στην ηθική δικαίωση του κλάδου και επίσημα αφ' ετέρου του δημοσίου υπαλλήλου με όσα αυτό το τελευταίο συνεπάγεται, βρίσκονται «απροστάτευτοι» στην πορεία νομιμοφροσύνης που τους επιβάλλει ο θεσμός με τηλεκατευθυνόμενες προδιαγραφές και στην αντίληψη που οι ίδιοι έχουν για αυτονομία και ελευθερία δράσης.

Η αναβάθμιση, εντούτοις, της εκπαίδευσης δασκάλων και νηπιαγωγών και ο ρόλος του αξιολογητή-βαθμολογητή που παραχωρήθηκε στους πρώτους συνέπεσε και με την προϊούσα υποβάθμιση του εκπαιδευτικού της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης,

την παράλληλη μείωση του ρόλου του σχολείου και το αυξανόμενο γόητρο της κρυφής αλαζονείας της παραπαιδείας, που πουλιέται ακριβά, δίνοντας βραβεία στη σχολική επιτυχία των Πανελλαδικών εξετάσεων, δομικά ενσωματωμένα στην κοινωνική επιτυχία και το επαγγελματικό μέλλον. Ο ειδικός μιας συγκεκριμένης γνώσης είναι το τελευταίο προπύργιο αυτο-εκτίμησης και «συνδρόμου ανωτερότητας» των καθηγητών προς τους συναδέλφους προηγούμενων σταδίων, που μοσχοπουλιέται ακόμη στην κοινωνική πλάστιγγα και σημαίνει πόλο έλξης και διεκδίκησης από κάποια μεμονωμένα τμήματα, επί του παρόντος, της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Κοινωνική ομάδα με ενδιαμέση ταξική ένταξη,⁴ οι εκπαιδευτικοί είναι οι μικροαστοί που ταλαντεύονται ανάμεσα σε δύο δυνάμεις: την αστική τάξη και το προλεταριάτο (κοινωνική προέλευση στη συντριπτική πλειοψηφία των μελών τους από χαμηλά κοινωνικά στρώματα). Μέσα από τους κρατικούς μηχανισμούς, έχουν τη δυνατότητα να γαλουχούν το σύνολο, όντας, όμως, αναρμόδιοι να επιλέξουν οι ίδιοι τις αξίες που μεταβιβάζουν και το αντικείμενο απασχόλησής τους δεν είναι χρυσοφόρο στην αγορά. Χαμηλόμισθοι διανοούμενοι, οφείλουν τη θέση τους στην κοινωνική κατανομή της εργασίας. Δε μπορούν να αγωνιστούν ενάντια σ' αυτήν την κατανομή συμπορευόμενοι με τα λαϊκά στρώματα, χωρίς να προκαλέσουν ταυτόχρονα την κατάργηση των μικρών κοινωνικών προνομίων, που έστω και ηθικά απολαμβάνουν. Αυτή η επαμφοτερίζουσα θέση καθορίζει και τις άνωθεν «βαλβίδες συμπίεσης» και την αντοχή τους σε αποτελεσματικότητα στη δράση του κλάδου και σε εργασιακά επίπεδα όσον αφορά το ταρακούνημα στο πολιτικό εκκρεμές σε θέματα παιδείας και τη «σύνεσή» τους απέναντι σε αλλαγές δίκαιες και ωφέλιμες για το κοινωνικό σύνολο, προς τις οποίες κάποιες φορές στοχεύει η εκπαιδευτική φαρέτρα.

Στην ιστορική τους εξέλιξη και την κοινωνική «διαπραγμάτευση» ανάμεσα στα μεμονωμένα μέλη ή ανάμεσα στις επιμέρους ομάδες, που εκείνα συνιστούν, παρόλο που αναπόφευκτα υπάρχουν κατατμήσεις στο σύνολο των εκπαιδευτικών (ανάλογα με τις ειδικότητες, την ποσότητα και ποιότητα ειδίκευσης, την οργάνωση του σχολείου, την αρχαιότητα κ.α.), η λειτουργία του ίδιου του θεσμού που επιβάλλει τους νόμους του και το βέτο του στη δέσμευση του εκπαιδευτικού με τον αυξανόμενο κρατικό έλεγχο στον ελλαδικό χώρο και κατά συνέπεια τη μεγαλύτερη στεγανοποίηση του θεσμού και των πλαισίων του ρόλου των φορέων του, δημιουργεί συνθήκες έτσι ώστε οι στάσεις των εκπαι-

δευτικών να είναι, σε πολλές περιπτώσεις, αλληλέγγυες σε επίπεδο τουλάχιστον καθημερινών εργασιακών σχέσεων και ιδιαίτερα στο μικρο-επίπεδο της σχολικής αίθουσας, ανεξάρτητα αν αυτές σταχυολογούνται ανάμεσα σε θιασώτες ή αμφισβητίες λιγότερο ή περισσότερο του θεσμού. Πάνω σ' αυτήν τη λογική και με τα σημερινά ακροβατικά στο κοινωνικό αξιολογικό σύστημα, οι εντάσεις, η αβεβαιότητα και οι όποιες συγκρούσεις στον εκπαιδευτικό πληθυσμό μεταφέρονται είτε σε επίπεδο υποκειμενικό είτε σε αναζήτηση εξιλαστηρίων θυμάτων σε επίπεδο άλλων βαθμίδων εκπαίδευσης, μαζί με την παντελή ή ελάχιστη γνώση για το τι συμβαίνει σε προηγούμενες ή επόμενες εκπαιδευτικές φάσεις. Αυτό το γεγονός έχει ως αποτέλεσμα, στην επαγγελματική κοινωνία των εκπαιδευτικών, να πρυτανεύει μια πολιτική κουλτούρα απομόνωσης, που «διευκολύνει» με τον τρόπο της να συγκαλύπτονται κοινωνικά προβλήματα, τα συμφέροντά τους να επιμερίζονται και ο μηχανισμός της βασικής εκπαίδευσης, το σχολείο της γενικής παιδείας, να «συντηρείται» από τους άμεσα ενδιαφερομένους άκαμπτος και γηρασμένος να αντιδράσει στα νέα προκλητικά ντιζάιν που διαγράφονται.

Μεθοδολογία

Η μελέτη που θα παρουσιάσουμε αποτελεί το πρώτο βήμα-στάδιο (προέρευνα) ενός ευρύτερου, φιλόδοξου σχεδίου έρευνας, το οποίο έχει την πρόθεση να καλύψει το φάσμα και των τριών πρώτων βαθμίδων της εκπαίδευσης (Προσχολικής, Δημοτικής και Μέσης) σε συσχετισμό με την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Στόχος της έρευνας είναι να διερευνηθούν οι στάσεις των εκπαιδευτικών της πράξης, αλλά και των τελειόφοιτων φοιτητών απέναντι στον εκπαιδευτικό ρόλο (επαγγελματική θητεία, εκπαίδευση-κατάρτιση) μέσα από μια δυναμική προσέγγιση αλληλεπίδρασης μεταξύ μελών από συγγενείς κοινωνικές ομάδες. Με απώτερο σκοπό μας την οικοδόμηση της ταυτότητας του εκπαιδευτικού μέσα από τη διπλή κατεύθυνση αυτοαντίληψης και ετεροαντίληψης, γίνεται φανερό ότι η προσπάθειά μας επικεντρώνεται στην εξέταση των φορέων των τριών βαθμίδων όχι αποκομμένων μεταξύ τους, αλλά επιμένοντας περισσότερο σε σημεία συνάφειας-σύγκλισης, αλλά και απόκλισης-διαφοροποίησης μέσα στο παιχνίδι των κοινωνικών ανταλλαγών⁵.

Η μελέτη του θέματος αυτού καθώς επίσης και η ερευνητική του προσέγγιση καθίσταται αναγκαία σήμερα, εξαιτίας των μέ-

τρων που πάρθηκαν από την Πολιτεία τα τελευταία χρόνια και τα οποία θέτουν τη λειτουργία της Προσχολικής και Στοιχειώδους Εκπαίδευσης σε μια νέα βάση και κατά συνέπεια αναπροσδιορίζουν έμμεσα το ρόλο των φορέων, προκειμένου αυτοί να τοποθετηθούν δυναμικά σε διαφορετικά, καινούργια πλαίσια δράσης, λαμβάνοντας υπόψη τις απαιτήσεις του σήμερα.

Το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας κινείται προσεγγιστικά στις θεωρίες των στάσεων (Festinger L. 1957, Triandis H. 1972, Kelman H. 1961) καθώς και αυτές της συμβολικής αλληλεπίδρασης⁶ (Goffman 1951, Cooley 1976, Mead 1962).

Στην παρούσα εισήγηση θα περιοριστούμε στις στάσεις νηπιαγωγών και δασκάλων της πράξης και στα μεταξύ τους περιγραμμάτα, μέσα στα οποία σημειώνεται και σημασιοδοτείται η δράση τους.

Ως μέσο συλλογής δεδομένων χρησιμοποιήθηκε, σε ελαστικά πλαίσια, ημικατευθυνόμενη συνέντευξη με κύριους άξονες:

- α. Τα κριτήρια επιλογής του επαγγέλματος
- β. Το βαθμό επαγγελματικής ικανοποίησης
- γ. Την κοινωνική θέση του εκπαιδευτικού (συγκεκριμένα νηπιαγωγού-δασκάλου) σήμερα και παλιότερα
- δ. Το κοινωνικό κύρος του εκπαιδευτικού στις διάφορες βαθμίδες (άποψη του κόσμου)
- ε. Το κοινωνικό κύρος του εκπαιδευτικού στις διάφορες βαθμίδες (άποψη των άλλων εκπαιδευτικών κατηγοριών)
- στ. Την εξομοίωση των πτυχίων
- ζ. Τις δυσκολίες κατά την άσκηση του επαγγέλματος.

Η φάση της προέρευνας προετοιμάστηκε και υλοποιήθηκε την άνοιξη του 1992 στην ευρύτερη περιοχή της Ρόδου. Συζητήσαμε με 26 νηπιαγωγούς και 34 δασκάλους και κρατήθηκαν πρωτόκολλα της συνέντευξης. Σ' αυτό το δείγμα, 20 ήταν άνδρες και 40 γυναίκες· σε επίπεδο αρχαιότητας, 45% ήταν εκπαιδευτικοί με λιγότερα από 10 χρόνια υπηρεσίας, ενώ το υπόλοιπο ποσοστό υπηρετούσε περισσότερο από 10 χρόνια· η κοινωνική-οικονομική τους σύνθεση απαρτίζεται από κατώτερα κοινωνικά στρώματα (50% του δείγματος), από μεσαία (30%) και από σχετικά ανώτερα στρώματα, ποσοστό 20%· ένα ποσοστό, τέλος, 35% από τους εκπαιδευτικούς έχουν συζύγους που ανήκουν επαγγελματικά στην εκπαίδευση.

Για τη στατιστική επεξεργασία των στοιχείων, χρησιμοποιήθηκε το μη παραμετρικό τεστ χ^2 , αφού όλα τα δεδομένα ήταν ποιοτικά.

Η αποκρυπτογράφηση των μηνυμάτων που ανταλλάξαμε με

τα επιμέρους άτομα του δείγματος στα διαφορετικά επίπεδα τοποθέτησής τους φαίνεται να ξετυλίγει την παρακάτω, ή σωστότερα, τις παρακάτω εικόνες για τον εκπαιδευτικό.

Συμπεράσματα

Το γεγονός ότι ο μεγαλύτερος ηλικιακά έχει το αναφαίρετο δικαίωμα να καθοδηγεί, να οικοδομεί χαρακτήρες και να μεταβιβάζει αξίες, να ανταμοίβει επιπλέον και να τιμωρεί το μικρότερο, η μητροπολιτική πεμπουσία του ρόλου του εκπαιδευτικού μαζί με το στοιχείο της αγοραστικής μακροπρόθεσμα κοινωνικής δύναμης του έμπειρου κατόχου της γνώσης, έχει στέρα εγκαθιδρυθεί ως εξουσία, «νόμιμη άσκηση της δύναμης» στους παραδοσιακούς θεσμούς, στους οποίους εντάσσεται και το σχολείο, αποτελώντας τα δομικά συστατικά στην παράσταση που υιοθετούν οι εκπαιδευτικοί για το διδασκαλικό ρόλο. Κληρονομιά ελληνο-ρωμαϊκή, το ντουέτο νόηση-ηθική μοιάζει να παρατείνει τη διάρκειά του, ενσωματώνοντας εξίσου καλά στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική το υλικό της «αποστολής», που επιβιώνει προς περίγελω όλων των θνησιγενών ιδεολογιών.

Η μεγάλη μάζα των εκπαιδευτικών (δασκάλων και νηπιαγωγών) του δείγματος, με ελαφρές τάσεις υπερψήφησης από τη μεριά των δασκάλων, αναγνωρίζουν τον εαυτό τους μέσα από τον καθρέφτη με το ιδανικό πορτραίτο: είναι «οι εκλεκτοί που αφοσιώνονται στο λειτούργημα, που έχουν επαγγελματική ευσυνειδησία και είναι κάτοχοι των ηθικών και πολιτιστικών αξιών» (Prost, 1968).

Στην κολυμβήθρα του Σιλwάμ, όπου βαπτίζεται ο εκπαιδευτικός προσδιορίζοντας τον εαυτό του και το έργο του, φαίνεται να διαγράφονται δύο τάσεις αλληλοσυγκρουόμενες που κινούνται σε δύο διαφορετικούς χώρους. Έτσι, τα υποκείμενα περιγράφουν την κατάσταση γενικά του εκπαιδευτικού και τη συμβολή του στα σύγχρονα προβλήματα με φράσεις όπως «είναι μια αποστολή, είναι η Αποστολή. Είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της πατρίδας μας και της Θρησκείας μας»..., «ανώτερο πνευματικό έργο, μακριά από τη ματαιότητα της καθημερινότητας, για να βάλw ένα πετραδάκι για τη βελτίωση της κοινωνίας μας». Αυτή η διάσταση ερμηνεύει και την πρόθεση των ατόμων να δώσουν το αισιόδοξo περιβάλημα του ρόλου σε επίπεδο θεωρησιακό και αφηρημένο, εξιδανικευμένα, στη σφαίρα του επιθυμητού, του φανταστικού και άχρονου. Είδος κάθαρσης, μορφή καθησυχαστικής υπόσχε-

σης που συνδυάζεται και με το σαφή προσδιορισμό συνιστωσών στο διαφοροποιημένο ρόλο δασκάλων και νηπιαγωγών, όπως το βλέπουν οι διαφορετικές ομάδες. Το ήθος, η οικοδόμηση «σωστής» συμπεριφοράς πρωτοστατεί στον κάτοχο του ρόλου ανεξάρτητα από βαθμίδα εκπαίδευσης. Η διαφοροποίηση λειτουργεί στο μέτρο που, όπως διατείνονται, ο δάσκαλος «πουλάει» γνώση – μπει στην επιστήμη, στο σχολείο-σχολείο, ενώ ο νηπιαγωγός εξακολουθεί να φροντίζει κυρίως οικοδομικές λειτουργίες χαρακτηριστήρα και κοινωνικοποίησης με βάση το παιχνίδι στο σχολείο-οικογένεια. Το παιχνίδι, εντούτοις, θέμα στρατηγικής επιλογής και διδακτική αξία για το νηπιαγωγό, μετατρέπεται από μια μειοψηφία δασκάλων, σε αρνητική «παράσταση» του νηπιαγωγικού έργου, υποβάθμιση συμβολικά της θέσης του στην εκπαιδευτική κλίμακα. «Η νηπιακή ηλικία είναι η ηλικία του παιχνιδιού. Με το παιχνίδι περνάνε μηνύματα» μνημονεύουν οι νηπιαγωγοί. «Το νηπιαγωγείο είναι πολύ σημαντικό, γιατί προετοιμάζει το παιδί για τη στάση του απέναντι στο σχολείο. Όμως τι κάνουν οι περισσότεροι νηπιαγωγοί; Σχεδόν τίποτα. «Παίζουν» αναφέρει μικρή μερίδα δασκάλων.

Η ιδεατή τάση, ωστόσο, παραισθησιακής υφής, που «ανεβάζει» την αυτοεκτίμηση του εκπαιδευτικού δεν μπορεί να καλύψει τη «δυσπραγία» του κλάδου, τα ψεγάδια που παρατηρούνται στον επαγγελματικό χάρτη όταν βιώνει καθημερινά, σε επίπεδο πραγματικό, το κλονισμένο και υπό αμφισβήτηση κοινωνικό κύρος του. Στις συζητήσεις μας με τους εκπαιδευτικούς, οι περισσότεροι φάνηκαν να είναι ευαισθητοποιημένοι απέναντι στις σοβαρές κοινωνικές εξελίξεις, που έχουν ως συνέπεια την ύφεση του παραδοσιακού κοινωνικού τους καθορισμού. Αισθάνονται ότι δεν είναι κοινωνικά επενδυμένοι με ένα ανάλογο και a priori γόητρο από το επάγγελμά τους, του οποίου η εγκυρότητα θα επιβεβαιωνόταν αδιαφιλονίκητα από την κοινωνική αποδοχή και σε συγκεκριμένο επίπεδο, με αύξηση μισθού. Τόσο οι νηπιαγωγοί όσο και οι δάσκαλοι υποστηρίζουν την ιδέα υποβάθμισης του επαγγέλματος από το κοινωνικό σύνολο. Χρησιμοποιούν, μάλιστα, το ιεραρχικό σχήμα (όσον αφορά το βαθμό σπουδαιότητας της εργασίας που επιτελούν): νηπιαγωγός — δάσκαλος — καθηγητής. Στη διεργασία επικοινωνιακού feedback, οι συνήθειες καταθέσεις των υποκειμένων είναι: «Σε θεωρούν αναξιόπιστο», «Η κοινωνία αγνοεί το δάσκαλο, θεωρούν ότι καθόμαστε», «Νομίζουν ότι εμείς οι νηπιαγωγοί υποαπασχολούμε τα παιδιά». Ένα μικρό ποσοστό που βρίσκει «στηρίγματα» στη θετική γνώμη του κόσμου: «Νομίζω ότι ο κόσμος έχει αρχίσει να καταλαβαίνει τη

σημασία που έχει το νηπιαγωγείο για τα παιδιά τους· έτσι ο «δασκαλάκος» του παρελθόντος περνά τώρα στο περιθώριο», αξίζει να σημειωθεί ότι ακούγεται κυρίως στο χώρο των νηπιαγωγών με κατώτερη κοινωνική προέλευση. Η ανάπτυξη, δηλαδή, της παραπάνω θέσης είναι ευερμήνευτη με συνισταμένη την κοινωνική κινητικότητα, κατά κύριο λόγο, των ατόμων. Δεν θα ήταν άτοπο, ακόμη, να υποστηρίξουμε ότι η κοινωνική θέση των νηπιαγωγών σε ό,τι αφορά τη βασική κατάρτιση στο Πανεπιστήμιο συγκριτικά με αυτήν των δασκάλων που υπηρετούν την υποχρεωτική εκπαίδευση, τεκμηριώνεται θετικότερα από ό,τι η αλλαγή στο διδασκαλικό χώρο, όπου κατά κάποιο τρόπο ο δάσκαλος ταξινομείται, σύμφωνα και με τα λεγόμενα των ίδιων των εκπαιδευτικών, πιο ακριβά στην κοινωνική συνείδηση από το συνάδελφό του νηπιαγωγό.

Η επιλεκτική ματιά της κοινωνίας και η υπόληψη όπως την απολαμβάνουν και την αντιλαμβάνονται οι εκπαιδευτικοί –το νήπιο χρειάζεται ειδικό στα πεδία αρμοδιότητάς του, το παιδί πιο ειδικό και ο έφηβος τον ειδικό– με ποσοτικές ιεραρχικές διακυμάνσεις, συμπλέει και μάλιστα ρητά με την αμφισβήτηση των εκπαιδευτικών για την επαγγελματική τους εικόνα και τη λειψή διακαίωσή τους από την υπόλοιπη εκπαιδευτική κοινότητα. Η διακλαδική σχεσιοδυναμική στοιχειοθετείται, από τη σκοπιά των εκπαιδευτικών, με όρους ανταγωνιστικού πνεύματος. Οι μαρτυρίες αφορούν δύο συγκεκριμένες μορφές αυτής της επικοινωνιακής εκροής:

α) Απόρριψη-υποτίμηση: Ο εκπαιδευτικός ανώτερης βαθμίδας βλέπει αφ' υψηλού και με υπεροψία το έργο των συναδέλφων προηγούμενων βαθμίδων. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι αυτή η επιθετικότητα εκδηλώνεται κυρίως αναφορικά με τη στάση των καθηγητών της Μέσης Εκπαίδευσης, σύμφωνα με τα λεγόμενα δασκάλων και νηπιαγωγών, ενώ διαφαίνεται κάποια ηπιότητα ή πιθανότερο νωθρότητα στην «ανταλλαγή βλημάτων» ανάμεσα στις δύο πρώτες βαθμίδες. Ο χαρακτηρισμός που συνεχώς επαναλαμβάνεται είναι: «Μας βλέπουν ως υποδεέστερα όντα» και «Μας σνομπάρουν», «Μας θεωρούν νταντάδες», αποφαίνονται οι νηπιαγωγοί, «τεμπέληδες» λένε οι δάσκαλοι. Στις περισσότερες συζητήσεις, ισχυρότερος φαίνεται νάναι ο καθηγητής της Μέσης Εκπαίδευσης και οι θιγόμενοι όμιλοι διατυπώνουν «τα όπλα που έχει στα χέρια του ο καθηγητής» δικαιολογώντας έστω και αρνητικά το σύμπλεγμα ανωτερότητας των καθηγητών ως προς τους δασκάλους, που είναι η βαθμολογία και το εξεταστικό σύστημα. Μια ασήμαντη μειοψηφία δασκάλων και νηπιαγωγών εισπράττει

την απορριπτική στάση των συναδέλφων άλλων βαθμίδων ως αποτέλεσμα της ανικανότητάς τους σε παιδαγωγικά θέματα και του αυταρχισμού τους, ακυρώνοντας με αυτοάμυνα προβολής τις δυσάρεστες επιπτώσεις στην αυτοεικόνα τους. Αντιπροσωπευτική απάντηση σ' αυτή τη στάση αποτελούν τα λόγια δασκάλου: «Ο δάσκαλος ιδρύει μια προσωπική σχέση με το παιδί. Ο καθηγητής ή είναι απρόσωπος ή τιμωρεί. Αυτό δίνει ιδιαιτερότητα στη δουλειά του δασκάλου, αλλά ο κόσμος θεωρεί αυτή τη σχέση, και οι καθηγητές το ίδιο, ως δείγμα κατωτερότητας».

β) Αδιαφορία-απουσία επικοινωνίας: Μια μειοψηφία του δείγματος φωτογραφίζει, κι αυτό το σκηνικό της παντελούς έλλειψης κυκλοφορίας πληροφοριών και άλλων μορφών σχέσης, διακλαδικά. Αυτή η κατάσταση δείχνει να μην τους απασχολεί ιδιαίτερα και η αιτιολόγησή τους συνοδεύεται με σημεία όπως: οργάνωση σχολείων, βεβαρυμένα προγράμματα, έλλειψη ενδιαφέροντος από τη μεριά άλλων συναδέλφων, αποδίδεται, δηλαδή, η ευθύνη στην πολιτεία και τους άλλους, και πάντως δεν αποτελεί μείζονα «βλάβη» στο σύστημα και πρόβλημα για τους εκπαιδευτικούς.

Η συνέχεια της εκπαίδευσης μοιάζει να αποτυπώνεται απλουστευτικά με τις λέξεις-κλειδιά: παιχνίδι-γνώση-βαθμός. Και στην τελετουργία διακλαδικής αλληλεπίδρασης να ορίζεται με συνταρακτική συνέπεια η εικόνα της άγνοιας του έργου των άλλων, έτσι ώστε να φαίνεται αλλόκοτη και εξωπραγματική η έννοια της συνεργασίας, που, βέβαια, σε αφηρημένο δεοντολογικό επίπεδο (εν προκειμένω αναφορικά με την ερώτησή μας) οι συνδρομές των συμμετεχόντων πολλαπλασιάζονται· αντιστέκονται, με άλλα λόγια, μ' ένα λανθάνοντα τρόπο (στάση προσδοκίας σε απώτερο μέλλον).

Le magister qui discat a puero, ανθεκτική σταθερά, παρά τις αλλαγές σελίδας σε πολλούς τομείς, πρώτη και πρωταρχική ύλη στο καθημερινό έπος της εκπαιδευτικής εργασίας κατασκευάζεται λίγο-λίγο με συγκλίσεις και αποκλίσεις στα επιμέρους στοιχεία που ορίζουν θέσεις και αντίστοιχη δράση τόσο από το προσωπικό όσο κι από το συλλογικό απόθεμα. Ποια ήταν τα αρχικά πλαίσια σκέψης και προσδοκίας ως εργαλεία σχέσης με το συγκεκριμένο χώρο εργασίας, με τον εαυτό μας και τους άλλους και πως εμπλουτίστηκαν μέσα στο επαγγελματικό forum, κατά την κοινωνικοποιητική μαθητεία μέσα και έξω από το σχολείο;

Αναδρομικά, αν φωτίσουμε τη μνημονική οθόνη των υποκειμένων της έρευνας στη φάση επιλογής του επαγγέλματος, έχουμε πρόσβαση στις εξής πληροφορίες:

α) Για τους μισούς περίπου εκπαιδευτικούς, στα κίνητρα επι-

λογής επιδοκιμάζονται και συγκαταλέγονται η φυσική κλίση και η αγάπη στο παιδί. Ήδη η έννοια της έμφυτης κλίσης («Ήμουν φτιαγμένος γι' αυτό, γεννημένος δάσκαλος», «Σαν ένας παπάς αφιερωμένος στο ποίμνιό του») επενδύεται εξαρχής με μια θρησκευτική απόχρωση, εκφράζοντας την κλήση που παρακινεί κάποιον ν' αναλάβει ένα «λειτουργήμα» περισσότερο ιεραποστολικό, παρά αποδοτικό, συνάδοντας κατ' επέκταση με τη σημασία της προδιάθεσης ή του «προορισμού». Στα συμφραζόμενα αυτής της σύνταξης, παρεισφρύουν στοιχεία, όπως το χάρισμα, η ανιδιοτέλεια, το πνεύμα της θυσίας και η αφιέρωση σε κάποιο αγαθοεργό-κοινωνικό σκοπό, ο φωτισμός και η αποστολή. Στοιχεία που ενορχηστρώνουν το «δώρο», με το οποίο είναι προικισμένη η ψυχή του εκπαιδευτικού, οδηγώντας στην ολοκληρωτική αυτοπάρνηση και συνάμα υπερβαίνοντας την επαγγελματική συνείδηση. Ως σημείο πλοήγησης του σκάφους, ο «καπετάνιος» απεικονίζει την αγάπη για το παιδί. Επαναλαμβάνεται τυπικά και αναλλοίωτα, η φράση και οι «καρμπόν» παραλλαγές της, «αγάπη προς τα παιδιά», «ενδιαφέρον και ανάγκη επαφής με τα παιδιά», «έμφυτη συναισθηματική τάση προς το παιδί». Στα λεγόμενα των εκπαιδευτικών, όπου σκιαγραφείται το θετικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε το θήμα τους προς την έδρα, ο ψυχαναλυτικός φακός προσβλέπει σε δικές του απαντήσεις πάνω στα γεγονότα. Ρίχνοντας φως στο τούνελ, απομυθοποιείται η θετική πρόθεση με το ερμηνευτικό σχήμα που θέλει το δάσκαλο να διαλέγει το επάγγελμά του για λόγους ξένους προς την εκπαίδευση ή την αγάπη προς τα παιδιά. Για παράδειγμα, ο ένας γίνεται εκπαιδευτικός, για να παραμείνει στον κόσμο των παιδιών και να δραπετεύσει από την πραγματικότητα των ενηλίκων. Ο άλλος ψάχνει για μια εύκολη επιβεβαίωση του εαυτού του. Άλλος υπακούει στις παιδευτικές του προδιαθέσεις ή τις ασυνείδητες σαδιστικές του ενορμήσεις. Η ανάλυση έχει αποκαλύψει ότι το παιδί «πληρώνοντας τα θερεσέδια» του ενήλικα παραμένει σύμβολο φορτισμένο με συγκινησιακές απηχήσεις. Προσελκύει σαν το μέλι ασυνείδητα αυτόν που 'ναι προσκολλημένος στην παιδική του ηλικία, υποκινεί το σαδισμό με την αδυναμία του και τον αυταρχισμό με την παθητικότητά του... δίνοντας αίσθημα υπεροχής στην ανωριμότητα του ενήλικα (Mauco, 1968). Όπως κι αν έχει το πράγμα στην πιθανή εκζήτηση αυτού του σχήματος, πολύ κόσμος πιστεύει ότι η επιλογή στηρίζεται στην ασφάλεια και τη σταθερότητα που απονέμει το επάγγελμα: όχι τόσο στην αγάπη για διδασκαλία ή στην αγάπη για το παιδί.

β) Για τους υπόλοιπους διδάσκοντες εκφράζεται *a posteriori*

έλλειψη αρχικού ενδιαφέροντος. Εξωτερικά κίνητρα και εξω-παγγελματικοί παράγοντες βιογραφίας και οικολογίας φαίνεται να επηρέασαν ευθέως την ασυλία μεγάλης μερίδας του δείγματος κάτω από το εκπαιδευτικό στέγαστρο. Προ-επαγγελματικά, η τύχη, το απρόοπτο του συστήματος, η σχολή στον τόπο καταγωγής, οικονομικοί και οικογενειακοί λόγοι, σύντομες-μη απαιτητικές σπουδές (με τάσεις υπέρ των γόνων αγροτών και εργατών, η ανάγκη για μονιμότητα και «η λιγότερο κακή λύση» φαίνεται να επηρέασαν την επαγγελματική επιλογή τους), και ενδο-επαγγελματικά, ο ελεύθερος χρόνος, η λίγη δουλειά στο σπίτι, οι μεγάλες διακοπές, οροθέτησαν την απαρχή μακροχρόνιας υπογραφής για αρκετά άτομα του δείγματος μ' αυτό που θα ονομάζαμε «εκπαιδευτικό συμβόλαιο». Όμως, όταν οι συνθήκες δεν ευνοούν τις προσωπικές ανάγκες, οι επιπτώσεις και σε ατομικό επίπεδο και σε συλλογικό, δεν μπορεί να 'ναι αμελητέες.

Σε μια συγγενική παράκαμψη, από την ανάλυση προέκυψε ότι η εξίσωση γυναίκα=νηπιαγωγός=δασκάλα, τουλάχιστον για τις πρώτες τάξεις της στοιχειώδους εκπαίδευσης, από κάτι λιγότερο από το μισό δείγμα με διακυμάνσεις υπέρ των ανδρών, ακόμη ατόμων με κατώτερη κοινωνική προέλευση και των αρχαιότερων στο επάγγελμα, αποτελεί «κεκτημένο», αυτονόητο στις πεποιθήσεις των εκπαιδευτικών. Υπομονή, τρυφερότητα, μητρότητα, ζεστασιά, ευαισθησία, αόριστα καταλληλότητα λόγω της γυναικείας φύσης, πρακτικά προβλήματα στις πρώτες ηλικίες που η γυναίκα καλύτερα μπορεί να διευθετήσει, είναι ο διδακτικός μύθος ο οποίος δηλοί πως τα στερεότυπα λειτουργούν πολυδύναμα και το αποτέλεσμα τείνει προς το φολκλόρ, τραγικά βέβαια αν σκεφτούμε ότι οι προσωπικές αξίες με το μηχανισμό της ταύτισης διδάσκονται πολύ εύκολα σ' αυτές τις «τρυφερές» ηλικίες. Ένα πλατύ τμήμα του δείγματος «πρεσβεύει» στην ισότητα των δύο φύλων για τον εκπαιδευτικό ρόλο είτε «επειδή» καθώς λένε, «σπάει το μοντέλο της γυναίκας-εκαπιδευτικού» είτε γιατί «έτσι όπως έχουν τα πράγματα στην παιδεία, είτε άντρες, είτε γυναίκες, δεν αλλάζει τίποτα» ή «γιατί εξαρτάται από το χαρακτήρα, την τρυφερότητα και την ευαισθησία· σημασία έχει πάνω απ' όλα η αγάπη για το παιδί».

Οι συμπαθούντες τη διαφυλική ισότητα στον εκπαιδευτικό χώρο αποκλίνουν από το παραδοσιακό στερεότυπο, είτε με το διάτρητο επιχείρημα της αλλαγής –ή αναθεώρηση για την αναθεώρηση!– είτε, γιατί «στον κύκλο των χαμένων ποιητών», η κατασκευή «συμφιλίωθηκε» με το επίθετο, χωρίς να αποκαταστήσει την ποίηση είτε, τέλος, γιατί η υιοθέτηση της σωτήριας λέμβου

«αγάπη για το παιδί» καθώς και αξίες που συνοψίζουν το νόημα της «θηλυκότητας» ανοίγουν τις πύλες για τον αρσενικό πληθυσμό στα μέχρι τώρα «φυσικά» χωράφια εργασίας των γυναικών. Η τελευταία αυτή εικόνα αντανακλά άραγε την ανάγκη, την πολλά υποσχόμενη, να προτιμηθούν στο σύγχρονο λεξιλόγιό μας πράγματι θετικές αξίες στην πορεία ανθρωπιάς μέσα σε αρμονική συνάντηση και συνύπαρξη πολλαπλών προτύπων ή μήπως σε επαγγέλματα μειωμένου κύρους η σφραγίδα «γυναικείων» χαρακτηριστικών, όπως είναι η παθητικότητα, η εξάρτηση, που μπορούν να συνυπάρξουν με τα υπόλοιπα «τρυφερά» στοιχεία, «εξασφαλίζουν» καλύτερα το φαύλο κύκλο μιας αλλοτριωμένης παιδείας» και την «ακινησία-στασιμότητα του συστήματος»; Η απάντηση μπορεί, πιθανόν, να μελετηθεί σ' ένα μεταγενέστερο στάδιο αναφορικά με τις στάσεις των εκπαιδευτικών απέναντι στην υπεροχή, για παράδειγμα, σε τομείς γλώσσας ή αριθμών, με βιολογικό προσδιορισμό σε κορίτσια ή αγόρια αντίστοιχα. Η ανάλογη έρευνα της Frank (1992) σε δείγματα δασκάλων έδειξε ότι οι προκαταλήψεις συντηρούνται θαυματουργά.

Το πέρασμα από το άτομο στο δάσκαλο, στη δυναμική διαδικασία της ενσωμάτωσης, της ένταξης ή της απορρόφησης ενθυλακώνει μικρότερα ή μεγαλύτερα ποσά ικανοποίησης ή δυσαρέσκειας για τα άτομα, αναφορικά με τη μορφή απασχόλησής τους και τη στάση τους απέναντι στο επάγγελμα. Οι μαρτυρίες των εκπαιδευτικών τούς διαφοροποιεί σε: φανερά ικανοποιημένους, μερικώς ικανοποιημένους, καθαρά δυσαρεστημένους. Στην πλειονότητα των ατόμων που στήριξαν την επιλογή τους στο ενδιαφέρον προς το εκπαιδευτικό έργο εμφανίζεται και η είσπραξη ικανοποίησής τους, η οποία είναι τόσο έντονη, ώστε να αποσιωπούνται τα εμπόδια και οι δυσκολίες στο επάγγελμα. Αυτό το γεγονός, βέβαια, δεν αποτελεί ένδειξη ότι όλα «πηγαίνουν ρολόι». Η γοητεία της αποστολής, η επαφή με τα παιδιά, η κοινωνική χρησιμότητα του επαγγέλματος και η έμφυτη προδιάθεση είναι ισχυρά «ατού» για το λειτουργό της παιδείας. Κρίκο στην αλυσίδα που πάλι εξασφαλίζει το προβάδισμα στην αναγνώριση του επαγγέλματος ως πηγής ικανοποίησης αποτελούν οι δηλώσεις εκπαιδευτικών, οι οποίοι παρόλο που υπογραμμίζουν τις θετικές πλευρές της επαγγελματικής δραστηριότητας, κρίνουν ωστόσο έντονα παρενέργειες που αμαυρώνουν την ευφορία τους. Το μερίδιο του κόστους επιπίπτει, πρωτίστως, στο οικονομικό θέμα και ακολουθούν η κοινωνική ύφεση του ρόλου, η αγωνία και το άγχος με προέλευση το ευάλωτο του ίδιου του ρόλου (αβέβαια, σε μακροχρόνια προοπτική, τα αποτελέσματα της συμβολής του φο-

ρέα), ο φόρτος εργασίας, οι διαπροσωπικές σχέσεις με συναδέλφους και ανωτέρους στην ιεραρχία, οι απογοητευτικές συνθήκες των σχολείων, η επιστημονική ανεπάρκεια, η έλλειψη εξειδίκευσης, η πενιχρή υλικοτεχνική υποδομή κ.ά. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, η συντριπτική πλειοψηφία του δείγματος δείχνει να ενσωματώνεται στο ελληνικό σχολείο και να μένει ικανοποιημένη μέσα στα καθορισμένα όρια του μικρο-συστήματος: «Είμαι ευχαριστημένος, γιατί επικοινωνώ και ανανεώνομαι συνέχεια μέσα στα πλαίσια της δουλειάς μου», δηλαδή οι δυσκολίες να εξισοροποιούνται από την αγάπη για τα παιδιά και κυρίως από την πίστη στο επάγγελμα. Τα υποκείμενα ανήκουν ταυτόχρονα και σ' αυτούς που εξαρχής είχαν κλίση προς το επάγγελμα καθώς και σ' ένα τμήμα προσηλυτισθέντων στην τριθίη τους με το χώρο, οι οποίοι κατ' ανάγκη ή κατά τύχη ακολούθησαν αρχικά αυτήν τη σταδιοδρομία.

Ο «εκπαιδευτικός εάλω» και «ο βασιλιάς είναι γυμνός» σε εποχές, μάλιστα, που αυτοί οι θεσμοί «δεν έχουν πια πέραση» μοιάζουν να λένε οι καθαρά δυσαρεστημένοι από την υπηρεσία στην εκπαίδευση. Πρόκειται για μια μειοψηφία εκπαιδευτικών, των οποίων τα κίνητρα επιλογής εξαρχής ήταν αρνητικά και ξένα προς την εκπαίδευση. Αποκαρδιωμένοι από το επάγγελμα φαίνεται να είναι οι νεότεροι σε ηλικία, οι δάσκαλοι παρά οι νηπιαγωγοί και με προέλευση από χαμηλά κοινωνικά στρώματα. «Ο δάσκαλος είναι είδος που πάει να εξαφανιστεί. Έχω μετανιώσει. Αναζητώ την ευκαιρία να τα βροντήξω κάτω. Αισθάνομαι πνιγμένος, με δεμένα χέρια», μαρτυρεί χαρακτηριστικά ένας απ' αυτούς τους εκπαιδευτικούς, αντανakλώντας αισθήματα σύγχυσης, άγχους και αποτυχίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι στις κριτικές τους για τα κακώς έχοντα στο χώρο της παιδείας, δεν αναφέρονται σε πολιτικούς λόγους ή έστω με ασθενή συσχέτιση, σαν να επενδύουν τις προσδοκίες τους μόνο στον κλειστό χώρο του σχολείου κι όχι σ' ένα ευρύ κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο.

Με δυο λόγια, διαπιστώνουμε ότι οι στάσεις των εκπαιδευτικών συγκλίνουν στην εκτίμησή τους για μεγιστοποίηση των οικονομικών τους απολαβών και μοιράζονται σ' ό,τι αφορά τη φύση της εργασίας τους. Η επαγγελματική ικανοποίηση συνδέεται με την προσχώρηση σ' ένα μοντέλο, το παραδοσιακό στερεότυπο του ανιδιοτελούς λειτουργού. Η δυσαρέσκεια χαρακτηρίζεται από την άρνηση αυτού του στερεότυπου, όπου η κλίση για διδασκαλία δεν είναι τόσο έντονη και όπου επιπρόσθετα επικρατεί περισσότερο η αντίληψη ότι η διδασκαλία είναι ένα επάγγελμα ανάμεσα σ' άλλα.

Στην ημερήσια διάταξη, από συζητήσεις, με τους εκπαιδευτικούς, μείζονα εκκρεμή ζητήματα που τους απασχολούν και σαφώς επιτάσσουν την εξεύρεση λύσης, είναι:

α) Το οικονομικό που ομοθυμαδόν το συνδέουν με το αίσημα υποτίμησης του ρόλου τους γενικότερα και έναντι των συναδέλφων τους της Μέσης Εκπαίδευσης ειδικότερα, όπου επισημαίνεται συνακόλουθα και το πρόβλημα της ειδικεύσεως. Σ' αυτήν την περίπτωση, στατιστικά σημαντική διαφορά διαπιστώνεται υπέρ των δασκάλων, δηλ. βαθμίδας γειτνιάζουσας περισσότερο προς το καθηγητικό σώμα και υπέρ των ανδρών περισσότερο παρά των γυναικών, διάσταση που συνδέεται με τον παραδοσιακό ρόλο του άνδρα στην οικογένεια και τη συμβολή του στο οικογενειακό ταμείο.

β) Η επιμόρφωση, που θα καλύψει τα τυχόν κενά και θα αναπροσαρμόσει το γνωστικό πεδίο των διδασκόντων στη σύγχρονη πραγματικότητα αποτελεί μέλημα για κάτι παραπάνω από τους μισούς εκπαιδευτικούς του δείγματος με τάσεις υψηλότερες γι' αυτούς που προέρχονται από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Παραπονούνται για τον επαρχιωτισμό και τη μονομέρεια της βασικής κατάρτισής τους, στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες, με υπερτονισμό της παιδαγωγικής κατάρτισης και ανεπάρκεια στο επιστημονικό σκέλος. Διαχέουν εμφανώς την εντύπωση πως το ίδιο ισχύει και στο Πανεπιστήμιο. Αντιμετωπίζουν την κατάσταση μέσα από ενημέρωση βιβλίων και ανταλλαγές απόψεων με συναδέλφους. Ο εμπειριστικός χαρακτήρας της πληροφόρησης κυρίως από τους δοκιμασμένους στην πράξη ενέχει το φόβο να φαλκιδεύεται η όποια παραγωγή και να αναιρείται η όποια καινοτομία κάτω από την ομπρέλλα της πείρας, της δεοντολογίας, της ομοιομορφίας, χωρίς θεωρητική βάση και τεκμηρίωση.

Το πρόβλημα αντιμετωπίζεται ως προσωπική υπόθεση: οργανωμένες κρούσεις προς την Πολιτεία δεν εισακούγονται και το γιατρικό που προτείνεται είναι σεμινάρια κατά περιφέρειες από εξειδικευμένους καθηγητές πάνω σε συγκεκριμένους επιστημονικούς τομείς ή στο Πανεπιστήμιο, αλλά με το επιχείρημα «Να μη μας φουσκώσουν το κεφάλι με θεωρίες. Άλλο η θεωρία και άλλο η πράξη» ή «Απ' ό,τι βλέπουμε από τους φοιτητές, δεν κάνουν τίποτα παραπάνω. Η πείρα διδάσκει. Η θεωρία λίγα πράγματα προσφέρει». Η πρόταση εξειδίκευσης υποστηρίζεται στο χώρο αποκλειστικά του δημοτικού και μόνο από τον ανδρικό πληθυσμό· πρόκειται για το ίδιο τμήμα του δείγματος που «περνάει» σε πρώτη μοίρα τη «γυναικεία φύση» στη φυσιογνωμία του επαγγέλματος, ειδικότερα κάνοντας μνεία στο νηπιαγωγείο και τις πρώ-

τες τάξεις του δημοτικού.

γ) Το άλλοθι της πείρας υπερκαλύπτει και τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών στο θέμα που καταγράφεται ως πρωτεύον στα διαφέροντα του κλάδου επί του παρόντος αλλά και μακροπρόθεσμα, δηλαδή η πλειοδοσία της εξομοίωσης των πτυχίων. Η υλοποίηση του αιτήματος της εξομοίωσης πανθομολογείται από όλους ανεξαιρέτως, μορφοποιείται όμως σε δύο σενάρια: μόνο 17 στους 60 εκπαιδευτικούς, κυρίως δάσκαλοι, γυναίκες νηπιαγωγοί και οι νεότεροι σε ηλικία παραδέχονται ότι η εξομοίωση με ουσιαστική επιμόρφωση, παραπέμπει σε κάλυψη υπαρκτών αναγκών· είναι μια διαδικασία που πρέπει να αναληφθεί από τα Παιδαγωγικά Τμήματα σε συσχετισμό με τους προβληματισμούς των εκπαιδευτικών της πράξης, γεγονός που θα συμβάλλει σ' ένα βελτιωμένο προφίλ εκπαιδευτικού, εξαλείφοντας παράλληλα και το status εκπαιδευτικών δύο ταχυτήτων, που μπορεί να αποβεί «μοιραίο» σε λίγα χρόνια: «Η εξομοίωση», λένε, «πρέπει να είναι ουσιαστική. Οι δάσκαλοι διετούς φοίτησης πρέπει να συμπληρώσουν την εκπαίδευσή τους στα Παιδαγωγικά Τμήματα. Τα Πανεπιστήμια έχουν υποχρέωση να διευκολύνουν αυτή την προσπάθεια, αναπροσαρμόζοντας προγράμματα σπουδών και ωράρια διδασκαλίας. Αντίθετα, η εξομοίωση με βάση το νόμο, χωρίς επιστημονικό αντίκρουσμα και χωρίς το τίμημα ουσιαστικών σπουδών, θα αποτελέσει γελοιοποίηση».

Στον αντίποδα αυτής της αντίληψης, τοποθετείται δραματικά η συντριπτική πλειοψηφία του δείγματος που μέσα από τα λόγια τους:

- Το Πανεπιστήμιο αναδεικνύεται συμμαχικός θεσμός στην υποθέσή τους, στο μέτρο που χορηγεί το εισιτήριο της ισοδυναμίας τύποις, γραφείο ή ραφείο πτυχίων, κι όχι ως εκπαιδευτικό ίδρυμα, με γνώμονα ύπαρξης την παροχή και παραγωγή γνώσης.
- Η ισοδυναμία «χωρίς επιμόρφωση ουσιαστική» όπως πρεσβεύουν, καθίσταται αναγκαία «για λόγους ηθικής τάξης» ως επιστέγασμα «των αγώνων και απεργιών των παλαιότερων» ή γιατί «δίκαια ή άδικα οι καινούργιοι μας υποτιμούν».
- Η αναίρεση της γνώσης, της κατάρτισης και η αμφισβήτηση της δουλειάς στο Πανεπιστήμιο επισφραγίζεται δυναμικά με την αντιπαράθεση απέναντι σε πρόσωπα, φοιτητές των Τμημάτων και τη νομιμοποίησή τους μέσα από το χρονικό ρεπερτόριο και την παντοδυναμία της πείρας: «Εγώ έχω 3 χρόνια σπουδών και 23 χρόνια πείρα. Σε πόσα θα μπορούσε να με υποσκελίσει μια νεαρή απόφοιτος τετραετούς φοίτησης;» και «Είμα-

στε ίσοι. Εμείς διδασκόμαστε εντατικά κάνοντας πρακτική».

Η νοοτροπία της ζυγαριάς, το τυπικό της επιζητούμενης αναβάθμισης, η συμβολική απονομή βαθμών και πρωτείων στην εμπειρία με υπονόμηση ή άγνοια της γνώσης, αποδεικνύει, στη συγκεκριμένη περίπτωση του δείγματος, ότι οι εκπαιδευτικοί είναι ελάχιστα προετοιμασμένοι να υλοποιήσουν επιστημονικά τα αιτήματά τους κι ακόμη λιγότερο ενημερωμένοι για το τι συμβαίνει στα Παιδαγωγικά Τμήματα της ευρύτερης περιφέρειάς τους, αποτέλεσμα ευθύνης, νομίζουμε, μοιρασμένης ταυτόχρονα ανάμεσα στο Πανεπιστήμιο και το σχολείο.

Γενικότερες σκέψεις

Η «επαγγελματοποίηση» του εκπαιδευτικού της Στοιχειώδους και Προσχολικής εκπαίδευσης, που επιχειρήθηκε με τη θεσμοθέτηση της βασικής κατάρτισής του στο Πανεπιστήμιο και κατά συνέπεια την εξομοίωσή του με τον καθηγητή της Μέσης βαθμίδας, η αργή αλλά ανιούσα είσοδος στο επάγγελμα και ανδρικού πληθυσμού (χαρακτηριστικό παράδειγμα, ο όρος «ο νηπιαγωγός» όπου μέχρι πρόσφατα δεν είχε υποστασιακό λόγο στα Νηπιαγωγικά Τμήματα), οι αναζητήσεις που ολοένα και περισσότερο διατυπώνονται και «ακούγονται» και από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς και από τα συνδικαλιστικά τους όργανα και μέσα στο κοινωνικό επιστημονικό θήμα για επαναπροσδιορισμό της θέσης τους μέσα στο κοινωνικό σύνολο και όχι μόνο μέσα στην περιχάρωση του συγκεκριμένου εργασιακού χώρου αφ' ενός, η κριτική πάνω στα πενιχρά όρια αυτονομίας αφ' ετέρου κατά την άσκηση του εκπαιδευτικού έργου είναι, μεταξύ άλλων, κατά τη γνώμη μας, σημάδια κινητικότητας, ροής προς νέα σχήματα στη θεώρηση του «διδάσκειν», τουλάχιστον, σε επίπεδο προβληματισμών και προθέσεων.

Ο εκπαιδευτικός, που αναδύθηκε μέσα από αυτήν την προκαταρκτική φάση, νηπιαγωγός ή δάσκαλος της πράξης (οι διαφοροποιήσεις υπήρξαν ελάχιστες και πάντως όχι στατιστικά σημαντικές), παρουσιάζει στον καθρεφτη μια αντιφατική εικόνα. Στο ένα άκρο της, διατηρείται ατόφια η ανιδιοτέλεια του δασκάλου-λειτούργου, στάση βαθιά ριζωμένη στο πλέγμα του αξιοκρατικού συστήματος του ατόμου, ακόμη κι αν αυτή αντιφάσκει με την καθημερινή του συμπεριφορά, γιατί συνδέεται με την αξιοπιστία του και τις «δόξες του παρελθόντος», μπολιασμένη θά 'λεγαν οι Mc Guire και Παπαγεώργη (1961), δηλαδή διπλά ανθεκτική από

την πολιτική και κοινωνική υπόθαλψη σε άτυπη εκφώνηση. Στην άλλη άκρη, στη σχεσιοδυναμική αλληλεπίδραση που εκπέμπει η ματιά των άλλων σε άμεση ή έμμεση επικοινωνία, με διαφορετική ή όχι κατανομή εξουσίας, η «κοινή γνώμη» (νεφελώδης έννοια, αλλά ανθεκτική στις συνέπειες) και οι κοινωνικές ομάδες των εκπαιδευτικών «απορρίπτουν» τον εκπαιδευτικό και τη δράση του με βαθμό αύξοντα κατεβαίνοντας την εκπαιδευτική πυραμίδα. Η κοινή γνώμη, ακόμη, δεξαμενή εξουσίας, δωροδοχείο ή ποινοδοχείο συναινεί ανεπίσημα στο υποτιμημένο κύρος ενός επαγγέλματος χωρίς οικονομικό βάρος. Με τις υποδεέστερες αποσκευές της Ακαδημίας, με κατώτερη γνωστική, συγκριτικά με τις εξελίξεις, υποδομή και χωρίς το κοινωνικό αντίκρουσμα της ισοδυναμίας πτυχίων, η τιμή του επαγγέλματος στο κοινωνικό χρηματιστήριο διολισθαίνει και κατά συνέπεια η αξία του, παρόλο που η τελευταία εμμένει σε επίπεδο οράματος, από ανάγκη ή αναγκαιότητα. Αναζητητές του Graal, οι εκπαιδευτικοί μας υποτάσσονται στην κοινωνική προστακτική με αισθήματα σύγχυσης, αμφιθυμίας και δέους απέναντι στην προοπτική της αναμόρφωσης της θέσης τους και κάποιας μορφής αντίσταση απέναντι στα κερκημένα του κλάδου.

Τα Παιδαγωγικά Τμήματα, εξάλλου, άκοντα θα εξακολουθούν να παράγουν ανισότητες, κατά τη γνώμη μας, όσο δεν ανοιχτούν ισότιμα σε συνεργασία με τους εκπαιδευτικούς της πράξης και τα συνδικαλιστικά τους όργανα σε ένα εμπνευσμένο προγραμματισμό για το θέμα της ουσιαστικής επιμόρφωσης, βλέποντας με επιστημονική και κοινωνική εντιμότητα και ετοιμότητα τι επωάζεται σήμερα και προβλέποντας σε τι θα εξελιχθεί αύριο.

Και, για αν μην κρίνουμε πάλι με το υποδεκάμετρο αύριο τις τριβές στο χώρο της παιδείας, όσες και σε όποια πιθανόν σημεία μπορούμε να προβλέψουμε, ας απαντήσουμε στις προκλήσεις όχι με αταραξία, αλλά με συντονισμένη αλληλοτροφοδοτούμενη παιδαγωγική ή σωστότερα κοινωνική πράξη «γνωρίζοντας ότι ακόμη και το γεράκι και ο αετός δεν μπορούν να πάρουν αυγά απ' τις φωλιές άλλων πουλιών που δεν έχουν προηγουμένως εκεί εκκολαφτεί»⁷... και πως το όραμα –ας μας επιτραπεί και μια δόση πίστης και ουτοπίας!– για καλύτερες ημέρες μπορεί να εκκολαφτεί σε πραγματικό επίπεδο από το νηπιαγωγό, τον καθηγητή, το δάσκαλο μέσα σε διαρκή διάλογο, εμπλουτισμένο καθημερινά με νέα μορφώματα ζωής. Απρόοπτα και «μαγικά», όπως το πρωτάκι που καλωσορίζει τη γνώση με το δικό του ιδιαίτερο τρόπο, όπου τα πάντα είναι μυθική περιπέτεια και εμείς οι δάσκαλοι δεν πρέπει να την αγνοήσουμε ή (και) παρανοήσουμε. Όπως ο Γιαννά-

κης, φίλος κι αυτός κατά πολύ νεαρότερος, που πρόσφατα έμαθε το ι (το μικρό) στην Α΄ Δημοτικού και κατασκεύασε με περισσή σοβαρότητα –παίζοντας– την πρώτη του λέξη-εικόνα: πικτό-γραμμα σκυλιού και για ουρά το ι (το μικρό) «με το χέρι το κακό», με δεξιόστροφη γραφή, γιατί σημασία δεν είχε τόσο το σκυλί, όσο το τελευταίο γράμμα που κατάκτησε. Κι αυτή είναι πραγματική ιστορία μέσα σ' άλλες, συμμετοχής, δημιουργικότητας. Γιατί να μην είμαστε αποστομωτικοί σε μια πραγματικότητα οδυνηρά διαφορετική;

Υποσημειώσεις

1. Η πατρότητα του όρου ανήκει στον Hertzfeld και μνημονεύεται από τον Νίκο Μουζέλη στο άρθρο του, «Θεσμοί και πολιτική κουλτούρα» στην εφημ., *Το Βήμα*, 23 Αυγ. 1992, σ. 11. Αντιστοιχεί στην «εξαπάτηση» του κράτους από τον πολίτη, σ' ένα περιβάλλον έτσι διαμορφωμένο όπου η ατομική επιδίωξη χρειάζεται την κρατική υποστήριξη, που αποκτιέται ρουσφετολογικά ή πελατειακά. Ο όρος χρησιμοποιείται εδώ με αυστηρά βιωματική χροιά.

2. Αυτή η παρατήρηση εγγράφεται σε σχετικούς προβληματισμούς αναφορικά με τους σκοπούς του σχολείου, ειδικότερα με το μοντέλο της συστημικής εκπαίδευσης και τις μελέτες των: Zay Danielle και De Rosnay Joël (1981), Fourez Gérard (1986), Ardoino Jaques (1980) κ.ά. Για μια συστηματικότερη συζήτηση αυτών των προβληματισμών βλ. και Poucet Gérard στο άρθρο του, «Finalités et fonctionnement du système scolaire», *Perspectives*, No 19, Octobre 1991, pp. 69-91.

3. Για μια αναλυτική προσέγγιση του θέματος της δογματότροπης νοοτροπίας της ελληνικής παιδαγωγικής με επιστημονική χαλαρότητα και ιδεολογική «θεμελίωση», πρβλ. Γκότοβου Θ., «Ο χρυσούς αιών» της παιδαγωγικής ιδεολογίας και η εμφάνιση της παιδαγωγικής επιστήμης: Ξένες επιδράσεις στην ελληνική παιδαγωγική θεωρία και έρευνα», στο Γκότοβου Θ. - Μαυρογιώργου Γ. - Παπακωνσταντίνου Π., *Κριτική Παιδαγωγική Εκπαιδευτική Πράξη*, εκδ. Σύγχρονη Εκπαίδευση, Αθήνα 1986, σσ. 25-68 και Γκότοβου Α., *Παιδαγωγική Αλληλεπίδραση*, εκδ. Σύγχρονη Εκπαίδευση, Αθήνα 1985, σσ. 22-30.

4. Για το γεγονός ότι μεγάλο ποσοστό του εκπαιδευτικού σώματος (Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαιδευτικής βαθμίδας) προέρχεται από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα καθώς και για την κοινωνική τους θέση μέσα από την επαγγελματοποίηση πρβλ., μεταξύ άλλων, τις εργασίες των: Chapoulie J.M., «Le corps professoral dans la structure de classe», *Revue Française de Sociologie*, Vol. 15, pp. 155-200, Muel-Dreyfus Fr., *Le métier d'enseignant*, id. Minuit, Paris, 1983, Isambert-Zamati V., *Crises de la société, crises de l'enseignement*, P.U.F., Paris 1970, COFREMCA, *Les enseignants du second degré*, Armand Colin, 1967, Berger I.: *Les instituteurs d'une génération à l'autre*, PUF 1979, και για την ελληνική πραγματικότητα, Ηλιού Μ., «Καθηγητές Μέσης Εκπαίδευσης: Στοιχεία από μια ανέκδοτη έρευνα», ανάτυπο από

τον τόμο *Μνήμη Ευάγγελου Παπανούτσου*, Αθήνα 1983 σσ. 323-347, Ξωχέλλη Π., *Το εκπαιδευτικό έργο ως κοινωνικός ρόλος*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 55, Kaila M.: *L' idéologie du «philologue», thèse du troisième cycle*, René Descartes, Paris V-Sorbonne 1984, Φρειδερίκου Αλ. - Φολερού-Τσερούλη Φ., *Οι δάσκαλοι του δημοτικού σχολείου*, Ύψιλον/βιβλία, 1991.

5. Η ελληνική βιβλιογραφία έχει, απ' όσα τουλάχιστον γνωρίζουμε, να επιδείξει σε μια ευρεία κλίμακα αφ' ενός μεν τυπολογίες και θεωρητικά μότιβα, ακόμη και πρώιμες ερευνητικές απόπειρες αφοριστικού χαρακτήρα με συνταγές «αρετολογίας» του εκπαιδευτικού σε μια «προσωποκεντρική» βάση, θα λέγαμε (Εξαρχόπουλου Ν. 1907, Κοροτζή Π. 1959, Κίτσου Κ. - Κιτσαρά Ι. 1949, Παλαιολόγου Γ. 1960, Δελμούζου Α. 1929, 1950, Παπανούτσου Ε. 1958, Ξηροτύρη Ι. 1940), αφ' ετέρου δε, ερευνητικές προσεγγίσεις στη σφαίρα της εμπειρικής διαδικασίας σε μια «κοινωνικοκεντρική» θεώρηση (Ρίανος Κ. 1977, Ριγιοτάκης 1979, Παπαναούμ-Τζίκα Ζ. 1984, Δημητριάδου Κ. 1982, Ξωχέλλη Π. 1984, Kaila M. 1984, Μουχάγιερ Χ. 1985, Ανθογαλίδου Θ. 1990, Γκότοβου Θ. - Μαυρογιώργου Γ. 1983, Φρειδερίκου Α. - Φολερού-Τσερούλη Φ. 1991, Μαυρογιώργου Γ. 1992). Οι έρευνες αυτές, με εξαίρεση την έρευνα του Ξωχέλλη, στοχεύουν να φωτογραφίσουν και να ερμηνεύσουν την αυτοαντίληψη και τις στάσεις των εκπαιδευτικών μιας συγκεκριμένης εκπαιδευτικής βαθμίδας. Η δική μας συμβολή έχει τη φιλοδοξία να ανιχνεύσει τον εκπαιδευτικό κόσμο στο σύνολό του, σε δυναμικό αλληλοσυσχετισμό ανάμεσά τους, μέσα σε πλαίσια ενιαίας δομής και φιλοσοφίας του εκπαιδευτικού *crescendo*.

6. Για τις θεωρίες της αλληλεπίδρασης πρβλ. τις ενδιαφέρουσες επισημάνσεις στο βιβλίο του Γκότοβου Α.Ε., *Παιδαγωγική αλληλεπίδραση*, Σύγχρονη Εκπαίδευση, Αθήνα 1985, καθώς και την έρευνα Γκότοβου Θ. - Μαυρογιώργου Γ., «Η επαγγελματική κοινωνικοποίηση του νεοδιόριστου εκπαιδευτικού: από το θρανίο στην έδρα» στο *Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πράξη 6'*, Σύγχρονη Εκπαίδευση, Αθήνα 1986, σσ. 105-116.

7. Η διατύπωση ανήκει στον Πεσταλότσι και την αναφορά δανειζόμαστε (με κάποια αλλαγή στη μετάφραση) από Τσιάκαλο Γ. (1990), «Σχολικό βιβλίο και εξετάσεις», *Πρακτικά Δημέρου (οργάνωση: Εκδ. Πατάκη και Γαλλικό Ινστιτούτο)*, *Το σχολικό βιβλίο*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα σ. 27.

Βιβλιογραφία

- Βαμβούκα Μ., *Κίνητρα του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Ηράκλειο, 1982.
Βασιλου-Παπαγεωργίου Β., «Το επάγγελμα και η κοινωνική θέση του εκπαιδευτικού», *Τα εκπαιδευτικά*, τ. 25-26, Γεν.-Ιουν., 1992, σσ. 114-127.
Berger I. - Benjamin R., *L' univers des instituteurs*, Minuit, 1964.
Bourdoncle R. - Zay D., «Ecole Normale et Université dans la formation des enseignants du premier degré (1979-1985). Une expérience pour les IUFM», *I.N.R.P. Collection Rapports de Recherches*, No 7, 1989.
Γεώργα Δ., *Στοιχεία Κοινωνικής Ψυχολογίας (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις)*, τόμ. Γ', Αθήναι, 1984.

- Γκοτοβού Α.Ε., *Παιδαγωγική αλληλεπίδραση*, εκδ. Σύγχρονη Εκπαίδευση, Αθήνα, 1985.
- Gollosque d' Amiens, *Les enseignants du second degré, leur situation dans l' établissement scolaire*. Quatre enquêtes préparatoires au colloque d' Amiens, Dunod, 1969.
- ΔΟΕ, *Πρακτικά Πρώτου Πανελληνίου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου*, 26-29 Μαΐου, Αθήνα, 1983.
- Frank M.L., «What Myths about Mathematics are Held and Conveyed by Teachers?» *Arithmetic Teacher*, 39, 1992, pp. 10-12.
- Καίλα Μ., «Η εικόνα του δασκάλου», *Νεοελληνική Παιδεία*, τ. 20, άνοιξη-καλοκ., 1990, σ. 137-144.
- Κατή Δ., *Νοημοσύνη και Φύλο: Ο Σεξισμός στις Επιστημονικές Ιδέες για τις Γνωστικές Ικανότητες*, Οδυσσέας, 1990.
- Κορότζης Π., *Μορφωτικά κοινότητες*, Αθήνα, μνημονεύεται από Γκότοβο Θ., *Ο «χρυσούς αιών» της παιδαγωγικής ιδεολογίας και η εμφάνιση της παιδαγωγικής επιστήμης: Ξένες επιδράσεις στην ελληνική παιδαγωγική θεωρία και έρευνα*, 1961, ό.π. σ. 43.
- Mauco G., *Psychnalyse et éducation*, Aubier, 1968, p. 167.
- Morrison A. - Mc Intyre D., *Profession: enseignant*, Colin, 1975.
- Νούτσου Χαρ., «Η εκπαίδευση των Δασκάλων. Ιδεολογικές Διαστάσεις και Μεθοδολογικές Προϋποθέσεις» *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 4, 1979.
- Πολυχρονοπούλου Π., *Το Πρόβλημα της Εκπαίδευσης των Εκπαιδευτικών και η Ριζική Λύση του*, Αθήνα, 1982.
- Πρακτικά Παιδαγωγικού Συμποσίου, *Προσχολική Αγωγή και Κατάρτιση Νηπιαγωγών*, εκδ. Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Αθήνα, 1986.
- Prost A., *L' enseignemet en France (1960-1967)*, Colin, 1968, p. 365.
- Vincent G., *Les professeurs du second degré, presses de la fondation nationale des sciences politiques*, 1967, Paris.
- Φιλίππου Γ. - Καίλα Μ., επιμέλ. έκδ., «Εισαγωγικό σημείωμα» στο *Σχολική Εμπειρία, Θεωρία και Πράξη*, Πρακτικά Πανελληνίου Παιδαγωγικού Συμποσίου, Ελληνικά Γράμματα, Παιδαγωγική 5, Αθήνα, 1991, σσ. 7-10.

Διάταξη θρανίων και ύφος επικοινωνίας στην αίθουσα διδασκαλίας

*I.N. Κανάκης**

1. Εισαγωγή

Η διάταξη των θρανίων στην αίθουσα διδασκαλίας συγκαταλέγεται σ' ό,τι ονομάζεται στη Διδακτική-Μεθοδολογία «εξωτερικές ή αντικειμενικές συνθήκες μάθησης» (πρβλ. Φλουρής, Γ. 1986, 64) και μαζί με τα υπόλοιπα δομικά στοιχεία της διδασκαλίας-μάθησης (πρβλ. Κανάκης, Ι. 1990) προκαθορίζει την αποτελεσματικότητά της.

Η διάταξη των θρανίων και γενικότερα η διαρρύθμιση των επίπλων, η χωροθέτηση των προσώπων, η διακόσμηση της αίθουσας διδασκαλίας, ίσως πολύ περισσότερο από τις προδιαγραφές δόμησης του σχολικού χώρου και τον εξοπλισμό του, βρίσκονται σε αμεσότερη συνάρτηση προς τις κυρίαρχες παιδαγωγικές αντιλήψεις κάθε εποχής.

Η αίθουσα διδασκαλίας, τόπος μετάδοσης γνώσεων και δεξιοτήτων από το δάσκαλο προς τους καθηλωμένους στα θρανία μαθητές το 19ο αιώνα, μεταρέπεται σταδιακά σε χώρο με εύκαμπτη μορφή οργάνωσης, που επιτρέπει στους μαθητές να επιλέγουν δραστηριότητες, ανάλογες με τα ενδιαφέροντά τους, να πειραματίζονται διερευνώντας το περιβάλλον τους, και να μαθαίνουν με την κατάλληλη καθοδήγηση του δασκάλου. Η τάση αυτή φανερώνεται σ' όλες τις φάσεις εξέλιξης του δημοτικού σχολείου από το αλληλοδιδακτικό (πρβλ. Κοκκώνης, Ι. 1830), στο ερβαρτιανό (πρβλ. Μωραϊτής, Σπ. 1880, Σακελλαρόπουλος, Μ. 1901),

* Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

στο σχολείο εργασίας (πρβλ. Δελμούζος, Α. 1950 και 1929, Dewey, J. 1982, Freinet, C. 1977, Husson, J. κ.α. 1961, Καραχρίστος, Ν. 1929-33, Κάστανος, Θ. χ.ε., Μοντεσσόρι, Μ. 1975, Παπαμαύρος, Μ. 1930) και στην ανοικτή τάξη (πρβλ. Θεοφιλίδης, Χρ. 1975, Γεωργούσης, Π. 1982, Hopf, D. 1982, Kohl, H. 1971).

Είναι γεγονός, ότι κάθε δάσκαλος μπορεί να διατάξει τα θρανία και να διαρρυθμίσει τα άλλα έπιπλα στην τάξη του, σύμφωνα με τις παιδαγωγικές του αντιλήψεις. Κι αυτό είναι πολύ σημαντικό. Η χωροθέτηση των επίπλων και των προσώπων, αν και δεν φαίνεται να προκαθορίζει μόνη της, διευκολύνει ή παρεμποδίζει την επικοινωνία του δασκάλου με τους μαθητές και των μαθητών μεταξύ τους και επηρεάζει τη μάθηση.

Έτσι, η μετωπική διάταξη –με τις τρεις ή τέσσερις παράλληλες σειρές των θρανίων, που είναι προσανατολισμένα προς τον πίνακα και την έδρα– εκφράζει περισσότερο την παραδοσιακή αντίληψη για τη διδασκαλία και τη μάθηση. Διευκολύνει τη μονόδρομη επικοινωνία από το δάσκαλο προς τους μαθητές, το αυταρχικό παιδαγωγικό ύφος και τη δασκαλοκεντρική λογοκοπική διδασκαλία. Με τη μετωπική διάταξη ο δάσκαλος γίνεται το επίκεντρο όλων των διδακτικών δραστηριοτήτων. Αυτός αναλαμβάνει τις περισσότερες πρωτοβουλίες. Επιλέγει θέματα, διδάσκει με αφήγηση ή περιγραφή, αναθέτει εργασίες, απευθύνει ερωτήσεις, προσφέρει γνώσεις. Τα στοιχημένα και ζυγημένα θρανία του επιτρέπουν να ελέγχει εύκολα κάθε κίνηση των μαθητών, να αμοίβει, να τιμωρεί και να επιβάλλει την πειθαρχία. Κι όταν ακόμη κάποιοι μαθητές μιλούν με το δάσκαλο, η αμφίδρομη αυτή επικοινωνία παίρνει τη μορφή ερωταποκρίσεων, σπάνια εξελίσσεται σε ουσιαστικό διάλογο, ενώ η επικοινωνία μεταξύ των μαθητών γίνεται με τη μεσολάβηση του δασκάλου (πρβλ. Κανάκης, Ι. 1987, 76, Ματσαγγούρας, Η. 1988, 29).

Η πεταλοειδής ημικυκλική διάταξη, όπως και η διάταξη σε σχήμα Π, ευνοούν τη συζήτηση με όλη την τάξη, την αποδοτικότερη επικοινωνία των μαθητών μεταξύ τους, το συντονισμό της συζήτησης από το δάσκαλο ή ένα μαθητή. Στη διάταξη αυτή κάθε μαθητής βλέπει, παρακολουθεί και κατανοεί καλύτερα τους άλλους. Η απόσταση των 5-8 μέτρων, από την οποία έβλεπαν οι μαθητές των τελευταίων θρανίων στη μετωπική διάταξη το δάσκαλο εξαλείφεται και κανένας μαθητής δε είναι πια υποχρεωμένος να βλέπει τις πλάτες των μπροστινών του. Έτσι, η λεκτική επικοινωνία εμπλουτίζεται και από τη μη λεκτική, αφού οι μαθητές βλέπονται κατά πρόσωπο, και βελτιώνεται η συναισθηματική και κοινωνική ατμόσφαιρα της τάξης (πρβλ. Κουρταλίδης, Α. 1980, 20,

Λεοντίου, Ν. 1987, 34, Ματσαγγούρας, Η. 1988, 29, Platzner, Κ.Ρ. 1982, 115-119).

Η διάταξη των θρανίων αντικριστά σε ομάδες, οι οποίες συγκροτούνται από 3 μέχρι 6 μαθητές, τους επιτρέπει να κάθονται πολύ κοντά –πρόσωπο με πρόσωπο– έτσι, ώστε να βλέπει ο ένας τον άλλον, να επικοινωνούν άμεσα, να αυτενεργούν, να διαλέγονται, να αλληλοβοηθούνται και να συνεργάζονται αποδοτικά (πρβλ. Κανάκης, Ι. 1987).

Η εύκαμπτη διάταξη, που χρησιμοποιείται περισσότερο σε ανοικτές τάξεις, προβλέπει ειδικές «γωνιές», περιοχές μάθησης ή κέντρα διαφέροντος για τη μελέτη και την έρευνα ειδικών θεμάτων. Υπάρχει, π.χ. η γωνιά για τη γλώσσα, η γωνιά για τα μαθηματικά, η γωνιά για τα πειράματα της φυσικής, η γωνιά για τη χειροτεχνία και τη ζωγραφική, η όσο το δυνατό απομονωμένη γωνιά για το διάβασμα ή για το γράψιμο και, ίσως η γωνιά για το μαγείρεμα. Η μεγάλη ποικιλία των υλικών, που υπάρχουν στις γωνιές μάθησης, δίνουν ευκαιρίες στους μαθητές να δραστηριοποιηθούν ατομικά, εταιρικά ή ομαδικά, να πειραματιστούν και να μάθουν. Κύρια ευθύνη του δασκάλου είναι η κατάλληλη οργάνωση του περιβάλλοντος. Παράλληλα υποβοηθεί και καθοδηγεί τους μαθητές στις δραστηριότητες που επιλέγουν (πρβλ. Γεωργούσης, Π. 1982, Θεοφιλίδης, Χρ. 1975, Horf, D. 1982, Kohl, H. 1971).

Ποια εικόνα παρουσιάζουν όμως σήμερα τα ελληνικά δημοτικά σχολεία ως προς τη διάταξη των θρανίων και το ύφος επικοινωνίας στην αίθουσα διδασκαλίας;

Παιδαγωγοί μας υποστηρίζουν ότι στο δημοτικό σχολείο δεσπόζει η μετωπική διάταξη των θρανίων, εφαρμόζεται η λογοκοπική διδασκαλία και κυριαρχεί το αυταρχικό ύφος επικοινωνίας.

Σύμφωνα με στοιχεία, που συγκέντρωσε ο Γ. Μαυρογιώργος (1983, 24) από δημοτικά σχολεία του νομού Ιωαννίνων, «η τυπική εικόνα μιας αίθουσας διδασκαλίας ελληνικού σχολείου... μας δίνει τρεις ή τέσσερις παράλληλες σειρές θρανίων που είναι προσανατολισμένα προς την έδρα και τον πίνακα. ...Ενώ από τη μια μεριά έχουμε το θρανίο, σύμβολο ασφυκτικής καθήλωσης του μαθητή, από την άλλη έχουμε την έδρα, σύμβολο της αυταρχικής κυριαρχίας του δασκάλου».

Η Ρ. Παπαγεωργίου-Σεφερτζή (1983, 32) γράφει ότι «τα σχολεία μοιάζουν με λεωφορεία ...μοναδικός στόχος τους είναι η διδασκαλία ... Η αντίληψη της συνειρμικής διαδικασίας μάθησης και του άδειου μαθητή είναι σαφής και άμεση. ...Δεν είναι μόνο το σχήμα και η παράταξη των θρανίων, η έδρα και ο πίνακας που μαρτυρούν αυτή την επιλογή. Είναι και ο ανύπαρκτος διάκοσμος,

τα ουδέτερα χρώματα, η έλλειψη ερεθισμάτων από τις καλλιτεχνικές εκφράσεις των μαθητών, η έλλειψη βιβλιοθήκης, τα κλειδωμένα ντουλάπια του διδακτικού υλικού που συμπληρώνουν την εικόνα» (ο.π. 31). Παρόμοιες κρίσεις διατυπώνουν και οι Μα-ραγκού-Πρόκου, Σ. 1987, 96, Κουμέντος, Γ. 1991, 58, Λεοντίου, Ν. 1987, 33). Και ο Γ. Φλουρής (1992, 225) καταλήγει με βάση τις παρατηρήσεις σχολικών τάξεων στην Κρήτη και στην Αθήνα στις ακόλουθες διαπιστώσεις: «Η διδασκαλία πραγματοποιείται κατά τρόπο δασκαλοκεντρικό. Οι δάσκαλοι κινούνται στις πρώτες σειρές καθισμάτων, ενώ η διάταξη των θρανίων είναι τέτοια που δεν επιτρέπει στους μαθητές να συνεργάζονται και δε διευκολύνει την κοινωνική συναλλαγή μεταξύ τους».

Αντίθετα ο Ν. Πετρουλάκης πιστεύει ότι, αν και το σημερινό ελληνικό σχολείο είναι ακόμη «αρκετά αυταρχικό», παρουσιάζει μεγάλη πρόοδο, αφού «ήδη έχουν αντικατασταθεί τα συνηθισμένα θρανία με τραπέζια –μονοθέσια ή διθέσια– με κινητά καθίσματα διαστάσεων αναλόγων προς το ύψος των μαθητών. ...Η έδρα του δασκάλου είναι του ίδιου τύπου, όπως και τα τραπέζια των μαθητών, αλλά μεγαλύτερων διαστάσεων, με συρτάρια για τη φύλαξη των φακέλλων κτλ.» (1992, 10 και 383).

Πρόσφατες έρευνες, επίσης, οι οποίες αναλύουν τη λεκτική επικοινωνία και τη μεθόδευση της διδασκαλίας σε δημοτικά σχολεία, καταλήγουν στο συμπέρασμα, ότι η διδασκαλία εξακολουθεί να είναι δασκαλοκεντρική και το ύφος επικοινωνίας του δασκάλου με τους μαθητές σε μεγάλο βαθμό αυταρχικό (πρβλ. Ματσαγγούρας, Ηλ. 1985 και 1987, Κανάκης, Ι. 1989 και 1991).

Όπως φαίνεται από τα προηγούμενα παραθέματα, οι γνώσεις για τη διάταξη των θρανίων στην αίθουσα διδασκαλίας και για το ύφος επικοινωνίας του δασκάλου με τους μαθητές στο ελληνικό δημοτικό σχολείο είναι πολύ λίγες.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί μια νέα ερευνητική προσέγγιση του θέματος.

2. Σκοπός της έρευνας

Σκοπός της έρευνας είναι να καταγράψει τις συνηθέστερες μορφές διάταξης θρανίων στις αίθουσες διδασκαλίας των σχολείων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του Ρεθύμνου και να παρατηρήσει συστηματικά το ύφος επικοινωνίας των δασκάλων με τους μαθητές.

Συγκεκριμένα, η έρευνα επιδιώκει να διαπιστώσει ποιες μορ-

φές διάταξης θρανίων κυριαρχούν στις σχολικές αίθουσες, ποιες μορφές συμπεριφοράς χαρακτηρίζουν το ύφος επικοινωνίας των δασκάλων με τους μαθητές και σε ποιο βαθμό η μορφή διάταξης των θρανίων επηρεάζει το ύφος επικοινωνίας στην αίθουσα διδασκαλίας.

Με τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων επιδιώκεται να προβληματιστούν όλοι οι ενδιαφερόμενοι, να ενημερωθούν οι δάσκαλοι για τις δυνατότητες των εναλλακτικών μορφών διάταξης των θρανίων και να παρακινηθούν να επιλέγουν για τη διδασκαλία τους την καταλληλότερη κάθε φορά διάταξη θρανίων.

3. Μεθοδολογία της έρευνας

3.1. Δείγμα

Η έρευνα έγινε στα πολυθέσια δημοτικά σχολεία της πόλης του Ρεθύμνου. Συνολικά παρατηρήθηκαν 72 δάσκαλοι και δασκάλες, 12 από κάθε τάξη, οι οποίοι επελέγησαν έτσι, ώστε στο τελικό δείγμα να περιλαμβάνονται δάσκαλοι και δασκάλες απ' όλα τα σχολεία της πόλης.

Η σύνθεση του δείγματος παρουσιάζεται στον πίνακα Ι.

Πίνακας Ι: Δείγμα δασκάλων κατά τάξη σε σχέση προς το φύλο, τα έτη υπηρεσίας των δασκάλων και τη μορφή διάταξης των θρανίων στην αίθουσα διδασκαλίας

ΤΑΞΗ	ΦΥΛΟ		ΕΤΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ			ΔΙΑΤΑΞΗ ΘΡΑΝΙΩΝ				ΣΥΝ.
	Αγόρι	Κορίτσι	0-5	6-10	11-20	21-35	Μετ.	Πετ.	Ομαδ.	
Α'	-	12	3	5	3	1	10	2	-	12
Β'	3	9	1	1	4	6	10	1	1	12
Γ'	1	11	1	-	2	9	10	1	1	12
Δ'	5	7	-	1	3	8	9	2	1	12
Ε'	10	2	1	1	6	4	7	3	2	12
ΣΤ'	12	-	1	1	6	4	8	3	1	12
ΣΥΝ.	31	41	7	9	24	32	54	12	6	72

Από το συνολικό δείγμα 31, δηλαδή το 43% ήταν δάσκαλοι και 41, δηλαδή το 57% δασκάλες. Οι περισσότεροι δάσκαλοι δίδασκαν στις μεγαλύτερες τάξεις, ενώ οι δασκάλες δίδασκαν στις μικρότερες. Οι 16 από τους 72 δασκάλους και δασκάλες, δηλαδή το 22,2%, είχαν μέχρι 10 έτη υπηρεσίας και οι 56, δηλαδή το 77,8%,

από 11-35 έτη υπηρεσίας. Από τις τρεις μορφές διάταξης των θρανίων στη σχολική τάξη υπερτερούσε η μετωπική. Συγκεκριμένα οι 54 δάσκαλοι και δασκάλες, δηλαδή το 75%, είχαν διατάξει τα θρανία στην τάξη τους μετωπικά, οι 12, δηλαδή το 16,7%, τα είχαν σε σχήμα πετάλου και μόνο οι 6, δηλαδή το 8,3%, τα είχαν σε ομάδες.

3.2. Διαδικασία, όργανα και χρόνος συλλογής των δεδομένων

Η παρατήρηση των διδασκαλιών έγινε από τον Οκτώβριο μέχρι και το Δεκέμβριο του 1991 από φοιτητές του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ως όργανο συλλογής των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε μια κλείδα παρατήρησης του ύφους επικοινωνίας των δασκάλων με τους μαθητές. Οι 15 κατηγορίες, τις οποίες περιλαμβάνει η κλείδα παρατήρησης, εκφράζουν τρεις διαστάσεις διδασκαλικής συμπεριφοράς:

- δημοκρατική-διαλογοκεντρική συμπεριφορά (κατηγορίες: 1, 2, 3, 4, 6),
- αυταρχική-πειθαναγκαστική συμπεριφορά (κατηγορίες: 9, 12, 13, 14, 15),
- δασκαλοκεντρική-λογοκοπική συμπεριφορά (κατηγορίες: 5, 7, 8, 10, 11).

Κάθε φοιτητής ή φοιτήτρια παρατήρησε τρεις δασκάλους και δασκάλες της ίδιας τάξης σε έξι διδασκαλίες τον καθένα και στα μαθήματα: ελληνική γλώσσα, φυσικομαθηματικά και κοινωνικές σπουδές. Συμπληρώθηκαν, δηλαδή, 432 κλείδες παρατήρησης διδασκαλιών. Οι διευθυντές των σχολείων και οι δάσκαλοι είχαν ενημερωθεί για την έρευνα.

3.3. Στατιστική ανάλυση των δεδομένων

Τα δεδομένα της έρευνας αναλύθηκαν με πρόγραμμα SPSS. Η στατιστική σημαντικότητα της διαφοράς των ποσοστών αξιολογήθηκε με το κριτήριο χ^2 για την περίπτωση τριών ανεξαρτήτων δειγμάτων (πρβλ. Clauß, G. / Ebner, H. 1979, 249 κ.ε. 289 κ.ε. Heller, K. / Rosemann, B. 1981, 148 κ.ε., 212 κ.ε., Παπαναστασίου, Κ. 1977, 174 κ.ε., Παρασκευόπουλος, I.N. 1990, Β', 246 κ.ε., 96 κ.ε.).

3.4. Αποτελέσματα της έρευνας

3.4.1. Γενική εικόνα του ύψους επικοινωνίας των δασκάλων με τους μαθητές

Ο πίνακας 1 παρουσιάζει τις απόλυτες και σχετικές συχνότητες του ύψους επικοινωνίας δασκάλων-μαθητών στο συνολικό δείγμα.

Όπως φαίνεται από τα δεδομένα του πίνακα, το ύψος επικοινωνίας των δασκάλων με τους μαθητές χαρακτηρίζεται γενικά από μια, σε σημαντικό βαθμό, δημοκρατική-διαλογοκεντρική συμπεριφορά των δασκάλων προς τους μαθητές. Οι δάσκαλοι αντιμετωπίζουν φιλικά, ενθαρρύνουν και επαινούν τους μαθητές σε ποσοστό 15,51%, επεξηγούν ό,τι διδάσκουν, βοηθούν και καθοδηγούν τους μαθητές σε ποσοστό 15,45%, παροτρύνουν τους μαθη-

Πίνακας II: Απόλυτες και σχετικές συχνότητες του ύψους επικοινωνίας δασκάλων-μαθητών στο συνολικό δείγμα.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	Συν.	Συν.
	f	%
1) Αντιμετωπίζει φιλικά, ενθαρρύνει, επαινεί.	5325	15,51
2) Επεξηγεί, βοηθά, καθοδηγεί	5307	15,45
3) Συντονίζει, διευκολύνει το διάλογο, συνεργάζεται.	2573	7,49
4) Εκφράζει τη γνώμη του, κρίνει, δικαιολογεί.	1291	3,76
5) Υποβάλλει εξεταστικές ερωτήσεις.	4402	12,82
6) Παροτρύνει για έκφραση γνώμης.	3563	10,38
7) Διορθώνει και εξηγεί λάθη.	2097	6,11
8) Επαναλαμβάνει, συνοψίζει, ανακεφαλαιώνει.	2122	6,18
9) Διακόπτει, απαγορεύει άλλες ερωτήσεις ή άλλες γνώμες	440	1,28
10) Μονολογεί (διηγείται, διαβάξει, επιδεικνύει).	2269	6,61
11) Απαντά σε ερωτήσεις μαθητών.	1446	4,21
12) Φωνάζει, διατάζει.	1967	5,73
13) Νουθετεί, επιπλήττει, τιμωρεί.	987	2,87
14) Προσβάλλει, ειρωνεύεται.	293	0,85
15) Αδιαφορεί.	257	0,75

τές να εκφράσουν τη γνώμη τους σε ποσοστό 10,38%, μολονότι οι ίδιοι εκφράζουν τη δική τους γνώμη και τη δικαιολογούν μόνο σε ποσοστό 3,76% κι ακόμη συντονίζουν και διευκολύνουν το διάλογο ή συνεργάζονται με τους μαθητές σε ποσοστό 7,9%.

Η διατύπωση αυτή ενισχύεται από το γεγονός, ότι οι μορφές αυταρχικής συμπεριφοράς των δασκάλων προς τους μαθητές αντιπροσωπεύονται με πολύ μικρά ποσοστά. Οι δάσκαλοι διακόπτουν τους μαθητές, όταν μιλούν, και απαγορεύουν άλλες ερωτήσεις ή άλλες γνώμες σε ποσοστό 1,28%, νουθετούν, επιπλήττουν ή τιμωρούν τους μαθητές σε ποσοστό 2,87%, προσβάλλουν ή ειρωνεύονται τους μαθητές σε ποσοστό 0,85% και αδιαφορούν για τους μαθητές σε ποσοστό 0,75%.

Παρ' όλα αυτά η διδακτική-μεθοδολογική συμπεριφορά των δασκάλων εξακολουθεί να εμφανίζει αρκετά δασκαλοκεντρικά-λογικοκοπικά χαρακτηριστικά. Οι δάσκαλοι υποβάλλουν εξεταστικές ερωτήσεις στους μαθητές σε ποσοστό 12,82%, μονολογούν, δηλαδή διηγούνται, διαβάζουν ή επιδεικνύουν κάτι στους μαθητές, σε ποσοστό 6,61%, επαναλαμβάνουν, συνοψίζουν ή ανακεφαλαιώνουν όσα δίδαξαν σε ποσοστό 6,18%, διορθώνουν και εξηγούν λάθη σε ποσοστό 6,11 % απαντούν σε ερωτήσεις των μαθητών σε ποσοστό 4,21%, φωνάζουν και διατάζουν σε ποσοστό 5,73%.

Τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαιώνουν πολλά, ενώ ανασκευάζουν αρκετά από τα συμπεράσματα σχετικά πρόσφατων παρόμοιων ερευνών. Καταρχήν επιβεβαιώνουν για άλλη μια φορά το γεγονός, ότι οι δάσκαλοι επαινούν συχνά τους μαθητές και επαναλαμβάνουν, συμπληρώνουν ή επεκτείνουν τις απαντήσεις τους. Ακόμη ότι βοηθούν και καθοδηγούν τους μαθητές να δώσουν σωστή απάντηση και τους παροτρύνουν να εκφράζουν τη γνώμη τους, ενώ συντονίζουν και διευκολύνουν το διάλογο ή συνεργάζονται με τους μαθητές, κάτι που δεν αναφέρεται σε προηγούμενες έρευνες (πρβλ. Κανάκης, I. 1989, 8 και 11). Από την άλλη πλευρά οι πολύ μικρές συχνότητες, με τις οποίες εκδηλώνονται οι μορφές αυταρχικής συμπεριφοράς των δασκάλων, δείχνουν να διαψεύδονται οι γνώμες πολλών παιδαγωγών μας, που υποστήριζαν ότι το ελληνικό σχολείο παραμένει ακόμη και σήμερα «αρκετά αυταρχικό» (Πετρουλάκης, Ν. 1981, 14), «παραδοσιακό και συντηρητικό» (Φραγκουδάκη, Α. 1986, 51, πρβλ. και Μαυρογιώργος, Γ. 1983, 23 κ.ε., Ξωχέλλης, Π. 1983, 73).

Το σημείο, στο οποίο τα αποτελέσματα της έρευνας δεν διαφοροποιούνται ουσιαστικά από εκείνα προηγούμενων ερευνών, είναι σ' ό,τι αφορά τη διδακτική-μεθοδολογική συμπεριφορά των

δασκάλων. Οι ερωτήσεις παραμένουν στην πλειονότητά τους, όπως και παλαιότερα, «ανακριτικές» (Ματσαγγούρας, Η. 1985, 81, Κανάκης, Ι. 1989, 8 και 11). Οι δάσκαλοι εξακολουθούν να μονολογούν, να επαναλαμβάνουν, να συνοψίζουν ή να ανακεφαλαιώνουν όσα δίδαξαν, να διορθώνουν και να εξηγούν λάθη και να απαντούν στις ερωτήσεις των μαθητών, αν και τα ποσοστά εμφανίζονται σημαντικά μικρότερα (πρβλ. Κανάκης, Ι. 1989, 8 και 11, Κανάκης, Ι. 1991, 13 κ.ε., 26).

3.4.2. Ύφος επικοινωνίας σε σχέση με τη μορφή διάταξης των θρανίων

Ο πίνακας ΙΙΙ παρουσιάζει τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης των 15 κατηγοριών του ύφους επικοινωνίας μεταξύ δασκάλων και μαθητών σε σχέση με τη μορφή διάταξης των θρανίων στην αίθουσα διδασκαλίας.

Ο έλεγχος της στατιστικής σημαντικότητας της διαφοράς των ποσοστών μεταξύ μετωπικής, πεταλοειδούς και ομαδικής διάταξης των θρανίων έδειξε ότι το ύφος επικοινωνίας δασκάλων-μαθητών επηρεάζεται σημαντικά από τη μορφή διάταξης των θρανίων στην αίθουσα διδασκαλίας.

Το δημοκρατικό παιδαγωγικό ύφος επικοινωνίας των δασκάλων προς τους μαθητές φαίνεται ότι ευνοείται σημαντικά από την ομαδική και την πεταλοειδή διάταξη των θρανίων σε σύγκριση με την μετωπική. Οι δάσκαλοι αντιμετωπίζουν φιλικά, ενθαρρύνουν και επαινούν τους μαθητές συχνότερα, όταν η διάταξη των θρανίων είναι ομαδική (17,9%) ή πεταλοειδής (17,3%), παρά όταν είναι μετωπική (15%). Επίσης δίνουν επεξηγήσεις στους μαθητές, τους βοηθούν και τους καθοδηγούν περισσότερο, αφού τα αντίστοιχα ποσοστά είναι: ομαδική διάταξη 18%, πεταλοειδής 16,5% και μετωπική 15,1%. Συντονίζουν, διευκολύνουν το διάλογο και συνεργάζονται με τους μαθητές στην ομαδική διάταξη σε ποσοστό 13,7%, στην πεταλοειδή σε ποσοστό 8,5% και στη μετωπική μόνο σε ποσοστό 6,8%. Παροτρύνουν τους μαθητές να εκφράσουν τη γνώμη τους, όταν η διάταξη είναι ομαδική με συχνότητα 15,8%, όταν είναι πεταλοειδής με συχνότητα 13,3%, ενώ όταν είναι μετωπική με πολύ μικρότερη συχνότητα 9,4%. Τέλος, οι δάσκαλοι εκφράζουν τη γνώμη τους και τη δικαιολογούν περισσότερες φορές στην ομαδική (5,2%) και στη μετωπική (3,8%) παρά στην πεταλοειδή (2,7%). Αξίζει να σημειωθεί ότι όλες οι διαφορές είναι στατιστικά σημαντικές σε $p=0,001$. Οι μορφές αυταρχικής συμπεριφοράς διαφοροποιούνται από διάταξη σε διάταξη θρα-

Πίνακας III: Απόλυτες και σχετικές συχνότητες και αποτελέσματα του ελέγχου της στατιστικής σημαντικότητας του ύφους επικοινωνίας δασκάλων-μαθητών κατά μορφή διάταξης θρανίων

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΔΙΑΤΑΞΗ ΘΡΑΝΙΩΝ							
	Με f	Πε f	Ομ f	Με %	Πε %	Ομ %	χ^2	p
1) Αντιμετωπίζει φιλικά, ενθαρρύνει, επαινεί.	4131	796	398	15	17,3	17,9	21,79	xxx
2) Επεξηγεί, βοηθά, καθοδηγεί.	4145	761	401	15,1	16,5	18	15,51	xxx
3) Συντονίζει, διευκολύνει το διάλογο, συνεργάζεται	1874	393	306	6,8	8,5	13,7	122,46	xxx
4) Εκφράζει τη γνώμη του, κρίνει, δικαιολογεί.	1051	125	115	3,8	2,7	5,2	25,21	xxx
5) Υποβάλλει εξεταστικές ερωτήσεις.	3576	570	256	13	12,4	11,5	4,42	-
6) Παροτρύνει για έκφραση γνώμης.	2598	613	352	9,4	13,3	15,8	124,66	xxx
7) Διορθώνει και εξηγεί λάθη.	1718	305	74	6,2	6,6	3,3	31,17	xxx
8) Επαναλαμβάνει, συνοψίζει, ανακεφαλαιώνει.	1717	298	107	6,2	6,5	4,8	7,67	x
9) Διακόπτει, απαγορεύει άλλες ερωτήσεις ή άλλες γνώμες	414	16	10	1,5	0,4	0,4	54,07	xxx
10) Μονολογεί (διηγείται, διαβάζει, επιδεικνύει).	2024	182	63	7,4	4	2,8	120,51	xxx
11) Απαντά σε ερωτήσεις μαθητών.	1180	181	85	4,3	3,9	3,8	2,07	-
12) Φωνάζει, διατάζει.	1716	203	48	6,2	4,4	2,2	76,06	xxx
13) Νουθετεί, επιπλήττει, τιμωρεί.	861	119	7	3,1	2,6	0,3	58,34	xxx
14) Προσβάλλει, ειρωνεύεται	267	24	2	1	0,5	0,1	25,61	xxx
15) Αδιαφορεί.	238	15	4	0,9	0,3	0,2	25,60	xxx

Επίπεδα στατιστικής σημαντικότητας: *, p < .05

**, p < .01

***, p < .001

νίων στην εντελώς αντίθετη κατεύθυνση. Είναι χαρακτηριστικό, ότι οι δάσκαλοι φωνάζουν και διατάζουν πολύ συχνότερα, όταν οι μαθητές κάθονται σε θρανία με μετωπική (6,2%) ή πεταλοειδή διάταξη (4,4%), παρά όταν κάθονται σε ομάδες (2,2%). Ακόμη διακόπτουν τους μαθητές και απαγορεύουν άλλες ερωτήσεις ή άλλες γνώμες στη μετωπική διάταξη σε ποσοστό 1,5%, ενώ στην πεταλοειδή και στην ομαδική αυτό γίνεται σε ποσοστό μόνο 0,4%. Νουθετούν, επιπλήττουν και τιμωρούν τους μαθητές, όταν η διάταξη είναι μετωπική με συχνότητα 3,1%, όταν είναι πεταλοειδής με συχνότητα μόλις 0,3%. Αν και οι δάσκαλοι προσβάλλουν ή ειρωνεύονται τους μαθητές σπάνια, αυτό εμφανίζεται συχνότερα

στη μετωπική (1%) και στην πεταλοειδή διάταξη των θρανίων (0,5%), παρά στην ομαδική (0,1%). Οι δάσκαλοι αδιαφορούν ελάχιστα για τους μαθητές τους, όμως η αδιαφορία τους εκδηλώνεται συχνότερα στη μετωπική διάταξη (0,9%). Κι εδώ όλες οι διαφορές είναι στατιστικά σημαντικές σε $p=0,001$.

Τα χαρακτηριστικά της δασκαλοκεντρικής-λογοκοπικής συμπεριφοράς των δασκάλων κατά τη διδασκαλία είναι εμφανέστερα στη μετωπική διάταξη και στην πεταλοειδή παρά στην ομαδική. Αν και οι διαφορές δεν είναι στατιστικά σημαντικές, οι δάσκαλοι υποβάλλουν περισσότερες εξεταστικές ερωτήσεις στους μαθητές, όταν τα θρανία έχουν μετωπική διάταξη (13%) ή πεταλοειδή (12,4%) παρά όταν έχουν ομαδική διάταξη (11,5%) και απαντούν σε ερωτήσεις μαθητών συχνότερα στην μετωπική διάταξη (4,3%) και στην πεταλοειδή (3,9%), απ' ό,τι στην ομαδική διάταξη (3,8%). Ο μονόλογος του δασκάλου –το κύριο χαρακτηριστικό της δασκαλοκεντρικής-λογοκοπικής διδασκαλίας– εκδηλώνεται πολύ συχνότερα στη μετωπική διάταξη (7,4%) παρά στην πεταλοειδή (4%) ή στην ομαδική (2,8%). Αντίθετα, η συχνότητα, με την οποία οι δάσκαλοι διορθώνουν και εξηγούν λάθη των μαθητών, είναι μεγαλύτερη στην πεταλοειδή (6,6%) και στη μετωπική διάταξη (6,2%) παρά στην ομαδική διάταξη (3,3%). Και στις δύο κατηγορίες οι διαφορές είναι στατιστικά σημαντικές σε $p=0,001$.

Το ίδιο παρατηρείται και στις συχνότητες, με τις οποίες οι δάσκαλοι επαναλαμβάνουν, συνοψίζουν και ανακεφαλαιώνουν όσα λέγονται στην αίθουσα διδασκαλίας. Τα σχετικά ποσοστά είναι στη μετωπική διάταξη 6,2%, στην πεταλοειδή 6,5% και στην ομαδική 4,8%. Οι διαφορές είναι στατιστικά σημαντικές σε $p=0,05$.

4. Συνόψιση των αποτελεσμάτων, σχολιασμός και συμπεράσματα

Τα αποτελέσματα της έρευνας φανερώνουν ότι το ύφος επικοινωνίας των δασκάλων με τους μαθητές είναι σε σημαντικό βαθμό δημοκρατικό-διαλογοκεντρικό. Οι μορφές αυταρχικής-πειθαναγκαστικής συμπεριφοράς εμφανίζονται σε μικρά ποσοστά. Αντίθετα, η διδακτική-μεθοδολογική διάσταση της επικοινωνίας των δασκάλων με τους μαθητές παραμένει σε μεγάλο βαθμό δασκαλοκεντρική-λογοκοπική.

Σ' ό,τι αφορά στη σχέση του ύφους επικοινωνίας προς τη μορφή διατάξης των θρανίων στην αίθουσα διδασκαλίας, τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η δημοκρατική-διαλογοκεντρική συμπε-

ριφορά των δασκάλων προς τους μαθητές εκδηλώνεται συχνότερα στην ομαδική και στην πεταλοειδή διάταξη των θρανίων παρά στη μετωπική. Αντίθετα, η αυταρχική-πειθαναγκαστική συμπεριφορά των δασκάλων προς τους μαθητές και η δασκαλοκεντρική-λογοκοπική μεθόδευση της διδασκαλίας φαίνεται ότι συμβαδίζουν περισσότερο με τη μετωπική και την πεταλοειδή παρά με την ομαδική διάταξη των θρανίων.

Σχολιάζοντας τα αποτελέσματα της έρευνας μπορούμε κατ' αρχάς να υποστηρίξουμε ότι η εικόνα, την οποία παρουσιάζει το ύφος επικοινωνίας των δασκάλων με τους μαθητές, θα πρέπει να γίνει αποδεκτή με τις ακόλουθες επιφυλάξεις. Οι δάσκαλοι, γνωρίζοντας ότι τους παρατηρούσαν, είναι πιθανό να προσποιούνταν και να αντιμετώπιζαν τους μαθητές παιδαγωγικότερα απ' ό,τι στην καθημερινή διδασκαλία. Αυτό θα σήμαινε ότι η πραγματική συμπεριφορά των δασκάλων προς τους μαθητές είναι αντιπαιδαγωγικότερη από αυτή που φανερώνουν τα αποτελέσματα της έρευνας.

Αλλά και η σημαντική σχέση, που φαίνεται να υπάρχει μεταξύ της μορφής διάταξης των θρανίων και του ύφους επικοινωνίας των δασκάλων στην αίθουσα διδασκαλίας θα ήταν παρακινδυνευμένο να ερμηνευτεί αιτιοκρατικά και μονοσήμαντα. Μολονότι θεωρείται βέβαιο, ότι οι διάφορες μορφές διάταξης των θρανίων στην αίθουσα διδασκαλίας διευκολύνουν ή παρεμποδίζουν την επικοινωνία των δασκάλων με τους μαθητές και των μαθητών μεταξύ τους, θα ήταν ανεπίτρεπτο να δεχτούμε ότι από μόνη της η διάταξη των θρανίων αποτελεί την επαρκή και αναγκαία προϋπόθεση για τη δημοκρατική-διαλογοκεντρική, την αυταρχική-πειθαναγκαστική ή τη δασκαλοκεντρική-λογοκοπική συμπεριφορά του δασκάλου κατά την ώρα της διδασκαλίας.

Το πρόβλημα είναι συνθετότερο. Το ύφος επικοινωνίας του δασκάλου καθορίζεται πρωταρχικά από την προσωπικότητα και τις παιδαγωγικές του αντιλήψεις, αλλά επηρεάζεται σημαντικά και από όλα τα περίπλοκα, συχνά μάλιστα αντιφατικά αλληλεξαρτημένα, δομικά στοιχεία της διδασκαλίας-μάθησης, όπως οι αντικειμενικές συνθήκες, οι υποκειμενικές προϋποθέσεις, οι σκοποί και οι στόχοι, τα περιεχόμενα, οι μέθοδοι, τα μέσα κ.λ.π.

Με τις επιφυλάξεις αυτές μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το ύφος επικοινωνίας των δασκάλων με τους μαθητές στην πόλη του Ρεθύμνου είναι αρκετά δημοκρατικό-διαλογοκεντρικό, όμως η μεθόδευση της διδασκαλίας παραμένει ακόμη σε σημαντικό βαθμό δασκαλοκεντρική-λογοκοπική.

Η ομαδική ή η πεταλοειδής διάταξη των θρανίων, μολονότι από μόνες τους δεν επιβάλλουν το δημοκρατικό ύφος επικοινωνίας

και δεν εγγυώνται την ανάπτυξη γόνιμου διαλόγου στην αίθουσα διδασκαλίας, επιτρέπουν την οπτική επαφή του δασκάλου με τους μαθητές και των μαθητών μεταξύ τους και διευκολύνουν τη διαπροσωπική τους επικοινωνία. Γι' αυτό, ίσως θα ήταν σκόπιμο, οι δάσκαλοι να εγκαταλείψουν έστω και προσωρινά τη μετωπική διάταξη και να δοκιμάσουν κι άλλες μορφές διάταξης των θρανίων στην αίθουσα διδασκαλίας (πεταλοειδή, σχήμα Π, ομαδική, εύκαμπτη).

Βιβλιογραφία

- Γεωργούσης, Π., *Παιδαγωγικοί νεωτερισμοί*, Δεύτερη έκδ. βελτ. και επαυξ., Αθήνα: εκδ. συγγ., 1982.
- Clauß, G./ Ebner, H., *Grundlagen der Statistk für Psychologen, Pädagogen und Soziologen*. Berlin, VEB, 1979.
- Dewey, J., *Το σχολείο που μ' αρέσει*, μτφρ. Μ. Μιχαλοπούλου, Αθήνα, εκδ. Γλάρος, 1982.
- Δελμούζος, Α., *Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο, 1923-1926*, Τόμος Α', Αθήνα, εκδ. οίκος Δημητράκου ΑΕ, 1929.
Το κρυφό σχολειό 1908-1991, Αθήνα, εκδ. Collection de L' Institut Francais d' Athenes, 1950.
- Freinet, C., *Το σχολείο του λαού* (μτφρ. Κ. Δεναξά-Βιενιεράτου), Αθήνα, εκδ. Οδυσσεάς, 1977.
- Θεοφιλίδης, Χρ., *Ανοικτή εκπαίδευση*, Λευκωσία, εκδ. συγγ., 1975.
- Heller, K. / Rosemann, B., (Hg.), *Planung und Auswertung empirischer Untersuchung*, 2. durchg. u. verb. Aufl., Stuttgart, Klett Gotta Verlag, 1981.
- Hopf, D., *Διαφοροποίηση της σχολικής εργασίας* (μτφρ. Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή), Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1982.
- Husson, J., κ.α., *Το σχολείο με τη ζωή για τη ζωή* (μτφρ. Γ.Α. Βασδέκη), Αθήνα, Δίπτυχο, 1961.
- Κανάκης, Ι., *Η οργάνωση της διδασκαλίας-μάθησης με ομάδες εργασίας*, Αθήνα, εκδ. συγγρ., 1987.
- (1) «Τα είδη των ερωτήσεων και οι αντιδράσεις του δασκάλου στις απαντήσεις μαθητών», Εισήγηση στο τριήμερο διεθνές σεμινάριο: «Αξιολόγηση-εξετάσεις στην υποχρεωτική εκπαίδευση: Προϋποθέσεις - προτάσεις για την εκπαιδευτική πολιτική, Ρόδος, 18-20 Οκτωβρίου 1989.
 - (2) «Η οργάνωση της διδασκαλίας-μάθησης και η αποτελεσματική χρησιμοποίηση των Ο-Α μέσων», Εισήγηση στο Πανελλήνιο συμπόσιο: *Παιδαγωγικά Τμήματα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Παρόν και Μέλλον*, Αλεξανδρούπολη, 11-13 Μαΐου 1990.
 - (3) «Η μεθόδευση της καθημερινής διδασκαλίας στα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 1991, 14-15, 5-32.
- Καραχρίστος, Ν., *Διδακτική του σχολείου εργασίας*, τεύχη Α', Β', Γ', Αθήνα, εκδ. Ι.Δ. Κολλάρους και Σία, 1929-33.

- Καστάνος, Θ.Ι., *Το σχολείο εργασίας στη θεωρία και στην πράξη*, Θεσσαλονίκη, Τυπ. Μ. Τριανταφύλλου και Σία, χ.ε.
- Kohl, H.R., *The Open Classroom*, 7, Pr, N.Y., Vintage Books, 1971.
- Κοκκώνης, Ι.Π., *Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου*, Εν Αιγίνη, Εν τη Εθνική Τυπογραφία, 1830.
- Κουμέντος, Γ., «Το παιδί και οι επιδράσεις του περιβάλλοντος του χώρου», *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, 1991, 13, 55-59.
- Κουρταλίδης, Αθ., «Το παιδί, ο χώρος και το σχολικό κτίριο», *Λόγος και Πράξη*, 1980, 12, 9-34.
- Λεοντίου, Ν., *Επικοινωνία για μια νέα παιδεία*. Λευκωσία, εκδ. συγγρ., 1987.
- Μαραγκού-Πρόκου, Στ., «Το ελληνικό σχολικό κτίριο: Αρχιτεκτονική, ποιότητα, διοικητικός μηχανισμός», *Λόγος και Πράξη*, 1987, 31, 81-100.
- Ματσαγγούρας, Η., «Οι αντιδράσεις του δασκάλου στις απαντήσεις των μαθητών. Διαπιστώσεις και υποδείξεις», *Παιδαγωγική επιθεώρηση*, 1987, 6, 5-21.
- (1) «Η διδασκαλία στο Ελληνικό σχολείο», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 1985, 25, 77-86.
- (2) *Οργάνωση και διεύθυνση της σχολικής τάξης*, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρη, 1988.
- Μαυρογιώργος, Γ., «Η κατανομή και η χρήση του σχολικού χώρου ως δείκτες αυταρχικών δομών στην οργάνωση της σχολικής ζωής», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, 14, 1983, 19-28.
- Μοντεσσόρι, Μ., *Η ανακάλυψη του παιδιού* (μτφρ. Έλλη Έμκε), Αθήνα, Γλάρος, 1975.
- Μωραΐτης, Σπ., *Διδασκαλική ή σύντομαι οδηγία περί της χρήσεως της νέας διδασκαλικής μεθόδου*, Εν Αθήναις, Τυπ. Σ.Κ. Βλαστού, 1980.
- Ξωχέλλης, Π., *Θεμελιώδη προβλήματα της παιδαγωγικής επιστήμης*, τρίτη βελτ. εκδ., Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1983.
- Παπαγεωργίου-Σεφερτζή, Ρ., «Αυταρχική εκπαίδευση και σχολικός χώρος», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 1983, 14, 29-33.
- Παπαμαύρος, Μ., *Διδαχτικές αρχές του σχολείου εργασίας*, Λαμία, Τυπ. Κ.Ι. Μαυροειδή, 1930.
- Παπαναστασίου, Κ., *Η Στατιστική εις την εκπαίδευσιν*, Λευκωσία, ΠΙΚ, 1977.
- Παρασκευόπουλος, Ι., *Στατιστική εφαρμοσμένη στις επιστήμες της συμπεριφοράς*, τόμος Β', Επαγωγική Στατιστική, Αθήνα, εκδ. συγγρ., 1990.
- Σακελλαρόπουλος, Μιχ., *Η Παιδαγωγική του δημοτικού σχολείου*, εκδ. τρίτη, Εν Αθήναις, Τυπ. Μ.Ι. Σαλιθέρου, 1901.
- Φλουρής, Γ., *Η αρχιτεκτονική της διδασκαλίας και η διαδικασία της μάθησης*, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρη, 1986.
- «Δυσαρμονία εκπαιδευτικών νόμων, σχολικού προγράμματος, διδακτικών βιβλίων και διδακτικής πράξης: Μια πτυχή της κρίσης της ελληνικής εκπαίδευσης». Στο, Πυργιωτάκης, Ι.Ε. Κανάκης, Ι.Ν. (Επιμ. εκδ.), *Παγκόσμια κρίση στην εκπαίδευση*, Αθήνα, εκδ. Μ. Γρηγόρης, 1992, 206-239.
- Φραγκουδάκη, Α., «Ο ρόλος και το έργο των εκπαιδευτικών», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, 1986, 27, 51.

Συνέδρια - Ανακοινώσεις

50 χρόνια από την έκθεση Beveridge: Διεθνές Συνέδριο για την Κοινωνική Ασφάλεια (York, 27-30 Σεπτεμβρίου 1992)

Με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 50 χρόνων από την έκδοση της έκθεσης Beveridge¹, διοργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο του York (Βρετανία) διεθνές συνέδριο με θέμα «Κοινωνική Ασφάλεια», 50 χρόνια μετά τον Beveridge». Η διάρκεια του συνεδρίου ήταν τετραήμερη και συμμετείχαν σε αυτό 450 άτομα, από 32 χώρες. Την, κατά γενική ομολογία, άριστη οργάνωση του είχαν αναλάβει από κοινού, το Κέντρο Έρευνας Κοινωνικής Πολιτικής SPRU του Πανεπιστημίου του York και το ερευνητικό Κέντρο Sticord της LSE, με την συμπαράσταση του Βρετανικού Υπουργείου Κοινωνικής Ασφάλειας (DSS) και του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Αναλυτικότερα, οι εισηγήσεις

1. Η έκθεση δημοσιεύτηκε τον Δεκέμβριο του 1942 και αφορούσε στην αναδιάρθρωση του Βρετανικού συστήματος Κοινωνικής Ασφάλειας με άξονες τρεις βασικές προϋποθέσεις: δημιουργία Εθνικού Συστήματος Υγείας, εξασφάλιση της απασχόλησης από το κράτος (πλήρης απασχόληση) και εφαρμογή κοινωνικής πολιτικής οικογενειακών επιδομάτων. Η έκθεση θεωρήθηκε ότι έθεσε τις βάσεις όχι μόνο του Βρετανικού αλλά και πολλών άλλων σύγχρονων Κρατών Πρόνοιας.

κάλυψαν τις ακόλουθες έξι θεματικές ενότητες:

1) Ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο της έκθεσης Beveridge

2) Ανταγωνιστικά μοντέλα Κοινωνικής Ασφάλειας

3) Νομικά και διοικητικά θέματα της Κοινωνικής Ασφάλειας

4) Συντάξεις και Κοινωνική Ασφάλεια για τους ηλικιωμένους

5) Προσαρμογή στις αλλαγές: φύλο και ρόλοι, οικογενειακές δομές, δημογραφία και αγορές εργασίας.

6) Οικονομικά της Κοινωνικής Ασφάλειας.

Το εναρκτήριο σημείο των περισσότερων εισηγήσεων αφορούσε στη διαπίστωση πως οι κοινωνικοοικονομικές, ιδεολογικοπολιτικές και δημογραφικές αλλαγές που συντελέστηκαν τα τελευταία 50 χρόνια, έχουν οδηγήσει σε κρίση τις λειτουργίες του Κράτους Πρόνοιας, δημιουργώντας παράλληλα ένα ριζικά διαφορετικό πλαίσιο αναγκών Κοινωνικής Ασφάλειας από εκείνο της εποχής της έκθεσης Beveridge. Οι τρόποι αντιμετώπισης των νέων αναγκών και τα μοντέλα ξεπεράσματος της κρίσης αποτέλεσαν τα κύρια σημεία διαφοροποίησης των

επιμέρους θεωρήσεων.

Υπήρξαν, για παράδειγμα, εισηγητές νεοσυντηρητικής κατεύθυνσης, που υποστήριξαν πως οι απόψεις του Beveridge, και αργότερα των Marshall και Titmuss, για ένα μοντέλο Κράτους Πρόνοιας βασισμένου στην έννοια του «κοινωνικού πολίτη» και του «κοινωνικού δικαιώματος στην Πρόνοια» (Social Citizenship Welfare State model), έχουν πια παρέλθει. Σύμφωνα με τις θεωρήσεις τους, διανύουμε μια περίοδο εμπορευματοποίησης των παροχών που παραδοσιακά, αποτελούσαν «κοινωνικά δικαιώματα εξασφαλιζόμενα από το Κράτος». «Τα κοινωνικά δικαιώματα μετατρέπονται σε εμπορεύματα που αγοράζονται και πωλούνται στην αγορά και ο πολίτης αντικαθίσταται από το άτομο που συνεισφέρει χρηματικά», τόνισε χαρακτηριστικά ο καθηγητής Baldwin, για να προσθέσει ότι «καθώς η ιδέα των όλο και περισσότερο ιδιωτικοποιημένων συστημάτων Κοινωνικής Ασφάλειας θα κυριαρχεί, η ρομαντική ιστορία (sic) του Κράτους Πρόνοιας βασισμένου στον «κοινωνικό πολίτη» θα τελειώσει».

Άλλοι εισηγητές (Cass, Freeland, Mitchell) υποστήριξαν πως η έκθεση Beveridge καθώς και η ανάπτυξη των μεταπολεμικών συστημάτων Κοινωνικής Ασφάλειας ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με το κενύσιανό μοντέλο οικονομικής διαχείρισης, το οποίο δείχνει να έχει εξαντληθεί. Σε αυτό το πλαίσιο, θεωρούν πως η περίοδος που διανύουμε χαρακτηρίζεται από προσπάθειες διαμόρφωσης εναλλακτικών προτύπων μετακενύσιανού Κράτους Πρόνοιας, προς δύο κυρίως κατευθύνσεις: το *κοινωνικο-κορπορατιστικό* μοντέ-

λο, όπως εφαρμόζεται στη Σουηδία, Αυστρία και πρόσφατα στην Αυστραλία και το *νεο-συντηρητικό*, όπως εφαρμόζεται στην Βρετανία και στις ΗΠΑ, με τις υπόλοιπες χώρες να ακολουθούν, υιοθετώντας, είτε εξ ολοκλήρου είτε εν μέρει, τα στοιχεία αυτών των μοντέλων.

Στην συζήτηση για το νέο πλαίσιο αναγκών Κοινωνικής Ασφάλειας, το ενδιαφέρον κινήθηκε, σε ένα μεγάλο βαθμό, γύρω από το ζήτημα της πλήρους απασχόλησης (βασικού σημείου της έκθεσης Beveridge). Οι προτάσεις για εγκατάλειψη του στόχου αυτού και για «προσαρμογή» στην νέα πραγματικότητα της οικονομικής ύφεσης και της αυξημένης (και αυξανόμενης) ανεργίας, οδήγησαν σε έντονες κριτικές αντιπαραθέσεις.

Πολύ ενδιαφέρον, επίσης, παρουσίασαν οι φεμινιστικές κριτικές της έκθεσης με στόχο τις μυθοποιητικές αντιλήψεις του Beveridge για την μητρότητα, την οικογένεια, τον γυναικείο αλτρουισμό κλπ., καθώς και οι κριτικές των πρακτικών των σύγχρονων Κρατών Πρόνοιας, με έμφαση στις αναλύσεις των άτυπων μορφών φροντίδας. Κοινή τους συνιστώσα η διαπίστωση πως, παρ' όλες τις αλλαγές που σημειώθηκαν και στο επίπεδο των θεσμών και στο επίπεδο των πρακτικών του Κράτους Πρόνοιας, η αναπαραγωγή της ανισότητας και των ιδεολογικών στερεοτύπων για το ρόλο των γυναικών, συνεχίζεται.

Το συνέδριο έκλεισε με ομιλία του Βρετανού υφυπουργού Κοινωνικής Ασφάλειας, που εισηγήθηκε τον περιορισμό και ίσως την σταδιακή αντικατάσταση των καθολικού χαρακτήρα παροχών, με παροχές που προϋποθέτουν τον έλεγχο των οι-

κονομικών μέσων (means-tested benefits). Η πρόταση συνοδεύτηκε από σειρά ειρωνικών σχολίων και αντιδράσεων, υπογραμμίζοντας με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την αντίθεση των απόψεων για την εξέλιξη του μετα-κεϋνσιανού Κράτους Πρόνοιας.

Ειδικότερα, για την ελληνική παρουσία, αυτή θα χαρακτηριζόταν, μάλλον, ως τυπική. Παρ' ότι η πολυπληθέστερη, δεν συνοδεύτηκε από κάποια εκπροσώπηση στον τομέα των εισηγήσεων. Αυτό το γεγονός, κρίνεται από μόνο του ως ιδιαίτερα λυπηρό, αν σκεφτεί κανείς το ενδιαφέρον που θα μπορούσε να προξενήσει μια κριτική παρουσίαση των πρόσφατων αλλαγών στον «ασφαλιστικό χάρτη της χώρας» μας και, κυρίως, των σημαντικότερων κοινωνικών τους επιπτώσεων.

Εν κατακλείδι, το συνέδριο, για το είδος του, μπορεί να χαρακτηρισθεί πετυχημένο, παρ' όλο που σημαντικά ζητήματα, όπως οι ιδεολογικές παράμετροι του Κράτους Πρόνοιας, δεν καλύφθηκαν επαρκώς. Και αυτό το τελευταίο δεν ήταν τυχαίο. Γιατί, αν κάτι υπόβοσκε στις περισσότε-

ρες εισηγήσεις που ακούσαμε, ήταν το αδιέξοδο στο οποίο έχουν περιπέσει οι «λογικές» της νεο-συντηρητικής αμοραλιστικής ρητορίας περί αγοράς, από την μια, και της κοινωνικο-κορπορατιστικής αντίληψης για ένα γραφειοκρατικό Κράτος Πρόνοιας, βασισμένο σε αναμασήματα των αρχών του (παρωχημένου πια) κεϋνσιανού μοντέλου, από την άλλη. Αυτό που δεν ακούσαμε ήταν θέσεις και απόψεις για μια Κοινωνία Πρόνοιας, πέρα από το κράτος και την αγορά, για ένα εναλλακτικό πρότυπο κοινωνικής διαχείρισης, για μια κοινωνία αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας, που θα ανταποκρίνεται στην ανάγκη και όχι στο εισόδημα και στην οποία η/ο ενεργή/ός κοινωνική/ός πολίτης δεν θα αποτελεί μια απλή έκφραση, αλλά το σημείο αναφοράς και το νομιμοποιητικό όρο των θεσμών της. Όσο καιρό θα περιμένουμε την έναρξη της συζήτησης, οι πέντε δαίμονες τους οποίους ο Beveridge καταπίαστηκε να πολεμήσει (φτώχεια, αρρώστια, άγνοια, αθλιότητα και ανεργία) θα παραμένουν κοντά μας, να μας ταλαιπωρούν...

Θεόδωρος Ν. Παπαδόπουλος
Υποψήφιος Δρ. Κοινωνικής Πολιτικής

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΝΙΚΟΣ Σ. ΜΟΥΣΗΣ

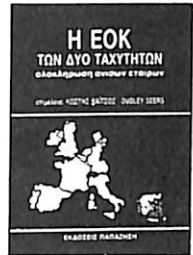
Σκοπός του βιβλίου είναι η εξέταση μιας εμπειρίας μοναδικής στην ιστορία της ανθρωπότητας: της οικονομικής και πολιτικής ολοκλήρωσης διαφόρων εθνών. Η προσπάθεια αυτή αναφέρεται σε σχεδόν τέσσερις δεκαετίες, μια περίοδο σύντομη που δίνει, όμως, ήδη μια εικόνα με προοπτική. Μοναδική είναι η εμπειρία αυτή λόγω του στόχου της: να θεμελιώσει μια όλο και πιο στενή σχέση μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών. Πρόκειται για ένα πρακτικό εγχειρίδιο για κάθε μέλη του ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Καλύπτει όλες τις κοινοτικές δραστηριότητες, αναφέρει τα κύρια δεδομένα και εξηγεί τα ουσιώδη χαρακτηριστικά τους. Το βιβλίο εκδίδεται ταυτόχρονα με τα ελληνικά στα αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, ισπανικά, σουηδικά, πολωνικά, ρουμανικά και πορτογαλικά.

Κυκλοφορεί σύντομα η νέα συμπληρωμένη έκδοση

Η ΕΟΚ ΤΩΝ ΔΥΟ ΤΑΧΥΤΗΤΩΝ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΑΝΙΣΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ Επιμέλεια: ΚΩΣΤΗΣ ΒΑΪΤΣΟΣ - DUDLEY SEERS

Αναφέρεται στο περιεχόμενο και τις επιπτώσεις της δεύτερης διεύρυνσης της ΕΟΚ, που πραγματοποιήθηκε το 1986, και οδήγησε στη δημιουργία της Ευρώπης των Δώδεκα, η οποία και σήμερα αποτελεί το κέντρο των προσπαθειών για την πολιτική και οικονομική ενοποίηση της Ευρώπης. Παρά τις σημαντικές εξελίξεις μετά τη διεύρυνση αυτή, εξακολουθούν να προβάλλονται έντονα στο προσκήνιο οι βασικοί προβληματισμοί για τις προοπτικές και την όλη διαλεκτική της Κοινότητας, που απαρτίζεται από οικονομικά άνωσις εταίρους. Οι διαρθρωτικές αναπτυξιακές διαφορές και η έλλειψη αντιστοίχιας στο πεδίο της συγκριτικής οικονομικής δύναμης μεταξύ μελών καθιστούν απολύτως επίκαιρα τα συμπεράσματα αυτού του βιβλίου.

Σελ. 352, δρχ. 2.500

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΜΕ ΤΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ 1972-1990 Π. ΗΡΑΪΣΤΟΣ - Χ. ΤΣΑΡΑΑΝΙΔΗΣ

Το πλέγμα των πολιτικών σχέσεων της Κύπρου με τη Ευρωπαϊκή Κοινότητα κατά την περίοδο 1972-1990 είναι το αντικείμενο αυτής της μελέτης. Επιχειρεί να διερευνήσει το περιεχόμενο και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η πορεία της σύνδεσης της Κύπρου με το φαινόμενο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η λεπτομερής εξέταση των πτυχών των σχέσεων της Κύπρου με την ΕΚ κρίθηκε ότι είναι αναγκαία, όχι μόνο γιατί παρέχει πληροφορίες για ένα κρίσιμο ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας και της Κύπρου, αλλά και γιατί υποστηρίζει στη συναγωγή θεωρητικών συμπερασμάτων για τα πολιτικά ουσιώδη της Ελλάδας και της Κύπρου στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ένωσης.

Σελ. 470, δρχ. 3.000

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ, ΧΩΡΩΝ ΚΕ- ΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΤΑΣΟΣ Ε. ΦΑΚΙΟΛΑΣ

Εξετάζονται οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις, ιδιαίτερα εκείνες των τριών σοσιαλιστικών χωρών καθώς και η πορεία της οικονομικής ενοποίησης στην ανατολική και δυτική Ευρώπη. Επιχειρείται συγκριτική εξέταση της πορείας οικονομικής ολοκλήρωσης ΕΟΚ-ΚΟΜΕΚΟΝ και η διερεύνηση των βασικών αιτιών που οδήγησαν στην επιτυχία της πρώτης και στην αποτυχία της δεύτερης. Διερευνούνται οι σύγχρονες μορφές των διεθνών οικονομικών σχέσεων και συγκεκριμένα ο ρόλος του ξένου κεφαλαίου και των πολιτικών εταίρων, καθώς και η μεταφορά τεχνολογίας και ρύπανσης.

Σελ. 488, δρχ. 4.000

Η ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΟΚ ΚΑΙ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ- ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ NORBERT VANHOVE - LEON KLAASSEN

Κλασικό έργο, που δίνει με μεθοδικότητα και επιστημονική ακρίβεια την αναγκαία πληροφόρηση για την περιφερειακή πολιτική της ΕΟΚ και των χωρών-μελών της. Χαρακτηρίζεται από απλότητα στην παρουσίαση πολυσύνθετων από τη φύση τους θεμάτων, διεδοτική οικονομική και κοινωνική ανάλυση της περιφερειακής πολιτικής, πληρότητα και συνοχή στη συνθετική διερεύνηση των σκοπών και των μέσων της πολιτικής που άσκει η ΕΟΚ για την προώθηση της περιφερειακής ανάπτυξης καθώς και από εύστοχη κριτική του «συστήματος» αλλά και διατύπωση προτάσεων για τη βελτίωσή του. Αποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών για κάθε ενδιαφερόμενο για την περιφερειακή ανάπτυξη.

Σελ. 428, δρχ. 2.000

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΟΚ. ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΣ Τ. ΠΕΡΡΟΣ - ΛΙΝΑ Α. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΩΡΗ

Ενημερωτική και προανατολιστική είναι η αποστολή του βιβλίου αυτού. Αποστολή σημαντική, στο μέτρο που σημάδεψε στην έστω και μερική αποσαφήνιση της σύνθετης κοινωνικής κοινωνικής πολιτικής. Φαλοδοξία του βιβλίου είναι και η αναξοχώρηση του διαλόγου για την πορεία και τις κατευθύνσεις της κοινωνικής πολιτικής της Κοινότητας, ατζίμα που αποκτά μέζοντα επικαιρότητα λόγω Μάαστραχτ. Το ζητούμενο εντοπίζεται στη λειτουργική, διανοητική και πρακτική συμφιλίωση εργαζομένων και βιομηχανίας, η εξέγερση μεθόδων που εναρμονίζουν τις θεμελιές φιλοδοξίες των εργαζομένων με την επαγή της βιομηχανικής ανταγωνιστικότητας. Αυτό άλλωστε είναι και το μήνυμα του Μάαστραχτ. Να σημειώνουν και να συνάπτονται αρμονικά, ρεαλιστικά η οικονομική-επιχειρηματική άνθηση, η ενιαία ευρωπαϊκή αγορά με ένα σύγχρονο και ευέλικτο πρότυπο κοινωνικής πολιτικής.

Σελ. 532, δρχ. 6.000

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, ΑΘΗΝΑ 106 78, ΤΗΛ. 3622496, FAX 3609150

Πανταζή Τερλεξή
Ο Γραφειοκρατικός Νόμος:
η Πολιτική Κοινωνιολογία του Δικαίου
εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1987, σελ. 184

Ο γραφειοκρατικός νόμος είναι μια εννοιολογική κατασκευή η οποία εγγράφεται στη θεωρία του μοντέρνου δικαίου, των θεσμικών μορφοποιήσεων του και της ιστορικο-πολιτισμικής του δυναμικής. Το δίκαιο αποτέλεσε ιστορικά τον πυρήνα της αστικής σκέψης, τον καμβά πάνω στον οποίο αναπτύχθηκαν τα ηθικά συστήματα και οι θεωρίες περί ελευθερίας, ενώ συμβάδισε με την εξέλιξη και τη διαμόρφωση του ίδιου του αστικού κράτους του οποίου υπήρξε η μαγιά και ταυτόχρονα το θεμέλιο στο οποίο στερεώθηκε η ενότητά του. Σαν τέτοιο, παρασύρθηκε στη δίνη των ιδεολογικών και πολιτικών ανταγωνισμών της εποχής που εγκαινίασε η γαλλική επανάσταση, αιτιάσθηκε από τους μεν και ιεροποιήθηκε από τους δε, η δε μοντέρνα δημοκρατία κινήθηκε στις ίδιες εσχατιές της σωτηριολογίας, της θίας και της αθεβαιότητας που είχαν ως επίκεντρό τους το δίκαιο και το αναγκαίο παρεπόμενό του, τη δικαιοσύνη. Η εγγενής αντίφαση ή αμφισημία που συνοδεύει το δίκαιο, είτε ως φυσικό, είτε ως θετικό, και την οποία είχε, μεταξύ άλλων, επισημάνει με ρεαλι-

στική οξυδέρκεια ο E. Bloch, φυσικά δεν αναιρέθηκε πέραν των ιδεολογικών αξιώσεων για υπέρβασή της. Η θεωρία του δικαίου προσανατολίζεται, ιδίως μετά το 1989, στο συμβολικο-πρακτικό πεδίο του δημοκρατικού πλειστηριασμού των αναγκών, ως έκφραση μιας φαινομενολογικής προσέγγισης της ιστορίας και όχι ως υποπροϊόν μιας εσχατολογικής δικαίωσής της.

Η απειλή που σκιάζει τη σχέση του δικαίου με τις δυνατές ιδεολογικές και κοινωνικο-πολιτικές χρήσεις του, δηλαδή η απειλή για το κράτος δικαίου και για την ίδια την αστική δημοκρατία, της οποίας αποτελεί την ψυχή, είναι σήμερα εξίσου επίκαιρη με την εποχή που έθεσε το ζήτημα ο M. Weber: οι εξουσίες μιας συνυφασμένης με το δίκαιο ρασιοναλιστικής γραφειοκρατίας κινδυνεύουν εγγενώς να υπερκεράσουν τη δημοκρατική νομιμότητα και να υποσκάψουν τις ελευθερίες και το κράτος δικαίου στο σύνολό του. Πρόκειται στην ουσία για το ίδιο φάντασμα στο οποίο θα αναφερθεί αργότερα ο Horkheimer μιλώντας για την απειλητική τυραννία ενός ρασιοναλισμού που φιλοδοξούσε να

ελέγξει διοικητικά τα πάντα.

Θεμελιώνοντας την κοινωνιολογία του δικαίου ενάντια στο φορμαλιστικό νομικό θετικισμό του 19ου αιώνα, ο M. Weber ήταν εκείνος που κατ' εξοχήν διεύρυνε την προβληματική του κανονιστικού φαινομένου στο κοινωνιολογικό του υπόστρωμα, εμπλουτίζοντας και αναθεωρώνοντας τις επιστημολογικές βάσεις της έρευνας και της ερμηνείας του, οι οποίες ενσωματώθηκαν λίγο-πολύ στο σύνολο των πολιτικών θεωριών και αναζητήσεων που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια του 20ου αιώνα στις χώρες της Δύσης. Είναι ακριβώς το πανόραμα αυτών των διεργασιών και των όψεων της σύγχρονης προβληματικής περί του δικαίου και των γραφειοκρατικών του θεσμοποιήσεων, στο οποίο μας εισάγει –προτείνοντας ταυτόχρονα μια συνθετική προσέγγισή τους– η εργασία του Π. Τερλεξί για τον *Γραφειοκρατικό Νόμο*.

Εγγεγραμμένη στη θεμπεριανή παράδοση, ή τουλάχιστον εμπνευσμένη από τις σημαντικότερες κατηγορίες της, η έννοια του γραφειοκρατικού νόμου, στην οπτική του συγγραφέα, ενσωματώνει το πεδίο –όχι όμως τη μεθοδολογία– στο οποίο εστιάστηκε η μαρξιστική κριτική, δηλαδή το πεδίο των ταξικών συγκρούσεων: από τον συνδυασμό αυτόν, καθ' όλα νόμιμο απ' τη σκοπιά μιας μη φορμαλιστικής κοινωνιολογίας, προκύπτει μια ανατοποθέτηση του ρόλου του δικαίου στο εμπλουτιζόμενο, από έναν όλο και συντεχνιακότερο καπιταλισμό, πεδίο των σχέσεων εξουσίας και μια διεύρυνση των εφαρμογών της θεμπεριανής έννοιας της γραφειοκρατίας, η οποία θεωρείται περιοριστική, εφ' όσον παραμένει στο «επί-

πεδο του τυπικού ορθολογισμού» (σ. 19) και δεν επεκτείνεται στις πρακτικές συνέπειες ή προϋποθέσεις των κοινωνικο-πολιτικών χρήσεών της.

Πρόκειται συνεπώς, σύμφωνα με την οπτική του συγγραφέα, για μια κοινωνιολογική αναλυτική κατηγορία με ερμηνευτική και ευρετική αξία, η οποία προτάσσει την ανανέωση της θεμπεριανής μεθοδολογικής προσέγγισης του γραφειοκρατικού φαινομένου μέσα από την υπέρβαση των τυπικών-ιδεοτυπικών στοιχείων της και τη διερεύνηση των εφαρμογών της σε όλα τα επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων. Με τη διατύπωση όμως αυτού του γενικού προσανατολισμού –αναγκαίο στάδιο κατασκευής μια μεθοδολογικής πυξίδας–, ο συγγραφέας, χωρίς να απομακρύνεται από τις κοινωνιολογικές διαπλοκές του γραφειοκρατικού νόμου, δίνει έμφαση στο πεδίο των σχέσεων του με την πολιτική, πράγμα που δικαιολογείται από το γεγονός ότι το πεδίο παραγωγής και η έσχατη πηγή νομιμοποίησής του είναι το κράτος.

Εκκινώντας από μια περιοδολόγηση της έννοιας στο επίπεδο των πολιτικών θεωριών, η προσέγγιση εστιάζεται στην κοινωνιολογική διάσταση του προβλήματος. Από τη σκοπιά αυτή ο γραφειοκρατικός νόμος, ως δίπολο συνυφασμένων και συγχρόνως αντιφατικών στοιχείων είναι κάτι περισσότερο από μια όψη των κοινωνικών σχέσεων, «είναι η ουσία τους» (θέση του Marx για τον Feuerbach) και ταυτόχρονα η ιστορία τους, –εφ' όσον δεχθούμε ότι το φαινόμενο συνδέεται με τις τεχνικές διακανονισμού των σχέσεων, τόσο στο επίπεδο του κράτους όσο και σε αυτό της κοινωνίας των ιδιω-

τών και των οργανωμένων συμφερόντων («σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ρύθμισης») (σ. 39), όπως αυτές διαμορφώθηκαν στα πλαίσια της ιστορικής ανάπτυξης του καπιταλισμού («ως οργανωτική διάσταση του σύγχρονου κόσμου») (σ. 42).

Η μη ταύτιση της σφαίρας των κανονιστικών ρυθμίσεων με την πολιτική εξουσία θεμελιώνει ταυτόχρονα τη θέση περί της σχετικής αυτονομίας του κράτους και, κατ'αντιδιαστολή, την αλληλοεμφιλοχώρησή τους. Ο γραφειοκρατικός νόμος δεν είναι, από τη σκοπιά αυτή, παρά «ο συγκερασμός στοιχείων από τη ρυθμιστική τάξη και τη διοικητική τάξη» (σ. 50), ενώ ως τέτοιος αποτελεί εκδήλωση του ρασιοναλισμού της μοντέρνας κοινωνίας, δηλαδή των οργανωτικών προϋποθέσεων, της –εξ ορισμού εκλογικευμένης– καπιταλιστικής οικονομίας. Στο σημείο αυτό αναδύεται το ζήτημα της παθολογίας του γραφειοκρατικού νόμου ως πρόβλημα ανισορροπίας της διοικητικής με την κανονιστική σφαίρα και κατ' επέκταση ως πρόβλημα λειτουργίας του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας: η δημοκρατική νομιμοποίηση της δικαιοσύνης σφαίρας έρχεται σε αντίθεση με την ανάγκη για αποτελεσματικότητα της διοίκησης στην οποία υποτάσσεται, με συνέπεια τη στρέβλωσή της («αυταρχική δημοκρατία»). Έκφραση αυτής της ανισορροπίας είναι η ενίσχυση των κρατικών διοικητικών και κατασταλτικών μηχανισμών εις βάρος του κοινοβουλίου και των μηχανισμών δημοκρατικής συναίνεσης γενικότερα (ως «αποτέλεσμα της κρίσης της ηγεμονίας») (σ. 61). Η μορφή αυτή της «διοικούμενης» δημοκρα-

τίας οδηγεί σε έναν απειλητικό για το κεϋνσιανό κράτος συγκεντρωτισμό ο οποίος, σύμφωνα με τον συγγραφέα, δεν είναι αναγκαία ασυμβίβαστος με την ικανότητα του καπιταλισμού να μεταλλάσσεται στα όρια της δημοκρατικής νομιμότητας.

Στο βαθμό που η τελευταία θέση ταυτίζει υπόρρητα την ιστορικότητα του καπιταλισμού με αυτήν του κράτους στην εσχατολογική εκδοχή του μαρξισμού, η έννοια του γραφειοκρατικού νόμου εγκλωβίζεται στη μερικότερη έννοια του «αστικού κράτους», περιορίζοντας το αναλυτικό πεδίο της. Στο σημείο αυτό επιχειρείται ο συγκερασμός της μαρξιστικής έννοιας του καπιταλισμού με την οπτική της ιστορικής κοινωνιολογίας του Weber (ο οποίος μιλά για «καπιταλισμούς»): το ερευνητικό πεδίο θα επεκταθεί στα φαινόμενα που προηγούνται του αστικού κράτους, έτσι που η έννοια του καπιταλισμού αποκτά επιχειρησιακή ευρύτητα ισοδιάστατη της «μοντερνικότητας». Η ανατοποθέτηση της ανάλυσής του γραφειοκρατικού νόμου στο πεδίο του δικαίου και της εξέλιξής του ως συστατικού της σύγχρονης κοινωνίας, δηλαδή ως μερικού φαινομένου της μοντερνικότητας, νομιμοποιεί μια διευρυμένη προσέγγιση της έννοιας του καπιταλισμού σε μια προοπτική συγγενή με αυτήν του «ιστορικού καπιταλισμού» (Braudel, Wallerstein). Υπ' αυτήν ακριβώς τη σκοπιά εξετάζεται η δυναμική του δικαιοσύνης στα πλαίσια της εξέλιξης και της όσμωσης του με το φαινόμενο της γραφειοκρατίας (κεφ. II).

Ο ρασιοναλισμός, ως εκδήλωση της μοντερνικότητας, διαπερνά τη

δυτική ιστορικότητα στο σύνολό της, τη σκέψη, την κουλτούρα, το δίκαιο, τη γραφειοκρατία, το κράτος, την οικονομία. Απ' την άλλη, η διαίρεση της εργασίας και η κοινωνικο-πολιτισμική διαφοροποίηση (σημαντικότερη εκδήλωση της οποίας είναι ο χωρισμός της κοσμικής από τη μεταφυσική σφαίρα) αντιστοιχούν σε μια σειρά συνοδευτικών φαινομένων όπως η διάκριση του κράτους από την κοινωνία των ιδιωτών, ο χωρισμός της δημόσιας σφαίρας από την ιδιωτική, η αυτονόμηση της σφαίρας του κράτους από αυτήν της οικονομίας και του δικαίου, η εξειδίκευση των οργάνων του κράτους σύμφωνα με καθορισμένες αρμοδιότητες. Οι προκύπτουσες, τόσο στο επίπεδο του κράτους όσο και σ' αυτό της κοινωνίας, αυτονομημένες θεσμικές ατομικότητες λειτουργούν στη βάση εκλογικευμένων, απρόσπων και καθολικών κανόνων που επιβάλλει η κρατική νομοθετική εξουσία («μονοπώλιο της νόμιμης βίας») σε όλο το φάσμα των κοινωνικών δραστηριοτήτων, εις θάρος του εθιμικού και του θρησκευτικού κανόνα οι οποίοι εξοβελίζονται στο περιθώριο των κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων. Εν ολίγοις, η συμβολιακή σχέση, ως καθολική εκδήλωση του γραφειοκρατικού νόμου, θα θριαμβεύσει επί της προσωπικής σχέσης και των άτυπων ρυθμίσεων της παραδοσιακής κοινωνίας (σε αντίθεση με τη μοντέρνα «κοινωνία» ως *society* ή *société*: οι λέξεις σημαίνουν ταυτόχρονα κοινωνία και εταιρεία), ή επί των σχέσεων κοινοτικού τύπου (με την έννοια του Tönnies).

Τα χαρακτηριστικά αυτά ανάγονται σε μια μακρά ιστορική διάρκεια πολύμορφων οσμώσεων οι οποίες

προηγούνται της ανάδυσης του αστικού κράτους: ο ρόλος του χριστιανισμού και του ρωμαϊκού δικαίου, ήδη από τον 12ο αι., (εκκλησιαστική γραφειοκρατία, διάκριση εκκλησιαστικού και κοσμικού δικαίου, θεμελίωση του δημόσιου δικαίου και οργάνωση της κρατικής γραφειοκρατίας σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο, ο έλεγχος της συνείδησης για την αποδοχή του κανόνα ως καθήκοντος) είναι αποφασιστικός για τη διαμόρφωση των συγκεκριμένων ιστορικών όρων γένεσης και επικράτησης του γραφειοκρατικού νόμου. Αν είναι δύσκολο να αμφισβητήσει κανείς το παραπάνω ερμηνευτικό σχήμα, η θέση του συγγραφέα ότι το εθιμικό δίκαιο απλά δεν υπάρχει στις σύγχρονες κοινωνίες («εξαφάνιση του εθίμου») φαίνεται κατ' αρχήν αντιφατική με τη θέση περί «της μη καθαρότητας των τύπων ρύθμισης» που διατύπωσε προηγουμένως (σ. 93). Το παράδειγμα της Αγγλίας, το δικαιοπολιτικό σύστημα της οποίας προέρχεται εν πολλοίς από το εθιμικό δίκαιο, θα αρκούσε για να διατυπώσει κανείς αντιρρήσεις.

Αν ο γραφειοκρατικός νόμος κυριαρχεί στις σύγχρονες κοινωνίες διαμεσολαβώντας το σύνολο των διευθετήσεων, αυτό ερμηνεύεται ως συνέπεια της ηγεμονίας του δικαιοπολιτικού συστήματος («το κράτος ως δικαιοκρατική συσσώρευση») (σ. 118) το οποίο, χωρίς να ταυτίζεται με τους πολιτικούς θεσμούς που το παράγουν στο πλαίσιο της νομιμοποίησής τους – γεγονός που προσδίδει περιθώρια αυτονόμησης και δομικής αυτάρκειας σε όλες τις θεσμικές μορφές, και πάνω απ' όλα στο κράτος– διαπερνά το οργανωτικό πεδίο της κοι-

ωνίας στο σύνολό του. Το σχήμα αυτό—σημείο συνάντησης της μαρξιστικής με τη θεμπεριανή πολιτική θεωρία—ερμηνεύει τον διπλό ρόλο του γραφειοκρατικού νόμου ως ενοποιητικού και συγχρόνως ως ρυθμιστικού παράγοντα, παρεμβαλλομένου μεταξύ των ατομικότητων και των διαφοροποιημένων σφαιρών του κοινωνικού χώρου. Συγχρόνως ενσωματώνει τη νεομαρξιστική προσέγγιση περί αυτονομίας του νομικού στοιχείου (Πουλαντζάς) και του κράτους (Milliband), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο συγγραφέας συναινεί σε μια μονομερή αντίληψη της ταξικά και μέσω του κράτους προσδιορισμένης εξουσίας (σσ. 128 κ.ε.).

Προσανατολίζεται, αντίθετα, στην υιοθέτηση μιας οπτικής που συνδυάζει την άποψη του Weber περί εγγενούς («εσωτερικοποιημένης»), στις κοινωνικές σχέσεις, εξουσίας, τη θέση του Foucault περί διάχυτων σχέσεων κυριαρχίας ή ποικίλων μορφών υποδούλωσης (σσ. 137 κ.ε.) και την οργανωτική-πολιτική μεσολάβηση της νομικής τους ρύθμισης που γίνεται δυνατή, χάρη στην αυτονόμηση του κράτους. Ο γραφειοκρατικός νόμος είναι ακριβώς η έννοια που αποδίδει τις αντινομικές αλλά συνυπάρχουσες όψεις της διχασμένης ανάμεσα στο ιδιωτικό εγώ και το δημόσιο υπερεγώ, ανάμεσα στην ατομική αυτορρύθμιση και την κρατική ετερορρύθμιση της κοινωνικής ύπαρξης του μοντέρνου ανθρώπου. Είναι ο κοινός τόπος στον οποίο καταλήγει η διαλεκτική της μορφής, των πηγών και του συγκεκριμένου κάθε φορά περιεχομένου των ρυθμίσεων που διαπερνούν τις σχέσεις στις σύγχρονες ανταγωνιστικές κοινωνίες.

Το ερώτημα που τίθεται σχετικά με την «έξοδο» που προτείνει ο Π. Τερλεξής είναι κατά πόσο και υπό ποιές προϋποθέσεις ο διχασμός αυτός μπορεί να αποβεί κοινωνικο-πολιτικά λειτουργικός και αποτελεσματικός, αν θέβαια παρακάμψουμε το ζήτημα του κατά πόσο είναι και ευκταίος. Μια απάντηση στο ερώτημα αυτό προϋποθέτει την εφαρμογή των εννοιών και των θεωρητικών σχημάτων στην πραγματικότητα, ή μάλλον στις πραγματικότητες στις οποίες αναφέρεται η ανάλυση συμπυκνώνοντάς τες σε ένα αφαιρετικό επίπεδο: οι γνωσιολογικές πηγές και το πραγματολογικό πεδίο της ανάλυσης είναι η Δυτική ιστορική ζώνη ως προς τα γενικά και κοινά σε όλες τις επί μέρους ιστορίες χαρακτηριστικά της, γι' αυτό και η προσέγγιση είναι καθαρά θεωρητική και αφαιρετική, πράγμα που δεν μειώνει φυσικά την αξία και τη χρησιμότητά της, αντίθετα.

Εκτός από το γεγονός ότι αποτελεί μια πειστική σύνθεση των επεξεργασιών σχετικά με το φαινόμενο του δικαίου και ότι προσφέρει μια σημαντική βιβλιογραφική ενημέρωση, ο «γραφειοκρατικός νόμος» ως έννοια, μπορεί να αποδειχθεί γόνιμη, όχι μόνο από τη σκοπιά της «θετικής» χρήσης της, αλλά και μέσα από την κριτική της. Η εξέταση για παράδειγμα, της σχέσης του γραφειοκρατικού νόμου με το σύστημα αξιών θα μπορούσε να οδηγήσει σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις της αποτελεσματικότητας του «διχασμού» σε κοινωνίες όπως η ελληνική: το δίκαιο ως αξία και ως εκλογικευμένη πράξη δεν κυριαρχεί μόνο και μόνο από την τυπική ύπαρξη θεσμικών πολιτικών οργάνων που δημοσιοποιούν τη «γραφειοκρατική»

εκδοχή του νόμου, αλλά η λειτουργικότητά του στις πραγματικές κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις εξαρτάται από τον βαθμό της εσωτερικοποίησής του από τα άτομα, από το κατά πόσο η τυπική διάκριση του κράτους και της κοινωνίας των ιδιωτών, της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας, αποτελεί ταυτόχρονα και στοιχείο του «φαντασιακού» και της κουλτούρας, από το κατά πόσο το δίκαιο συνδυάζεται με μια κοινωνική ηθική, θρησκευτικής ή άλλης προέλευσης, κλπ.

Υπ' αυτό το πρίσμα η εργασία του Π. Τερλεξή αποκτά μια αναμφισβήτητη επικαιρότητα και αξία, και μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για έρευνες στην προοπτική της πολιτικής κοινωνιολογίας, ιδιαίτερα στη χώρα μας η οποία βρίσκεται αντιμέτωπη με το τεράστιο πρόβλημα του εκσυγχρονισμού της. Παρά το γεγονός ότι γράφηκε πριν από το 1989, παραπέμπει αναμφίβολα στις μετά το 1989 θεωρητικές αναζητήσεις και πρακτικές αναγκαιότητες.

Ευστ. Μπάλιας

Μίμης Ανδρουλάκης **META**

Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1992, σελ. 389

Ύστερα από τη θεωρητική απορία του κοινωνιολόγου, «Marx ή Tocqueville;», που εναγώνια πρόβαλε ο Τσουκαλάς στην αξιόλογη εργασία του *Είδωλα Πολιτισμού*, έρχεται τώρα το πρακτικό ερώτημα του πολιτικού, «Marx ή Weber», του Ανδρουλάκη στο ευφυές πόνημα του *META*:

Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για ένα προσεκτικότερο ξεφύλλισμα της ιστορίας. Αυτή τη φορά με λιγότερη ιδεολογική φόρτιση, αλλά περισσότερη συνειδησιακή συντριβή, απ' ό τι είχαμε μέχρι σήμερα συνηθίσει.

Και τα δύο ερωτήματα βρίσκονται

από καιρό τώρα στο τραπέζι της ιδεολογικής και νοηματικής διαπραγμάτευσης, από ένα μεγάλο μέρος της δυτικής διάνοησης. Πρόκειται για διλήμματα που αναφύονται στα διάκενα της συλλογικής υπευθυνότητας και της ατομικής αυτονομίας, της πολιτικής κοινωνίας και της κοινωνίας των πολιτών, του σοσιαλισμού και της φιλελεύθερης δημοκρατίας, της επανάστασης και της μεταρρύθμισης.

Το καινούργιο, το απρόσμενο και το ελπιδοφόρο εδώ, είναι ότι διλήμματα αυτού του είδους αρχίζουν να μπαίνουν και στο χώρο της παραδοσιακής ή της ανανεωτικής αριστε-

ράς στον τόπο μας.

Η πολιτική κατάθεση του Ανδρουλάκη, κυριαρχείται έχω την εντύπωση, από ένα βασικό ερώτημα: «Θα εξακολουθήσουμε να πηγαίνουμε πίσω από το βέβαιο Marx, ή είμαστε υποχρεωμένοι, μετά τα γεγονότα του 1989, να πορευτούμε με τον αβέβαιο Weber; Αυτή νομίζω είναι η ουσία και η κεντρική ιδέα του *META*, όταν κανείς προσπεράσει ως περιττά τα ποικίλα πολιτικά σχόλια της αφήγησης και τις πρόχειρες αξιολογήσεις των ρευστών ακόμη γεγονότων, στον εθνικό και διεθνή χώρο.

Πρόκειται για γενναία στην πρόθεση και επαινετή στη σαφήνεια κατάθεση (με αρκετά στοιχεία προσωπικής «μεταμέλειας» ή «μετάνοιας» είναι αλήθεια), ενός εν ενεργεία πολιτικού της αριστεράς, που με το παραπάνω ερώτημα ξεπέρασε τις οποιεσδήποτε ένοχες σκοπιμότητες του λόγου και της λογικής του. Και σ' αυτό το σημείο θα πρέπει κανείς να σταθεί.

Γιατί αυτό που κρύβεται κάτω από τις όχι και τόσο αθώες ή τυχαίες αναφορές του στο συμπατριώτη του Marx, υποψιάζομαι πως έχει, ή πρόκειται να έχει, σοβαρές επιπτώσεις στο αριστερό *Corpus* της κοινωνικής θεωρίας και της πολιτικής πρακτικής στη χώρα μας. Κι αυτό για τους εξής συγκεκριμένους λόγους:

Σ' ένα ατομικό επίπεδο, το παραπάνω ερώτημα τονίζει την υπεροχή της προσωπικής αξιολόγησης των ηθικών αξιών, των ιδεών και του ήθους, που διαμορφώνουν την κοινωνική θέσπιση.

Σ' ένα κοινωνικό επίπεδο υποδηλώνει την απόφαση για επαναπροσδιορισμό των πρωταγωνιστών της ταξικής πάλης και της κοινωνικής ιεράρχησης.

Σ' ένα πολιτικό επίπεδο δικαιώνει την υπεροχή της «υπερδομής» σε βάρος της «θάσης», διευρύνει τον αγωνιστικό στίβο και εντείνει την αβεβαιότητα για την έκβαση του καθημερινού και τελικού (αν υπάρχει) αγώνα για επικράτηση και κυριαρχία ανάμεσα στους πολιτικούς αντιπάλους.

Κάτω από τέτοιες ριζοσπαστικές Μεταλλαγές η πορεία της Αριστεράς (σοσιαλιστικής, νεοαριστερής, μετακομμουνιστικής, δογματικής), όπως την περιγράφει ο Ανδρουλάκης μοιάζει με το ταξίδι του Κολόμβου. Χωρίς χάρτες και αζιμούθια, χωρίς τιμονιέρηδες και επαναστασιακά θούρια το πέταγμα στον «αστερισμό» της αριστεράς που επαγγέλεται ο συγγραφέας του *META* φαντάζει σαν μια πολύ αβέβαιη πολιτική περιπέτεια. Και το πιο απογοητευτικό απ' όλα: Τούτη τη φορά υποβόσκει η σοβαρή υποψία στα μυαλά των ποντοπόρων, πως η πραγματεια και τα λάφυρα στο τέλος του ταξιδιού θα πέσουν στα χέρια των αστών.

Με εξαντλημένη λοιπόν τη ρητορική της ουτοπία η πρόταση του Ανδρουλάκη δεν έχει, εκ των πραγμάτων, τίποτα το υψιπετές, το μεγαλειώδες, το ηρωικό. Προπάντων είναι πρόταση που πηγάζει από την αμφισβήτηση της παντοδυναμίας του Κόμματος, της παντογνωσίας των προφητών, της ιερότητας των ιδανικών.

Γι' αυτό και θα δηλώσει απερίφραστα πως αυτός τουλάχιστον δεν είναι με τον παλιό, γνώριμο Marx, αλλά μ' έναν Marx, γεμάτο «διανοητικές αμφιβολίες», «ανολοκλήρωτο», «άτολμο», «ημιτελή», «ταλαντευόμενο» (σελ. 386). Είναι μ' άλλα λόγια, μ' έναν «Marx Weber». Αυτό κατά τη

γνώμη μου αποτελεί την επιστημολογική και ιδεολογική ανακάλυψη της χρονιάς που μας πέρασε, τόσο για τους εκτός όσο και για τους εντός των τοιχών της ελληνικής αριστεράς.

Και απ' αυτή την άποψη το *META* παύει να είναι χρονικό επίρρημα. Γίνεται πολιτικός προσδιορισμός.

Πανταζής Τερλεξής

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Επαμεινώνδα Ε. Πανά
Η Τοπική Αυτοδιοίκηση:
σκέψεις και προβληματισμοί
εκδ. Η Τοπική Αυτοδιοίκηση σήμερα,
Αθήνα, 1990, σελ. 203

Η αύξηση αφ' ενός των ατόμων και η μέγιστη ανάπτυξη της οικονομικής ζωής αφ' ετέρου, επέβαλε την έρευνα της αποστολής του Κράτους, το οποίο αποτελεί ιδίαν οικονομική μονάδα, που έχει αυτοτελή οικονομική ενέργεια.

Ειδικός κλάδος της Οικονομικής Επιστήμης, η Δημόσια Οικονομική, ασχολείται με τη δράση του κρατικού τομέα, δηλαδή, μέχρι ποιά μέτρο μπορεί το κράτος να επιβαρύνει τον λαό, πώς πρέπει να διαθέτει τους οικονομικούς του πόρους κτλ. Παράλληλα με την επίταση της κρατικής ανάμιξης προήχθη, κυρίως πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, και η ανάπτυξη των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ) στην οικονομική ζωή.

Στη χώρα μας δεν έχει αναπτυχθεί μέχρι σήμερα σε σημαντικό βαθμό η βιβλιογραφία που ασχολείται με τους ΟΤΑ ως οικονομικές μονάδες. Μέσα στα πλαίσια αυτά παρουσιάζεται η παρούσα μελέτη, η οποία προσπαθεί να διαφωτίσει την Πολιτεία και την κοινή γνώμη γενικότε-

ρα, για τις δυνατότητες που έχουν οι ΟΤΑ ν' αναμιχθούν στην οικονομική ζωή¹.

Η μελέτη χωρίζεται σε πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, «Οργάνωση της υφισταμένης τοπικής αυτοδιοικήσεως» (σελ. 17-60), παρουσιάζει με κριτικό πνεύμα ο συγγραφέας τις τρεις παραδεδομένες θεωρίες για την ερμηνεία του προβλήματος της προέλευσης των κοινοτήτων: η πρώτη άποψη θεωρεί πως οι ελληνικές κοινότητες έχουν τις ρίζες τους στην αυτονομία των πόλεων της αρχαίας Ελλάδος, η δεύτερη υποστηρίζει τη βυζαντινή προέλευση των κοινοτήτων, ενώ η τρίτη άποψη δέχεται πως ο θεσμός διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ως συνέπεια της κατοχής (σελ. 18-23).

Αν και ο συγγραφέας δε φαίνεται να υποστηρίζει κάποια από τις τρεις παραπάνω θέσεις, οφείλουμε να σημειώσουμε πως η έννοια και ο θεσμός του «δημάρχου» έχει καθαρά αθηναϊκή προέλευση και πρωτοεισήχθη με τις μεταρρυθμίσεις του

Κλεισθένη (594/3 π.Χ.)². Άλλωστε και η έννοια «δήμος» έχει αρχαιοελληνική προέλευση, συνέπεια και απόρροια, όμως, του δημοκρατικού πολιτεύματος³.

Οι πρώτες προσπάθειες για τη σύσταση ΟΤΑ γίνονται από τον Κυβερνήτη, με δυο ψηφίσματα τον Απρίλιο του 1823, τα οποία μειώνουν τον αριθμό των δημογερόντων στις κοινότητες και περιορίζουν τη σημασία τους⁴.

Προσπάθειες για την οργάνωση των ΟΤΑ στο ελληνικό κράτος έγιναν την περίοδο της Αντιβασιλείας, ενώ σταθμό στην εξέλιξη των ΟΤΑ, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, υπήρξε ο ν. ΔΝΖ' του 1912, που επέδωσε τον περιορισμό της εξάρτησης των μονάδων τοπικής αυτοδιοίκησης από την κεντρική εξουσία (σελ. 28-30).

Μετά από μια πολύ σύντομη ιστορική αναδρομή στα άρθρα των συνταγμάτων που θεσπίστηκαν ανάμεσα στα 1927 και 1975 (σελ. 31-35), παρέχει ο συγγραφέας κατατοπιστικές πληροφορίες για τα αιρετά όργανα των δήμων και κοινοτήτων (σελ. 37-39). Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις διαρθρωτικές αδυναμίες της τοπικής αυτοδιοίκησης πρώτου βαθμού, όπως είναι οι δήμοι και οι κοινότητες, που σύμφωνα με τον συγγραφέα επικεντρώνονται σε δύο βασικά σημεία: στον κατακερματισμό της τοπικής διοίκησης και στην έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού, και που έχουν ως συνέπεια «την διοικητική, οικονομική και λειτουργική κακοδαιμονία των ΟΤΑ» (σελ. 40). Άλλωστε, είναι άξιο απορίας πώς κοινότητες με πληθυσμό 500-1.000 κατοίκους, θα μπορούσαν ν' αναλάβουν αναπτυξιακές πρωτοβουλίες, τη στιγμή που είναι δύ-

σκολη κι αυτή ακόμα η επιβίωσή τους με δικά τους μέσα.

Οι αποκλειστικές και συντρέχουσες αρμοδιότητες που παρέχει ο Δημοτικός και Κοινοτικός Κώδικας στους ΟΤΑ καλύπτουν, ομολογουμένως, ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων που μπορούν ν' αναλάβουν οι φορείς, για την αξιοποίηση και προαγωγή των οποίων απαιτούνται τα απαραίτητα κονδύλια.

Αυτό ακριβώς αποτελεί το θέμα του δεύτερου κεφαλαίου, «Οικονομική Αυτοδυναμία – αυτοτέλεια των ΟΤΑ» (σελ. 61-105) που αναφέρεται αποκλειστικά στους τρόπους πορισμού εσόδων των ΟΤΑ.

Τα έσοδα των ΟΤΑ αναπαριστώνται συγκεντρωτικά στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1

Κατηγορίες εσόδων Ο.Τ.Α.

- πρόσδοι από κινητή ή ακίνητη περιουσία
- τέλη και δικαιώματα
- α. τακτικά - κρατική επιχορήγηση
- φόροι
- λοιπά έκτακτα έσοδα
- εκποίηση περιουσίας
- έσοδα από δάνεια
- β. έκτακτα - έκτακτες επιχορηγήσεις
- δωρεές-κληροδοσίες
- έκτακτες εισφορές-πρόστιμα
- λοιπά έκτακτα έσοδα
- γ. χρηματικά υπόλοιπα προηγούμενου έτους
- δ. έσοδα εκ παρελθόντων οικονομικών ετών.

Η ολοένα αυξανόμενη τακτική και έκτακτη κρατική επιχορήγηση την τελευταία δεκαετία προς τους ΟΤΑ, έχει ως αποτέλεσμα την ολοένα αυξανόμενη εξάρτηση των ΟΤΑ από την κεντρική διοίκηση, παράλληλα, όμως, δημιουργεί στους φορείς προβλήματα και δυσχέρειες σχεδιασμού μιας μακροπρόθεσμης οικονομικής πολιτικής.

Η δυσχέρεια επιτείνεται ακόμα

περισσότερο όταν επικρατεί αβεβαιότητα για την επιχορήγηση των ΟΤΑ, ιδίως σε περιόδους ύφεσης.

Για το λόγο αυτό, προτείνεται ο συγγραφέας την αξιοποίηση των εσόδων των ΟΤΑ από τους φόρους και τα τέλη με τη δημιουργία ενός τοπικού φορολογικού συστήματος (σελ. 72-4), το οποίο θα έχει ως συνέπεια την μικρότερη εξάρτηση των ΟΤΑ από την κεντρική διοίκηση. Μείζονος σημασίας θεωρείται και το πρόβλημα εξεύρεσης δανείων, το οποίο μπορεί να λυθεί με την ίδρυση δημοτικών τραπεζών, οι οποίες συγκεντρώνοντας τις καταθέσεις των δημοτών, θα δανείζουν με ευνοϊκούς όρους⁵, ενώ παράλληλα θα πρέπει να ιδρυθεί από την Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων συντονιστικό όργανο που να μεριμνά για τη δημοτική και κοινοτική πίστη.

Δε θα πρέπει να παραλείψουμε πως η δημοτική πίστη έχει αναπτυχθεί στη Δ. Ευρώπη σε μεγάλο βαθμό, με τη δημιουργία δημοτικών ταμειοτηρίων που λειτουργούν με μεγάλη επιτυχία.

Η αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων των ΟΤΑ θα επιτευχθεί, σύμφωνα με το συγγραφέα, με την ίδρυση των δημοτικών επιχειρήσεων, οι οποίες αποτελούν τη θεματική του τρίτου κεφαλαίου (σελ. 106-40).

Παρέχονται αποκαλυπτικές πληροφορίες για την εξέλιξη του θεσμού των δημοτικών επιχειρήσεων στη χώρα μας, στατιστικά στοιχεία ανά περιφέρεια και νομό. Έτσι, παρατηρείται πως το 74% των δημοτικών επιχειρήσεων λειτουργεί στον τριτογενή τομέα παροχής υπηρεσιών, ενώ το 13% των επιχειρήσεων απασχολείται στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα (σελ. 138). Επτά

νομοί της χώρας μας δεν έχουν να επιδείξουν δημοτικές επιχειρήσεις (σελ. 136).

Στο ρόλο των δημοτικών επιχειρήσεων αναφέρεται αναλυτικά ο συγγραφέας, τονίζοντας πως με τη λειτουργία τέτοιων μονάδων προάγεται η οικονομική δραστηριότητα σε τοπική δραστηριότητα, αυξάνεται η απασχόληση και μειώνεται η ανεργία (σελ. 110-12). Θα πρέπει να προσθέσουμε πως οι δημοτικές επιχειρήσεις, ασκώντας κοινωνική πολιτική διαθέτουν τα κέρδη τους υπέρ του κοινού των δήμων και κοινοτήτων, ενώ ως σοβαρά μειονεκτήματα αναγνωρίζονται η δυσκινησία των δημοποιημένων επιχειρήσεων και η επαύξηση του αριθμού των απασχολούμενων, που θα έχει ως συνέπεια την μείωση της ανταγωνιστικότητας και παραγωγικότητας των επιχειρήσεων. Ο κίνδυνος δημιουργίας «ομοειδών επιχειρήσεων σε γειτονικούς δήμους ή κοινότητες», που εύστοχα σημειώνει ο συγγραφέας, (σελ. 112), μπορεί αφ' ενός να αποφευχθεί με τη δημιουργία συντονιστικού οργάνου για την εποπτεία και προώθηση των επενδυτικών δραστηριοτήτων των ΟΤΑ, (σελ. 112-3), αφ' ετέρου είναι δυνατόν αφετέρου να υπερκερασθεί το πρόβλημα με τη συνένωση σε μια ενιαία διοίκηση των επιχειρήσεων, όπου με τον τρόπο αυτό γίνεται δυνατή και η πραγματοποίηση σχετικής οικονομίας.

Το τέταρτο κεφάλαιο (σελ. 141-166) αποτελεί πρώτη προσπάθεια για μια εμπειρική προσέγγιση στην πολιτική αποφάσεων των δημοτικών αρχόντων, σε 51 δήμους της Αττικής. Από τη στατιστική επεξεργασία των απαντήσεων συνάγεται πως οι δήμοι δίνουν κεφαλαιώδη προτε-

ραιότητα στο περιβαλλοντικό πρόβλημα (σελ. 146), ενώ δεν έχει γίνει ακόμα «κοινή συνείδηση ότι η οικολογία προηγείται της οικονομίας» (σελ. 146).

Προβληματισμός υπάρχει και για τον ορισμό και την μέτρηση της παραγωγικότητας των δημοτικών επιχειρήσεων, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία των δήμων δεν επιθυμεί να εκχωρήσει αρμοδιότητες των επιχειρήσεών τους στην ιδιωτική πρωτοβουλία (σελ. 155). Παράλληλα, οι δήμοι δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και σε θέματα κοινωνικής πρόνοιας (σελ. 160-2) και προβάλλεται το αίτημα για την δημιουργία δημοτικών νοσοκομείων, κλινικών, κέντρων υγείας, αλλά και προληπτικής ιατρικής.

Τέλος, το πέμπτο κεφάλαιο (σελ. 167-203) παρουσιάζει συνοπτικά τη δομή της τοπικής αυτοδιοίκησης στις υπόλοιπες 11 χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, έτσι ώστε να γίνεται δυνατή η σύγκριση με τη χώρα μας. Εύκολα εξάγεται το συμπέρασμα πως η Τοπική Αυτοδιοίκηση είναι ένας προηγμένος θεσμός στις χώρες της ΕΟΚ και η αποκέντρωση έχει προχωρήσει σε μεγάλο βαθμό.

Σημειώσεις

1. Δεν θα πρέπει να λησμονήσουμε ν' αναφέρουμε το όνομα του καθηγητή

Γεωργίου Χαριτάκη (1885-1943), ο οποίος στον μεσοπόλεμο, ήδη, είχε προβάλει με μια σειρά άρθρων την αναγκαιότητα ανάμιξης των ΟΤΑ στην οικονομική ζωή, (βλ. Γεωργίου Π. Χαριτάκη, *Έργων Επιτομή*, σελ. 1-48, 135-201, 501-17, εκδ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, εισαγωγή και επιμέλεια, Μ. Δρίτσα, βιβλιογραφικός κατάλογος, Β. Πατσίου, Αθήνα, 1990).

2. Βλ. Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία* XXI, 4. Αργότερα, με τη φορολογική μεταρρύθμιση του Ναυσινίκου (378-7), θα ανατεθούν στο δήμαρχο και οικονομικές υποχρεώσεις, (βλ. HAPPOCRATION S.V., δήμαρχος: «τας απο γραφάς εποιούντο εν εκάστω χωρίω», που χρησίμευε για τη βεβαίωση της αξίας των αγροτικών κτημάτων, βλ. Α.Μ. Ανδρεάδου, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, σελ. 299, Αθήναι, 1918).

3. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο πως στο ψήφισμα της 28ης Φεβρουαρίου 1820, που περιέχει το πρωτόκολλο εκλογής δημογερόντων, γίνεται μνεία της αρχαιοελληνικής έννοιας «δήμος», (βλ. Δημ. Καμπούρογλου, *Μνημεία της Ιστορίας των Αθηνών*, τομ. Α', σελ. 256, Αθήναι, 1889).

4. Βλ., G. Charitakis, *Die Stellung des bürgermeisters in der griechischen gesetzgebung*, σελ. 7-9, Leipzig, 1908.

5. Οι προτάσεις του συγγραφέα για τη δημοτική τράπεζα (σελ. 89-91) απηχούν παρόμοιες ιδέες που είχε εκφράσει πριν από μισό και πλέον αιώνα ο Γεώργιος Χαριτάκης, στο άρθρο του «Δημοτική Πίστις και Δημοτικά Τράπεζαι», *Επιθεώρησης Τοπικής Αυτοδιοικήσεως*, ετ. ΙΕ', τεύχ. Β2, σελ. 601-615, Ιούλιος, 1936.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Αλίνα (Ευθαλία) Παπακώστα-Ανδρεοπούλου
Νομικές Μελέτες
 Αθήνα, 1990, σελ. 94

Η συνάδελφος Αλίνα Παπακώστα-Ανδρεοπούλου, L.L.M. (Λόνδρινο), άφησε πίσω ένα έργο που μπορεί να χαρακτηριστεί σημαντικό για την πολύ σύντομη ζωή της (1958-1985). Οι *Νομικές Μελέτες* –ένας εύχρηστος τόμος με το εξώφυλλο του φιλοτεχνημένο από το ζωγράφο Π. Γράβαλλο– είναι μια συλλογή πέντε άρθρων που η ίδια δημοσίευσε σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά. Τα άρθρα αυτά αναφέρονται σε διαφορετικούς κλάδους του δικαίου, χαρακτηρίζονται από τη διεπιστημονική προσέγγιση της συγγραφέως, και τα διαπερνά η ευρυμάθεια και η κριτικά τεκμηριωμένη σκέψη.

Η πρώτη μελέτη με τίτλο «Κράτος και Παιδεία», (σελ. 11-22, πρωτοδημοσιεύθηκε το 1978) είναι μια ολόπλευρη κριτική της εκπαιδευτικής πολιτικής που ασκήθηκε στη χώρα μας – μιας πολιτικής που ήταν το «αποτέλεσμα της ταύτισης του κράτους και κυβέρνησης». Η δεύτερη μελέτη, «Κοινωνιολογική ερμηνεία του θεσμού της προίκας», (σελ. 23-28, δημοσιεύθηκε το 1978) είναι μια δυναμική υπεράσπιση της κατάργησης του εν λόγω θεσμού, που δικαιώθηκε πλήρως από τις κατοπινές εξελίξεις. Η τρίτη μελέτη «Ανατροπή των διαρκών συμβάσεων και των de facto συμβατικών σχέσεων» με τον Χρ. Κατσιάνη, (σελ. 29-48) καθώς και η τέταρτη, «Η ρύθμιση των συνεπειών της υιοθεσίας στο Ιδιωτικό Διεθνές Δίκαιο», (σελ. 49-64) δημοσιεύθηκαν στο έγκριτο περιοδικό «*Νομικό Βήμα*», το 1981 και 1983 και καταπιάνονται με ενδιαφέ-

ροντα θέματα ενοχικού και ιδιωτικού διεθνούς δικαίου, αντίστοιχα.

Η πέμπτη μελέτη είναι από το χώρο του δημοσίου διεθνούς δικαίου –χώρος που τελικά κέρδισε το ενδιαφέρον της συγγραφέα, καθώς είχε αρχίσει από το 1983 να εργάζεται πάνω στο διδακτορικό της, με θέμα το ρόλο του Διεθνούς Δικαστηρίου της Δικαιοσύνης στην ανάπτυξη του Διεθνούς Δικαίου. Η εν λόγω μελέτη με τίτλο «*Το ζήτημα της υφαλοκρηπίδας των νησιών: Η υπόθεση των νησιών του Αιγαίου Πελάγους*» (σελ. 65-94, πρωτοδημοσιεύθηκε στα αγγλικά το 1985-86 στη *Revue Hellenique de Droit International*) καταπιάνεται αποτελεσματικά με ένα πρόβλημα που είναι στο επίκεντρο της πιο απαιτητικής νομικής φιλολογίας και συγκεκριμένα με την συνεχιζόμενη Ελληνο-Τουρκική διαφορά στο θέμα της οροθέτησης της υφαλοκρηπίδας του Αιγαίου. Μετά από εμπειριστατωμένη ανάλυση, η συγγραφέας επιχειρεί μια πρόταση οροθέτησης που εναρμονίζεται με τους κανόνες και τις αρχές του Διεθνούς Δικαίου και σύμφωνα με την οποία ο καθορισμός των περιοχών της υφαλοκρηπίδας που ανήκουν στην Ελλάδα και την Τουρκία αντίστοιχα, θα έπρεπε να έχει ως αφετηρία τη διαπίστωση ότι «τα ελληνικά νησιά δικαιούνται να έχουν δική τους υφαλοκρηπίδα» (σελ. 90).

Η έκδοση των *Νομικών Μελετών* είναι ένας φόρος τιμής και αναγνώρισης σε μια ακούραστη εργάτρια της επιστήμης που καταξιωμένη με

το έργο και το παράδειγμά της θα ζει για πάντα μαζί μας. Για τους νέους, δε, νομικούς είναι ένα μέτρο άμιλλας και αξιοσύνης που μόνο η ολό-

ψυχη αφιέρωση στην καλλιέργεια του κλάδου με αίσθημα προσφοράς μπορεί να αναδείξει.

Δρ. Χρήστος Θεοδωρόπουλος

Άλκη Β.Ν. Παπακώστα
Διεθνές δίκαιο του ατμοσφαιρικού
και του εξωατμοσφαιρικού διαστήματος:
Οι δορυφορικές τηλεπικοινωνίες
Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα
Αθήνα-Κομοτηνή, 1990, σελ. 502

Το νέο αυτό σύγγραμμα του καθηγητή Άλκη Β.Ν. Παπακώστα αναφέρεται σε δύο σχετικά νέους κλάδους του Διεθνούς Δικαίου, το δίκαιο του ατμοσφαιρικού διαστήματος (Μέρος Πρώτο, σελ. 19-94) και το δίκαιο του εξωατμοσφαιρικού διαστήματος (Μέρος Δεύτερο, σελ. 95-165). Οι δύο αυτοί κλάδοι του Διεθνούς Δικαίου είναι σήμερα ανεξάρτητοι μεταξύ τους και διέπονται από διαφορετικές βασικές αρχές: μετά την απόρριψη της αρχικής αποδοχής της αρχής *Usque ad Coelum*, το μεν διεθνές δίκαιο του ατμοσφαιρικού διαστήματος παραμένει στην αρχή της κρατικής κυριαρχίας, το δε διεθνές δίκαιο του εξωατμοσφαιρικού διαστήματος διαπερνάται από το χαρακτήρα *res omnium communis* του εξωατμοσφαιρικού διαστήματος και των ουρανίων σωμάτων. Η γενική, όμως αναγνώριση της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στους δύο κλάδους—και οι δύο ρυθμίζουν τις δραστηριότητες των υπο-

κειμένων του Διεθνούς Δικαίου στο διάστημα, σε χώρο δηλαδή που υψώνεται πάνω από τη γήινη επιφάνεια—δικαιολογεί, για πρακτικούς λόγους, την παράλληλη μελέτη τους, πράγμα που και ο συγγραφέας του παρουσιαζόμενου τόμου έχει επιλέξει να πράξει σ' ένα ενιαίο, και κατά τα άλλα εύχρηστο, σύγγραμμα.

Στο Πρώτο Μέρος του έργου ο αναγνώστης θα βρει, στα επιμέρους κεφάλαια, αναλύσεις για το νομικό καθεστώς του αεροσκάφους, για το συμβατικό πλαίσιο των διεθνών εναέριων μεταφορών, για θέματα ζημιών σε τρίτους στην επιφάνεια της γης, καθώς και για τρομοκρατικές πράξεις σε βάρος της ασφάλειας της πολιτικής αεροπορίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ και η σύντομη αναφορά του συγγραφέα στις κοινοτικές ρυθμίσεις που αποβλέπουν στην δημιουργία, στο δυτικο-ευρωπαϊκό χώρο, μιας ενιαίας αγοράς εναέριων

μεταφορών.

Στο Δεύτερο Μέρος του έργου αναλύονται οι αρχές που διέπουν τη δραστηριότητα των Κρατών στο εξωατμοσφαιρικό διάστημα, εξετάζεται το νομικό καθεστώς των αστροναυτών, των διαστημοπλοίων και των διαστημικών σταθμών, καθώς και το ζήτημα της διεθνούς ευθύνης των Κρατών για τις εξωατμοσφαιρικές δραστηριότητές τους. Στο Μέρος αυτό γίνεται και αναφορά σε ειδικά ζητήματα του εξωατμοσφαιρικού διαστήματος, όπως η άσκηση διεθνούς ελέγχου στις δραστηριότητες των Κρατών (έλεγχος που μέχρι τώρα παραμένει υποτυπώδης), η προστασία του περιβάλλοντος και οι τεχνητοί δορυφόροι.

Ο τόμος περιέχει χρήσιμο «Επίμετρο», που αναφέρεται στο διεθνές και θεσμικό πλαίσιο των δορυφορικών τηλεπικοινωνιών (σελ. 167-188), χωρίς να παραλείπεται και το θέμα της εμπορικής χρησιμοποίησης των τηλεπικοινωνιακών δορυφόρων (Intelsat, Interpoutnik, Inmarsat, Eutelsat).

Στη χρησιμότητα του τόμου πρέπει να προστεθεί και η βασική βιβλιογραφία του δικαίου του ατμοσφαιρικού και εξωατμοσφαιρικού διαστήματος, που παρατίθεται στο τέλος της ανάλυσης, καθώς και το παράρτημά του όπου αναδημοσιεύονται στην ελληνική γλώσσα τα κυριότερα σχετικά διεθνή νομικά κείμενα. Το *Διεθνές δίκαιο του ατμοσφαιρικού και εξωατμοσφαιρικού διαστήματος*, είναι μια περιεκτική όσο και σωστά δομημένη παρουσίαση των θεμάτων που πραγματεύεται και μια σημαντική προσθήκη στην ελληνική βιβλιογραφία. Θα είναι βασικό ανάγνωσμα για τον μελετητή του Διεθνούς Δικαίου του ατμοσφαιρικού και του εξωατμοσφαιρικού διαστήματος, σε σχέση τόσο με την παρούσα κατάσταση όσο και με τη μελλοντική εξέλιξη των δύο νέων αυτών κλάδων του Διεθνούς Δικαίου, που κυριολεκτικά αναπτύσσονται σήμερα με διαστημική ταχύτητα.

Δρ. Χρήστος Π. Θεοδωρόπουλος

Ίδρυμα Μαραγκοπούλου
για τα δικαιώματα του Ανθρώπου
Ανθρώπινα δικαιώματα στην Ευρώπη και στην Αφρική:
Συγκριτική ανάλυση,
 Ελληνικές Πανεπιστημιακές εκδόσεις
 Αθήνα, 1992, σελ. 217
 Επιμέλεια: Χρήστος Θεοδωρόπουλος

Στο βιβλίο αυτό περιέχονται τα πρακτικά διεθνούς συνεδρίου που συνδιοργάνωσαν ο Τομέας Αφρικανικών Υποθέσεων του Ινστιτούτου

Διεθνών σχέσεων του Παντείου Πανεπιστημίου και το Ίδρυμα Μαραγκοπούλου, για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου το 1991, με την ευκαιρία

της συμπλήρωσης 10 χρόνων από την υιοθέτηση του Αφρικανικού Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών. Κύριος στόχος του Συνεδρίου αυτού ήταν η συγκριτική παρουσίαση του Αφρικανικού Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών με την αρχαιότερη Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου ο καθηγητής Wolfgang Benedek παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα ανάλυση για την αφρικανική αντίληψη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, αντιπαραβάλλοντάς την με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή. Στη συνέχεια ο καθηγητής Στέλιος Περράκης, αναφέρεται σε θεσμικές και άλλες όψεις της διεθνούς προαγωγής και προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην Ευρώπη και την Αφρική, εστιάζοντας την προσοχή του όχι μόνο στους δυο οργανισμούς που σηκώνουν το κύριο βάρος της προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στις δύο αυτές ηπείρους, δηλαδή το Συμβούλιο της Ευρώπης και τον Οργανισμό Αφρικανικής Ενότητας, αλλά και σε άλλους θεσμούς που αναπτύσσουν δραστηριότητα σ' αυτόν τον τομέα (όπως η ΕΟΚ, η ΔΑΣΕ, ο Αραβικός Σύνδεσμος και οι ΜΚΟ).

Στο δεύτερο μέρος του τόμου ο καθηγητής Γρηγόρης Τσάλτας, εστιάζει την προσοχή του στα λεγόμενα Ανθρώπινα Δικαιώματα τρίτης γενιάς (συλλογικά δικαιώματα των λαών) και στις διαφορετικές αντιλήψεις μεταξύ αναπτυσσόμενων και αναπτυσσόμενων χωρών πάνω στο θέμα αυτό. Ακολουθεί η εισήγηση του Δρ. Χρήστου Θεοδωρόπουλου, για τον ρόλο των Δικαιωμάτων του

Ανθρώπου στις σχέσεις Ευρώπης-Αφρικής, η οποία, μετά από μια ιστορική αναφορά στις κύριες φάσεις εξέλιξης των σχέσεων μεταξύ των δύο ηπείρων, επικεντρώνεται στις διαφορές πολιτικής των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στις δύο ηπείρους και τις επιπτώσεις τους για την ανάπτυξη των σχέσεων Ευρώπης-Αφρικής στις μέρες μας.

Στο τρίτο μέρος, ο καθηγητής U. Oji Umozurike, πρόεδρος της αφρικανικής επιτροπής, παρουσιάζει και αναλύει σε βάθος τον Αφρικανικό Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στα ουσιαστικά δικαιώματα και υποχρεώσεις, τα οποία ο Χάρτης καταγράφει, καθώς και στα μέσα προστασίας τα οποία αυτός προβλέπει.

Ακολουθούν οι εισηγήσεις του καθηγητή Χρήστου Ροζάκη, ο οποίος συγκρίνει τις διαδικαστικές διατάξεις προστασίας και προαγωγής των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων που περιέχονται στον Αφρικανικό Χάρτη, με αυτές της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, και του καθηγητή Carl Aage Norgaard, προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ο οποίος προσεγγίζει συγκριτικά τα ουσιαστικά δικαιώματα που καλύπτουν οι δύο συμβάσεις και εστιάζει την προσοχή του στις διαφορές (ως προς τον κατάλογο δικαιωμάτων που καλύπτουν και τους περιορισμούς που θέτουν) των δύο αυτών συμβατικών κειμένων.

Το βιβλίο κλείνει με ορισμένες επισημάνσεις του καθηγητή W. Benedek, σχετικά με την ως τώρα πρακτική της Αφρικανικής Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τα Δικαιώματα των Λαών και τις τελικές

παρατηρήσεις από την καθηγήτρια Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου.

Στο παράρτημα του βιβλίου δημοσιεύονται (στα αγγλικά) τα πλήρη κείμενα του Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών και των κανόνων λειτουργίας της Αφρικανικής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών, αποσπάσματα της 4ης Σύμβασης ΕΟΚ-χωρών ΑΚΡ (Lomé IV) σχετικά με τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, καθώς και ο κατάλογος των ΜΚΟ στις οποίες έχει παραχωρηθεί καθεστώς παρατηρητή από την Αφρικανική Επιτροπή Δικαιω-

μάτων του Ανθρώπου και Δικαιωμάτων των Λαών.

Ο παραπάνω τόμος αποτελεί αναμφισβήτητη την πρώτη μεγάλη και ουσιαστική συμβολή στην ελληνική βιβλιογραφία πάνω στο θέμα που πραγματεύεται. Θα αποτελέσει απαραίτητη προσθήκη για την βιβλιοθήκη όσων ενδιαφέρονται για την κατάσταση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στις δύο γειτονικές ηπείρους, αλλά και για τον νομικό γενικά, τον πολιτικό επιστήμονα και τον διεθνολόγο.

Γιώργος Γιαννιτσιώτης